પ્રકાશક:–
જૈન યુવક સંઘના મંત્રીઓ:–
મણીલાલ મોહોકમચંદ શાહ
અમીચંદ ખેમચંદ શાહ
ધનજી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૩.

સને ૧૯૩૭]

—: મુદ્ર

શ્રી મહાવીર

નિવેદન.

મુંબઇમાં ૧૯૮૮ ની સાલમાં શરૂ કરેલ પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા તરફ જૈન સમાજના જિજ્ઞાસુ વર્ગનું ધ્યાન ખેંચાવાથી ત્રણ વર્ષના ગાળા પછી સંવત ૧૯૯૨ ની સાલમાં વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરવાની ભાવના થઇ, અને બનારસથી પંડિત શ્રી સુખલાલજી, વર્ધાથી પંડિત શ્રી દરબારીલાલજીએ ને કાકા કાલેલકર જેવા સમર્થ વિદ્વાનોએ મુંબઈ આવવાનું સ્વીકાર્યું, તેમની માયાળુ લાગણી ને સહકારથી વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરી અને મુંબઇવાસી યુવાન તેમજ વૃદ્ધ વર્ગે અમારા એ પ્રયાસને ખુબ આવકાર આપી લોકરૂચી સંબંધે અમે બાંધેલ અભિપ્રાયમાં અમારી સત્યતા અંગે સબળ ટેકો આપ્યો.

જૈન તેમજ જૈનેતર વિદ્વાનોને વ્યાખ્યાનમાળામાં પ્રવચન કરવા આમંત્ર્યા હતા, તેમાં બનારસ ને વર્ધા જેવા દૂરના સ્થળેથી આવીને તેમ મુંબઇ જેવા રોકાણવાળા શહેરમાં પણ પોતાના સમયનો ભોગ આપી જે વિદ્વાન બધુંઓએ વ્યાખ્યાનમાળામાં ભાષણો કર્યા અથવા લખેલા નિબંધો વાંચી સહકાર આપ્યો છે તે સૌના આભારી છીએ.

વ્યાખ્યાનમાળા ચાલતી હતી ત્યારે લેખો છપાવી પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવાનું નક્કી થતાં, તેજ વખતે અનેક ઉદાર ભાઇ બ્હેનોએ ગ્રાહક તરીકે પોતાના નામે નોંધાવેલાં, તેમના તેજ વાચક વર્ગના હાથમાં પુસ્તક મૂકવામાં ઢીલ થવાના કારણમાં જે વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યાનમાળામાં પ્રવચનો કરેલાં તેમનો મહેરો ને મહત્વનો ભાગ આ પુસ્તકમાં આવી જાય છે, પરંતુ તે મહત્વનાં ભાષણો મેળવવાના લીધેજ ઢીલ થઇ છે.

વ્યાખ્યાનમાળાના આઠે દિવસ હીરાબાગના ટ્રસ્ટીઓએ હીરાબાગનો વ્યાખ્યાન હોલ અને પર્યુષણના છેલ્લા દિવસે ભાઇશ્રી દરગોવિંદદાસે ભાંગવાડી થીએટર કંઇ પણ લીધા સિવાય તદ્દન ફ્રી આપીને અમારા પ્રત્યે જે ઉદારતા દર્શાવી છે તે બદલ અમે તેઓના આભારી છીએ.

આ સિવાય જે ભાઇઓએ તન મન ને ધનની મદદ કરી છે તે સૌનો આભાર માનીએ છીએ.

લી૦ મંત્રીઓ,

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ.

વિષયાનુક્રમ.

પ્રાસ્તાવિક.

આ જાતની પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ થયે સાતથી વધારે વર્ષ થયાં. એની ઉપયોગિતા હવે ભાગ્યે જ સિદ્ધ કરવાની રહે છે. તેમ છતાં એને કસવાની બે કસોટીઓ છે. મુખ્ય કસોટી એ એનો પ્રેરક હેતુ છે. અને બીજી કસોટી એનું પરિણામ છે. વ્યાખ્યાનમાળાના યોજકો અને એમાં વ્યાખ્યાન આપવા ભાગ લેનારાઓનો હેતુ કોઇ પણ જાતના સ્વાર્થને સિદ્ધ કરવાનો ન હોય તેમજ પર્યુષણમાં સહજ મળતી નિવૃત્તિ અને લોકોમાં જાગેલી જિજ્ઞાસાનો ઉપયોગ કરી લઇ વ્યાખ્યાનમાળા દ્વારા લોકોમાં કાંઇક વિચારશક્તિ કેળવવી, વહેમો અને સંકુચિતતા દૂર કરી તેને સ્થાને સમભાવ જગાડવો, એ હોય તો સમજવું જોઇએ કે વ્યાખ્યાનમાળા કદી નિરર્થક સિદ્ધ નહિં થવાની. હજી લગી આ મુખ્ય હેતુ સચવાતો આવ્યો છે. પરિણામની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ વ્યાખ્યાનમાળા દિવસે દિવસે આશાપ્રદજ નિવડતી જાય છે. વ્યાખ્યાનમાળા વખતે ઉપસ્થિત શ્રોતાઓની સંખ્યા તેમજ છપાતી વ્યાખ્યાનમાળાના ગ્રાહકો અને વાચકોની સંખ્યા પૂરવાર કરે છે કે વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના લોકોને રૂચી છે અને વધારે ને વધારે રૂચતી જાય છે. આ બધું છતાં યોજકોએ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે સાવધાની કેળવવાની રહે જ છે. વક્તા અને લેખકોની પસંદગી, વિષયોની વહેંચણી, બરાબર વખતસર કામ પતાવવાની પદ્ધતિ અને વખતસર વ્યાખ્યાનમાળા પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ એ મુદ્દાઓ તરફ વિશેષ સાવધ રહેવું જ પડશે. આમંત્રિત વક્તાઓ પાસેથી પ્રથમથી જ તેમના લખેલ વ્યાખ્યાનો મેળવી લેવાની પરિપાટી જેટલે અંશે ચોક્સાઇથી અનુસરાશે તેટલે અંશે વ્યાખ્યાનમાળા

વિષયક પુસ્તિકાની રાહ જોઇ બેસનાર જિજ્ઞાસુઓની વૃત્તિ યોગ્ય રીતે સંતોષાવાથી જિજ્ઞાસાનું વાતાવરણ તાજું રહેશે.

વ્યાખ્યાનમાળાનો પ્રારંભ ગુજરાતમાં, ખાસ કરી અમદાવાદમાં થયેલો. મુંબઈ સુધી એણે પગલાં ભર્યાં છે. આ બન્ને સ્થળે વ્યાખ્યાનમાળા કાંઇક વધારે નિયમિત રીતે ને વિશેષ આકર્ષકરીતે ચાલે છે. તેમ છતાં મેં પ્રવાસ દરમિયાન અને બીજી રીતે જોયું છે કે અનેક શહેરો તેમજ કસ્બાઓમાં અમુક વર્ગની જિજ્ઞાસા વિશેષ પ્રમાણમાં જાગી છે અલબત એ બધે સ્થળે કોઇ યોજકો નીકળી આવે તોય યોગ્ય વક્તાઓ મેળવવા એ કામ જરાય સહેલું નથી. અને યોગ્ય વક્તાઓ સિવાય નિષ્પ્રાણ વ્યાખ્યાનમાળા ચલાવવાનો કાંઈ અર્થ પણ નથી. તેમ છતાં એટલું તો શક્ય છે કે ઓછામાં ઓછું જ્યાં જ્યાં હાઇસ્કુલ હોય તે સ્થળે આવી ગોઠવણ બહુ અઘરી નથી. કલકત્તા જેવા શહેરોમાં પુરતી વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરવા વિષે વિચાર કરે એ તો એક રીતે મોડું જ થયું લેખાય.

વ્યાખ્યાનમાળાની પુસ્તિકાઓ પ્રથમ તો ગુજરાતીમાં જ બહાર પડી છે. તેમ છતાં શરૂઆતથી જ એ ગુજરાતી વ્યાખ્યાનો સાથે થોડાં કે ઘણાં હિન્દી વ્યાખ્યાનો અપાતાં અને છપાતાં આવ્યાં છે. આ સિવાય ગુજરાતીમાં લખાયેલ ને છપાયેલ વ્યાખ્યાનોમાંથી ઘણા હિન્દીમાં અનુવાદિત થઈ અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. એને પરિણામે આ વ્યાખ્યાનમાળા કોઈ એક ફિરકાની ન રહે તો ગમે જૈન ફિરકાની જાણે સાધારણ હોય તેવીજ બની ગઈ છે. વ્યાખ્યાનમાળાની શરૂઆતથી જ એ ઉદ્દેશ તો હતો જ કે ગમે ફિરકાના જૈન ભાઈ બહેનો અને વિદ્વાનો ભાગ લે જ. એ ઉદ્દેશ અત્યારસુધી બરાબર સચવાતો આવ્યો છે અને એનું ઇષ્ટ પરિણામ પણ સ્પષ્ટ આવ્યું છે.

આ વ્યાખ્યાનમાળાની પીઠી પણ સ્પષ્ટ અમારા દિગંબર [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] વખતે દિગંબર વિદ્વાનો પણ [illegible]

વ્યાખ્યાનમાળા ચલાવવા તરફ કવચિત્ કવચિત્ ઢળ્યા હોય એમ દેખાય છે અને કેટલેક સ્થળે દિગંબર પંડિતો આ પ્રવૃત્તિ સ્વીકારી લેવાની ચર્ચા કરતા પણ સાંભળ્યા છે. આ સ્થળે એક સૂચના કરવી મને યોગ્ય લાગે છે. શ્વેતાંબરીય પર્યુષણ પૂરાં થતાં જ દિગંબરીય દશલક્ષણી શરૂ થાય છે. જ્યાં બન્ને ફિરકાના અનુયાયીઓ હોય ત્યાં જુદી જુદી વ્યાખ્યાનમાળા પ્રવર્તે એ અનિષ્ટ નથી, પણ એ બન્ને ફિરકાના સમજદાર સંચાલકો અને પંડિતોની ખાસ ફરજ છે કે એમણે એક સંમિલિત વ્યાખ્યાનમાળા ચલાવવી. સમય નક્કી કરવામાં ફિરકાગત ધાર્મિક શ્રધ્ધા આડે આવવાની એ હું જાણું છું, પણ બીજા અનેક લાભો જોતાં આ બાબતમાં ઉદારતા કેળવવી એ આ જમાનામાં અઘરૂં હોવું ન જોઇએ. એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં બીજો કોઈ વધારે સારો સમય ઉભયમાન્ય ન થાય ત્યાં લગી મને પોતાને એમ લાગ્યું છે કે શ્વેતાંબરીય પર્યુષણના છેલ્લા ચાર પાંચ દિવસોને દશલક્ષણીના શરૂઆતના તેટલા જ દિવસો, એમ મળી એક અઠવાડિયા કે દશ દિવસની સંયુક્ત વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવવી, જેમાં જૈનેતર વક્તાઓ ઉપરાંત બન્ને ફિરકાના યોગ્ય અને સમભાવી વક્તાઓને આમંત્રવા. આમ થવાથી એ વક્તાઓ દ્વારા બન્ને ફિરકાના અમુક અનુયાયી વર્ગનું માનસ ઉદાર અને ઉન્નત થશે એટલુંજ નહિ પણ એક ફિરકાની સાહિત્ય તેમજ પરંપરાની ઘણી વિશેષતાઓ બીજા ફિરકાની જાણમાં આવતાં બન્ને વચ્ચે વધારે સૌહાર્દ કેળવાશે, જે અત્યારની રાષ્ટ્રીય અને માનુષિક એકતાની દૃષ્ટિએ સૌથી પહેલાં જરૂરી છે અને જેના વિના જૈનોનો અનેકાંતવાદ માત્ર ચર્ચાનોજ વિષય રહ્યો છે.

વ્યાખ્યાનમાળા મુખ્ય ભાગે સવારે ચાલે છે. એ વખત બ્હેનોને વાસ્તે બહુ અનુકૂળ નથી. બ્હેનો એ ધર્મ દિવસોમાં વ્યાખ્યાનમાળા છોડી પણ નથી શકતા અને હાજર થવામાં એમને બહુ તણાવું પડે છે. તે સિવાય વ્યાખ્યાનના વિષયો પણ ઘણીવાર તેમને વાસ્તે બહુ ભારે પડી

જાય છે. તેથી તેમને વાસ્તે બપોરનો અનુકૂળ સમય ગોઠવવો અને ક તેમજ ચરિત્ર પ્રધાન વિષયોની પસંદગી કરવી. અલબત્ત એ તો સર્વ સંભવિત અને યોગ્ય પણ છે કે એવા સરલ વિષયો દ્વારા પણ બ્હેનો માનસ યોગ્ય દિશામાં કાંઈક વધારે ઝીણવટ સાથે કેળવી શકાય વાસ્તે તેજ જાતના ઉદાત્ત વક્તાઓમાંથી ભાઈ અને બ્હેન બ પ્રકારના વક્તાઓને પસંદ કરવા ઘટે.

આ વર્ષે અપાયેલ વ્યાખ્યાનો આ પુસ્તિકામાં બધાં જ નથી આ તેમ છતાં મોટો ભાગ આવી જ ગયો છે. એનું મૂલ્યાંકન આ ર જાણીને જ નથી કરતો. વાચકો પોતે જ વાંચી વિચારી શકશે કે ક જુદા જુદા વિષયો જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી જુદા જુદા વક્તાઓ કેવી કેવી રીતે ચર્ચ્યા છે અને એની પાછળ એમનું વાંચન, ચિ તથા લેખન બળ કેવું છે, હું ધારૂં છું કે સમજદાર વાચક આ વાંચી પોતાનો ગમે તેવો દૃષ્ટિભેદ કાયમ રાખવા છતાં આ પ્રયત્ન આકર્ષાયા સિવાય કદી જ નહિ રહે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું ઘ આ વ્યાખ્યાનમાળા જૈનો તરફથી અને મુખ્યપણે જૈનો વાર ચાલતા છતાં વસ્તુતઃ એ સર્વસાધારણ જેવી જ છે. જૈન કે જૈ જે વાંચે તે બધાને એમાંથી બહુ મળી આવે તેમ છે એ તો અ જણાવીએ જ છીએ કે જ્યારે જ્યારે યોગ્ય રીતે જાહેરાત થાય છે ત્યારે વ્યાખ્યાનમાળામાં જૈનેતર શ્રોતાઓની હાજરી સંતોષપ્રદ હોય વળી વ્યાખ્યાનમાળામાં જ્યારે પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ જૈનેતર વક્તાઓ આવ હોય છે, ત્યારે જૈન અને જૈનેતર બન્નેની જિજ્ઞાસા અને કુતૂહ એકદમ અનેક ઘણું જાય છે. કાકા કાલેલકર કે રામનારાયણ કે મશરૂવાળા [illegible] છે, એ જાણીતું જ વ્યાખ્યાન સ્થાન ઓ ઉભરાઈ જાય છે. પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં જૈનેતર વક્તાઓના ચાર ન કેટલાંક જ વ્યાખ્યાનો મળ્યાં છે, એ આ પુસ્તિકાની સ વિશેષતા નથી.

મારા પોતાના બેમાંથી એક લેખના ઉદ્ભવ વિષે કાંઈક ખુલાસો કરવો જરૂરી છે. ગયે વર્ષે અમદાવાદમાં ભરાયેલ જૈન યુવક પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત પરમાનંદદાસ કાપડિયાએ ભાષણ આપેલું, તે વિષે સમાજમાં ઉહાપોહ જાગેલો, જે જૈન સમાજની પ્રકૃતિ અને ભૂમિકા જોતાં સામયિક તેમજ ઇષ્ટ પણ હતો, તે વખતે અમદાવાદવાળા શ્રીયુત કસ્તુરભાઇ મણિભાઇને મેં બનારસથી પત્ર લખેલો કે ધર્મના સ્વરૂપ વિષે તમે કે તમારા પૃષ્ઠપોષકો ઇચ્છો તો હું નમ્ર અને વિવેકી ચર્ચા કરવા ઇચ્છું છું. તેમણે એ પત્રનો કાંઇ સક્રિય કે નિષ્ક્રિય જવાબ આપ્યો નહિ. પણ મને લાગ્યું કે જો આપણો પોતાનો વિચાર સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત જ હોય તો લોક સમક્ષ ન મૂકવો ? જે અધિકારી હશે તે વિચારશે. એ દૃષ્ટિથી મેં ધર્મ અને તેના ધ્યેયની પરીક્ષા વિષય ઉપર એક લેખ પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા નિમિત્તે તૈયાર કર્યો જે આ પુસ્તિકામાં આવેલો છે, હું ઇચ્છું છું કે એના મુદ્દા વિષે વિચારકો વિચાર કરે ને સમભાવે ગુણ દોષ મીમાંસા કરે.

તા૦ ૧૫-૧૦-૩૬ ના જૈન યુગની નોંધમાં આજ વ્યાખ્યાનમાળાના બે પ્રસંગો ઉપર ટીકા કરવામાં આવી છે, જે વિષે અત્રે સરળ ભાવે ખુલાસો કરવો જરૂરી છે. વેસ્યાવૃત્તિના ઉદાહરણ તેમજ નર્સના કામ અને આઠમી નરકની વાત એ બે મુદ્દાઓ ઉપર ટીકા છે, ટીકાકારને સ્મરણ ન હોય તો મારે સ્મરણ આપવું જોઇએ કે વેસ્યાનો દાખલો વક્તાએ આપેલો તે પોતા તરફથી નહિ પણ પ્રસિદ્ધ અને અત્યારે પણ જીવિત એક સાધુ દ્વારા અપાયેલ દાખલાનો વક્તાએ ઉલ્લેખ કરેલો, અને તેમ છતાં એ દાખલાથી કોઇનું મન દુભાયું હોય તો તે બદલ સાંવત્સરિક પર્વને દિવસે જાહેર સભામાં તેજ વક્તાએ તદ્દન ખુલ્લા દિલથી માફી માગેલી હું ધારું છું કે આવી માફી કરતાં વધારે એ પર્વની પવિત્રતા ભાગ્યેજ બીજી હોઈ શકે. ટીકાકાર કહે છે કે પર્યુષણની પવિત્રતા સાચવવા વક્તાઓએ સંયમ રાખવો એમાં શંકા નથી

કે સંયમ એ મોટામાં મોટો સદ્ગુણ છે, પણ સાથેજ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે કે કોઈ પણ વસ્તુની પવિત્રતાની રક્ષા એ છેવ તો આપણા પોતાના ઉપર જ અવલંબિત રહે છે. નમાજની પવિત્ર સાચવવા ઇચ્છનાર મુસલમાન ભાઇઓ વાજાં વગેરેના ઘોંઘાટને તે ભંગનું કારણ માની ઉશ્કેરાય છે, ને લડે પણ છે. એ ઠીક છે હિન્દુઓ બુદ્ધિપૂર્વક ને આપમેળે જ તે વખતે વાજાં ન વગાડે તે કાંઈ ખોટું નહિં, પણ એમનો ધર્મ જો એમને વાજાં વગાડવા પ્રેરે તે મુસલમાનની નમાજ પવિત્રતા શું વાંધો લેવામાં કે ઉશ્કેરાવામાં જ છે ખરી રીતે એવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં તેઓ જેટલી ક્ષમા અને ધીર દાખવે તેટલીજ તેમની નમાજ પવિત્રતાની ભાવના સાચી અને કસ ટીએ પાર ઉતરી કહેવાય એજ ન્યાયે કોઇ વક્તાએ તદ્દન પ્રામાણિ પણે તેમજ કોઇને જરા પણ ચીડવવાના કે વગોવવાના આશય સિવ અમુક મુદ્દો અમુક શબ્દોમાં ચર્ચ્યો અને તે બીજા વર્ગને અણઘટ લાગ્યો, તો તે બીજા વર્ગની કસોટી છે કે તે વખતે તેણે તદ્દન ઉદાર કેળવવી. પર્યુષણની પવિત્રતા બીજો કોઇ આપણી ઇચ્છા ને માન્ પ્રમાણેજ વર્તે બોલે કે લખે એટલામાંજ નથી સમાની, પણ આપ શ્રદ્ધા અને ઇચ્છા વિરુદ્ધ પ્રસંગે પણ આપણી ઉદારતા કાયમ ગ [illegible] નમાય છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એવા નજીવા પ્રસંગો ઉ ટીકા ટિપ્પણ કરી છાપાઓ ચર્ચા એ મને યોગ્ય નથી લાગતું. ટીકા [illegible] મહત્વના વિચારપર મુદ્દાઓ [illegible] પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચા કરી શકે.

[illegible] ભાષણો થયા, કયા કયા વિ [illegible]

કેટલાં છપાવવા રહી ગયા વગેરે બાબતો વિષે મંત્રીઓ જુદો ખુલાસો કરવાના જ છે. આ વર્ષની એક વિશેષતા એ પણ છે કે હિન્દી વ્યાખ્યાનો હિન્દીમાં ન છપાતાં ગુજરાતીનો અનુવાદિત થઈ છપાય છે. મૂળ હિન્દી વ્યાખ્યાનો સત્ય સંદેશ પત્રમાં છપાયેલાં હોઇ જિજ્ઞાસુઓ એમાંથી મેળવી શકે. પર્યુષણના દિવસોમાં મને રજા તો ન જ હતી. પણ યુવક સંઘના મંત્રીઓનો આગ્રહ હું ટાળી ન શક્યો. થોડાક દિવસો પરાણે કાઢી મુંબઈ આવ્યો ને આખી યોજના તેમજ તાલાવેલી જોઈ હું ખૂબ રાજી થયો. મને જણાયું કે હવે જિજ્ઞાસાનું પૂર અમૂક વર્ગમાં ખૂબ ઉભરાતું જાય છે. તેનો સરસ ઉપયોગ કરી લેવાની આ પર્યુષણ પર્વ જેવી સુંદર અને નિવૃત્તિ પ્રધાન તક બીજી ભાગ્યેજ છે. એ ભાન સાથે પર્યુષણ પર્વમાં વહેલી વિદ્યા વિનિમયની અમૂર્ત ગંગામાં સ્નાન કરી મૂર્ત ગંગાના તટ તરફ પાછો એવી આશાથી ચાલ્યો ગયો કે સમજદાર અને જવાબદાર જૈન ભાઇઓ પર્યુષણ પર્વની નિવૃત્તિ તેમજ કલ્યાણમયનાનો વધારે સારા કલ્યાણમાં ઉપયોગ કરવા વાસ્તે ઉત્તરોત્તર વધારે ગંભીર અને વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાનો અપાવવાની તેમજ છપાવવાની ગોઠવણ કરે.

વ્યાખ્યાનમાળાની શક્યતા હોય કે નહિં, તેમ છતાં એનો વ્યાપક ઉપયોગ સિદ્ધ કરવાનો એક સરલ માર્ગ એ પણ છે કે ત્રણે ફિરકાના નિસ્વાર્થ જૈન પત્રકારો પર્યુષણ નિમિત્તે એક ખાસ અંક બહાર પાડવાની પહેલેથી જ તૈયારી કરે, જેમાં ટૂંકા પણ મહત્ત્વના લેખો આવે ને બીજાં બાહ્ય આકર્ષણો સિવાય પણ એ અંકો વાચકોની વિચાર ભૂમિકાને [ ] ઉન્નત કરે, તેમજ નવા નવા વિષયો ઉપર

માહિતીવાળી ચર્ચા કરે. આ યોજનાથી બધા પ્રાંતોમાં વસતા જૈનો એક સરખો લાભ થવાનો. પત્રકારોએ એ સ્મરણમાં રાખવું ઘટે કે સં દળદાર કરવાના મોહમાં ન પડતાં તેની ગંભીરતા અને વિવિધતા વિષેની સમભાવી ચર્ચા તરફ ખાસ લક્ષ અપાય.

વ્યાખ્યાનમાળાના યોજકોની કાર્ય તત્પરતા અને નીખાલસતા મારા ઉપર સારી છાપ પડી છે, એ મારે કહેવું જોઈએ.

— સુખલાલ

આજના સાધુઓ નવીન માનસને દોરી શકે ?

(વક્તા–પંડિત સુખલાલજી)

યુરોપમાં ગૅલિલિયો વગેરે વૈજ્ઞાનિકોએ જ્યારે વિચારની નવીન દિશા ખુલ્લી મૂકી અને લૂનો જેવા ખૂદ પાદરીના પુત્રોએ ધર્મચિંતનમાં સ્વતંત્રતા દાખવી ત્યારે તેમની સામે કોણ હતા ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ત્યાંના પોપ અને ધર્મગુરૂઓજ આપણી સામે આવે છે. બાયબલની જૂની ઘરેડ, વિચારની નવીનતા અને સ્વતંત્રતા જ્યારે સાંખી ન શકી ત્યારે જડતા અને વિચાર વચ્ચે દ્વંદ્વ શરૂ થયું. અને જડતાએ પોતાનું અસ્તિત્વ સલામત રાખવા એકજ માર્ગ અવલંબ્યો અને તે એ કે ધર્મગુરૂઓએ કે પોપોએ પોતાના ધર્મની મર્યાદા માત્ર બાયબલના ગિરિવચન પુરતી અને બની શકે ત્યાં સેવાક્ષેત્ર પૂરતી આંકી વિજ્ઞાન અને શિક્ષણના નવીન બળોને દોરવાનું અસામર્થ્ય તેઓએ પોતામાં જોયું; અને તરતજ તેમણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર સંકુચિત કરી નવા જમાનાને બાધક થવાની આત્મઘાતક પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્તિ મેળવી પોતાનું અને નવીન વિકાસનુ અસ્તિત્વ બચાવી લીધું.

યુરોપમાં જે જમાનાઓ પૂર્વે શરૂ થયું અને છેવટે ચાલી પડયું તેની શરૂઆત આજે આપણે હિન્દમાં જોઇએ છીએ; અને એ શરૂઆત પણ ખાસ કરી જૈનસમાજમાં જોઇએ છીએ. હિન્દુસ્તાનમાં બીજા સમાજોની વાત કોરે રાખી માત્ર વૈદિક કે બ્રાહ્મણસમાજની વાત લઇ જરા વિચારીએ. વૈદિક સમાજ કરોડોની સંખ્યા ધરાવનાર એક વિશાળ હિન્દુ સમાજ છે. એમાં ગુરૂપદે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણો ઉપરાંત ત્યાગી સન્યાસીઓ પણ છે. એ ગુરૂઓની સંખ્યા લાખોમાં જાય છે જ્યારે હિન્દુ

સમાજમાં નવશિક્ષણ દાખલ થયું ત્યારે એમાં પણ ત્યાગી અને ગૃહ- ગુરૂઓ ખળભળ્યા. એ ખળભળાટ કરતાંય વધારે વેગે નવશિક્ષણ પ્રસ- રવા લાગ્યું. એણે પોતાનો માર્ગ નવી રીતે શરૂ કર્યો. જે ગૃહસ્થ બ્રા- હ્મણ પંડિતો શાસ્ત્રજ્ઞાનને બળે અને પરંપરાને પ્રભાવે ચારે વર્ણના ગુરૂ જેવા માન્ય ગુરૂપદે હતા અને જેમની વાણી ન્યાયનું કામ કરતી, તેમજ વર્ણ અને આશ્રમોના કાળજૂના ચીલાઓની બહાર પગ મૂકનાર પાપનો ભય બતાવતી, તેમજ પ્રાયશ્ચિત્તનું રક્ષણ આપતી, તેજ પુરોહિત પંડિતોના સંતાનોએ નવીન શિક્ષણ લઇ પોતા વડિલો સામે બંડ કર્યું. જ્યારે તેમને સંતોષ ન મળ્યો ત્યાં બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ આદિ નવનવ સમાજો સ્થાપી પોતાના બંધએમના નવા ધર્મોની સ્થાપના કરી. એક તરફથી શિક્ષિત ગૃહસ્થવર્ગમાંથીજ પ્રજાના નવીન માનસને દોરે એવો સમર્થ વર્ગ તૈયાર થતો ગયો ને બીજી બાજુ ત્યાગી ગણાતા સન્યાસી વર્ગમાંથી પણ એવો વર્ગ નીકળવા મંડ્યો કે જે પશ્ચિમના નવશિક્ષણનાં બળોને સમજે અને તેને પચાવવામાજ પોતાની પ્રજાનું ગૃહ[illegible] ભાળી જેનો [illegible] વિવેકાનંદ અને રામતીર્થ નવ શિક્ષણ પામેલા અને પામતા હિન્દુઓ માનસને પારખ્યું. અને તેને યોગ્ય દિશામાં સહાનુભૂતિપૂર્વક દોરવા [illegible] [illegible] બુદ્ધિસિદ્ધ પ્રયત્ન કર્યો પરિણામે આપણે જોઇએ છીએ [illegible] જૂની પેઢીના સ્વરૂપમાં કટ્ટર [illegible] ગણો સનાતન પંડિત [illegible] [illegible] વૈદિક સમાજની નવ પઢીને શિક્ષણ [illegible] [illegible] નથી નવીન [illegible] [illegible] જૂના વૈદિક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કરેલું કર્યું છે કાલીદાસ અને માઘના વંશજ કોઈ મહાન સંસ્કૃત કવિઓએ ટાગોરના કવિત્વ સામે એટલા કારણસર દોષ નથી દાખવ્યો કે તેમણે વાલ્મિકી અને વ્યાસના ચીલાથી નવી રીતે પ્રસ્થાન કર્યું છે. ગીતાના ભાષ્ય રચનાર આચાર્યોના પટ્ટધરોએ ગાંધીજીને–એટલા કારણ સર ત્યાજ્ય નથી ગણ્યા કે તેમણે પૂર્વાચાર્યોએ ગીતામાંથી ફલિત નહિ કરેલ અહિંસાને ગીતામાંથીજ રાજમાર્ગ તરીકે ફલિત કરી છે. દલપત કવિના કટ્ટર ભક્તોએ કવિનાજ પુત્ર નાનાલાલને તેમના પોતાના પિતા કરતાં નવે રસ્તે વિચરવાને કારણે અવગણ્યા હોત કે ગુંગળાવ્યા હોત તો ગુજરાતને અગર હિન્દુસ્તાનને નાનાલાલ ધરાવવાનું જે આજે ગૌરવ પ્રાપ્ત છે તે હોત ખરૂં ? કોઈ ભાર્ગવ પછી તે ગમે તેટલો ધાર્મિક કે ઝનૂની હોઈને મુન્શીની પ્રતિભા સામે થાય છે ખરો ? આ ટુંક અવલોકન ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વિશાળ હિન્દુ સમાજમાં અતિ સંકુચિત અને વહેમી બીકણ માનસ ધરાવનાર કરોડોની સંખ્યામાં હોવા છતાં એજ સમાજમાંથી આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચે એવા અને માન પામે એવા અસાધારણ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પાકતા આવ્યા છે. તેનું એક માત્ર કારણ એજ છે કે એ સમાજમાં નવીન માનસને પારખનાર, તેને દોરનાર અને તેની સાથે તન્મય થનાર કોઈને કોઈ સતત નીકળતાજ આવ્યા છે.

હવે આપણે જૈન સમાજ તરફ વળીએ છેલ્લા પચાસેક વર્ષ થયાં જૈન સમાજમાં નવ શિક્ષણનો સંચાર ધીરેધીરે શરૂ થયો. આ સંચાર જેમ જેમ વધતો ગયો તેમતેમ પ્રત્યાઘાતની બળો આગળ આવવા લાગ્યાં. જૈન સમાજના નવા માનસ સાથે જૂના માનસની અથડામણી થવા લાગી. એ ઘટના તો આખી દુનિયાના સાધારણ નિયમ પ્રમાણેજ હતી તેથી તેમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું નજ હોય. પણ અહિં એક ખાસ જૈન સમાજની પ્રકૃતિ વિચારવા જેવી છે, તે એ કે જ્યારે આપણે જૈન સમાજનું જૂનું માનસ એમ કહીએ છીએ, ત્યારે સાધુઓનું માનસ મોટભાગે ખરી રીતે સમજવું જોઈએ. એશક કટ્ટર સ્વભાવના અને દુરાગ્રહી

જૈન ગૃહસ્થ સ્ત્રી પુરૂષો હતા, અને આજે પણ છે છતાં જૈન સમાજનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરનાર વાસ્તે એ વાત ભાગ્યેજ અજાણી હશે કે જૈન ગૃહસ્થ સ્ત્રી પુરૂષોની દોરવણીનાં સૂત્રો ખરી રીતે સાધુઓનાજ હાથમાં રહેલા છે. આનો અર્થ એ નહિ કે તમામ ગૃહસ્થ વર્ગે કોઇ એક ઠરાવ કરી પોતાનું નેતૃત્વ સાધુવર્ગને આપી દીધું છે, પણ એનો અર્થ એટલોજ છે કે જુની પરંપરા પ્રમાણે એમ મનાતું આવેલું છે કે ભણતર તો ત્યાગમાંના સાધુઓજ વધે. ગૃહસ્થો ભણે તોય ધંધા પૂરતું. બધા ત્યાગીઓનું અને બધી બાજુથી જ્ઞાનનો સાધુઓમાંજ સંભવે. ત્યારે સાધુઓનું ઉપનજ રહ્યું. આવી પરંપરાગત શ્રદ્ધાને લીધે જાણે કે આખો ગૃહસ્થ ધર્મ સાધુઓના કથનથી દોરવાતો આવ્યો છે અને વ્યાપાર ધંધા સિવાયના કોઇપણ વિચારણીય પ્રદેશમાં સાધુઓજ માત્ર વધારે સારી સલાહ આપી શકે, એમ પરાપૂર્વથી મનાતું આવેલું છે. એટલે જ્યારે જૈન નવી પરિસ્થિતિ ઉભી થાય ત્યારે જૂનો ધરેડપંથી વર્ગ [illegible] અને [illegible] ન [illegible] પણ ગીધી કે આડકતરી રીતે સાધુઓનું માનસજ એ [illegible] નહિતો [illegible] છે જો એવા [illegible] કોઇ સમય [illegible] સાધુઓ [illegible] શ્રાવકોને [illegible] [illegible] શમે અજ્ઞાન, સંકુચિત [illegible] સાધુઓ નવીન [illegible] [illegible] નથી [illegible] નવીન [illegible] વિરોધ ન કરનાર [illegible] માની લઇએ [illegible] નવીન [illegible] નથી [illegible] પ્રજા [illegible]

સાધુ સમાજમાં જણાતી જડતા.

જૈન સમાજમાં પણ આવા કડાકા મુખ્યપણે શ્વેતાંમ્બર મૂર્તિપૂજક-ોંજ સંભળાય છે. દિગંબર સમાજમાં તેમના સદ્દભાગ્યે સાધુઓ રહ્યા નહતા. અલબત્ત તે સમાજમાં હમણાં હમણાં થોડા નગ્ન સાધુઓ ના થયા છે જે જૂની ધરેડનાજ છે. તેમજ એ સમાજમાં અતિ ાંકડા મનનો પંડિત, બ્રહ્મચારી અને વર્ણીવર્ગ પણ છે. એ બધા દેગંબર નવપ્રજાને નવશિક્ષણ, નવવિચાર અને વિચારસ્વતંત્રતામાં મારે આડા આવે છે. એક રીતે તેઓ પણ પોતાના સમાજમાં મંદ ાતિએ પ્રવેશ પામતા પ્રકાશને રોધવા પોતાથી બનતું બધું કરે છે. તેને લઇને એ સમાજમાં પણ જડતા અને વિચાર વચ્ચે મહાભારત ચાલે છે. જ્યાં શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકમાં સાધુઓનો જેટલો પ્રભાવ છે અગર જેટલો અનધિકાર હસ્તક્ષેપ છે, તેમજ જેટલું ગૃહસ્થ સાધુઓ વચ્ચે તાદાત્મ્ય છે તેટલું દિગંબર સમાજમાં પંડિતવર્ગ અને સાધુઓ સાથે ન હોવાથી શ્વેતાંબર સમાજનો ક્ષોભ એ દિગંબરસમાજના ક્ષોભ કરતાં ઘણી રીતે વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. સ્થાનકવાસી સમાજમાં તો સામાન્ય રીતે આવા ક્ષોભના પ્રસંગોજ ઉભા નથી થતા. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે તે એ કે એ સમાજમાં શ્રાવકો ઉપર સાધુઓનો પ્રભાવ વ્યવહારક્ષેત્રમાં હાથ નાખવા પૂરતો છેજ નહિ. ગૃહસ્થો સાધુઓને માને, વંદે પોષે એટલુંજ, પણ સાધુઓ ગૃહસ્થની પ્રવૃત્તિમાં સીધી કે આડકતરી રીતે ભાગ લેતા માલુમ પડે તો તેઓને સાધુ તરીકે જીવવુંજ ભારે પડી જાય. અલબત્ત શ્વેતાંબર સાધુઓએ ગૃહસ્થજીવનના વિકાસ બાબતે જે કાંઇ કર્યું છે તેનો શતાંશ પણ સ્થાનકવાસી સાધુઓએ નથી કર્યો જ્યાં એ પણ ખરૂં કે તેઓએ શ્વેતાંબર સાધુઓની પેઠે ગૃહસ્થના જીવનવિકાસમાં અંતરાયના પહાડો નથી ઉભા કર્યા કે નથી એમાં રોડાં નાંખ્યા. ખરી રીતે સ્થાનકવાસી સમાજમાં પણ જૂના અને નવા માનસ વચ્ચે અથડામણી છે, પણ તે અથડામણીના મૂળસ્ત્રોત સાધુઓના

હાથમાં નથી તેથીજ એમની એ અથડામણી લાંબો વખત નથી ચાલતી કે ઉગ્ર રૂપ ધારણ નથી કરતી એનો નિકાલ આપોઆપ બાપદીકરા વચ્ચે મા દીકરી વચ્ચે અને ભાઈભાઈ વચ્ચે આવી જાય છે; જ્યારે શ્વેતાંબર સમાજમાં આવો નિકાલ સાધુઓ અશક્ય કરી મુકે છે.

સાધુઓ અને ધાર્મિક તકરારો.

હવે આપણે સહેજ પાછલી શતાબ્દિઓ તરફ વળીએ અને જોઈએ કે અત્યારે જે અથડામણી સાધુઓ અને નવીન પ્રજા વચ્ચે દેખાય છે તેવી કોઈપણ જાતની અથડામણી અત્યાર અગાઉ સાધુ અને ગૃહસ્થો વચ્ચે ખાસ કરી કેળવણી અને સંસ્કાર બાબતમાં ઉભી થયેલી ખરી ? ઇતિહાસ કહે છે કે નહિ. શ્વેતાંબર સમાજમાં ભગવાન મહાવીર પછી અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં અનેક તકરારો કલહો અને અથડામણીઓ થયાનાં પ્રમાણો મળે છે પણ એ અથડામણીઓ જ્યારે ધાર્મિક હતી ત્યારે તેની બન્ને બાજુના વિરોધી સુકાનીઓ માત્ર સાધુઓજ રહેતા. સાધુઓ પણ અહિંસક હોઈ [illegible] રીતે લડી ન શકે એટલે [illegible] હાથમાં રાખી પોતપોતાના ગચ્છની છાવણીઓ [illegible]

[illegible]

સાધુઓનું [illegible]

[illegible]

બાબતમાં ગમે તેટલું પાવરધાપણું મેળવે તોય ધાર્મિક શિક્ષણની બાબતમાં તેઓ સાધુઓનેજ અનુસરતા. સાધુઓનુંજ દષ્ટિબિંદુ એજ ગૃહસ્થોનું દષ્ટિબિંદુ. સાધુઓનાં શાસ્ત્રો એજ ગૃહસ્થોનાં અંતિમ પ્રમાણો. અને સાધુંઓ દ્વારા દર્શાવાતા શીખવાના વિષયો એજ ગૃહસ્થોના પણ અભ્યાસના વિષયો તેમજ સાધુઓએ પૂરાં પાડેલાં પુસ્તકો એજ ગૃહસ્થોની વાંચન-માળા અને લાયબ્રેરીઓ એટલે કેળવણી અને સંસ્કારની દરેક બાબતમાં ગૃહસ્થોને સાધુઓનુંજ અનુસરણ કરવાનું હોવાથી તેમનો ધર્મ હિન્દુ-સ્તાનની પતિવ્રતા નારીની પેઠે સાધુઓના પગલે પગલે જવા આવવાનો રહ્યો. પતિનું તેજ એજ પોતાનું તેજ એવી પતિવ્રતા સ્ત્રીની વ્યાખ્યા છે. તેથી એને સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થ કરવાપણું ભાગ્યેજ રહે છે. જૈન ગૃહસ્થોની પણ શિક્ષણ અને સંસ્કારિતાની બાબતમાં એજ સ્થિતિ રહી છે. સિધ્ધસેન અને સમંતભદ્ર તાર્કિક ખરા પણ તે સાધુપદે પહોંચ્યા પછીજ. હરિભદ્ર ને હેમચંદ્રે નવનવ સાહિત્યથી ભંડાર ભર્યા ખરા પણ સાધુઓની નિશાળમાં દાખલ થયા પછી. યશોવિજયજીએ જૈન સાહિત્યને નવું જીવન આપ્યું ખરૂં પણ તે સાધુ અભ્યાસી તરીકે. આપણે શું જૂના જમાનામાં કોઇ ગૃહસ્થને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જૈન સાધુ જેટલો સમર્થ વિદ્વાન નથી જોતા. તેનું શું કારણ ? અસાધારણ પાંડિત્ય અને વિદ્વત્તા ધરાવનાર શંકરાચાર્ય અને બીજા સન્યાસીઓના સમયમાંજ અને તેમની જ સામે તેમનાથી પણ ચડે એવા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ પંડિતો વૈદિક સમાજમાં પાકયાનો ઇતિહાસ જાણીતો છે જ્યારે પ્રસિદ્ધ જૈન વિદ્વાન સાધુ કે આચાર્યની તોલે વિદ્વત્તાની દષ્ટિએ આવી શકે એવો એક પણ ગૃહસ્થ શ્રાવક જૈન ઇતિહાસે નથી પકડ્યો. તેનું શું એ કારણ છે કે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણમાં હોય તેવી બુધ્ધિ શ્રાવકમાં નજ સંભવે ! અથવા શું એ કારણ છે કે જ્યાં લગી શ્રાવક ગૃહસ્થ હોય ત્યાં લગી એનામાં એ જાતની બુધ્ધિ સંભવતીજ નથી, પણ જ્યારે તે સાધુવેશ ધારણ કરે છે ત્યારે

ખરું કારણ એ છે કે ગૃહસ્થ શ્રાવક કેળવણી અને સંસ્કારનાં ક્ષેત્રમાં સાધુઓના ક્લાસમાં સમાન દરજ્જે શીખવા દાખલજ નથી થયો. એટલે પૂરેપૂરો એ વર્ગ પતિવ્રતા ધર્મ પાળી ભક્તિની લાજ રાખી છે. અને સાધુઓની પ્રતિષ્ઠા એકધારી પોષી છે. તેથી એક અને સમાન ક્લાસમાં ભણેલા સાધુ સાધુઓ ગચ્છભેદ કે ક્રિયાકાંડભેદ કે પદવીમોહને લીધે જ્યારે લડતા ત્યારે ગૃહસ્થો એક અગર બીજા પક્ષને વફાદારીથી અનુસરતા પણ સીધી રીતે કોઈ ગૃહસ્થને કોઈ સાધુ સામે લડવાપણું, મતભેદ કે વિરોધ જેવું રહેતુંજ નહિ. આજ સબબને લીધે આપણો જૂનો ઇતિહાસ ગૃહસ્થ અને ત્યાગીના કેળવણી સંસ્કાર વિષયક અંતરવિગ્રહથી નથી રંગાયો. એ કોરું પાનું ચીતરવાનું કામ યુગના શિરે હવે શરૂ કર્યું છે.

આંતરવિગ્રહ.

માણસો અને નવશિક્ષણ પામેલા તેમજ પામતા વર્ગના માનસ વચ્ચે આટલો બધો અંતરવિગ્રહકારી ભેદ કેમ છે, એ ભેદ શેમાંથી જન્મ્યો છે, એ ભેદના સર્વવિદિત છતાં જાણવી બહુજ જરૂરી તેમજ મનોરંજક પણ છે. [illegible]

વાનાર શિક્ષણ, તેના વિષયો અને તેની પ્રણાલિકા વિષે કાંઈક જાણીએ તો આપણી ખાત્રી થઈ જવાની કે અત્યારે જે માનસિક ભૂકંપ આવ્યો છે તે સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે. સાધુઓ શીખે છે, આખી જીંદગી ભણનાર પણ સાધુઓ પડ્યા છે તેમના શિક્ષકો કાંતો તેમના જેવુંજ માનસ ધરાવનાર સાધુઓ હોય છે અને મોટે ભાગે તો પંડિતો હોય છે, કે જે પંડિતો વીસમી સદીમાં જન્મ્યા અને ઉછર્યા છતાં બારમી કે સોળમી સદીથી ભાગ્યેજ આગળ વધેલા હોય છે.

શિક્ષણના વિષયો ને તેની પ્રણાલિકા.

સાધુઓના શિક્ષણનો મુખ્ય વિષય જે સૌથી પહેલાં તેમને શીખવવામાં આવે છે તે ક્રિયાકાંડને લગતાં સૂત્રોનો છે. આ સૂત્રો શીખતી અને શીખવતી વખતે એકજ દૃષ્ટિ હોય છે કે તે ભગવાન **મહાવીરનાં** રચેલાં છે, અગર તો પાછળનાં છતાં એવાં ધ્રુવ છે જેમાં ઉત્પાદ અને વ્યયનો જૈન સિદ્ધાંત પણ ગૌણ થઈ જાય છે. વળી એ ક્રિયાકાંડી શિક્ષણ ઉપર એવી સર્વશ્રેષ્ઠતાની છાપ શ્રદ્ધાના હથોડા મારીમારી પાડવામાં આવે છે કે શીખનાર જૈન સિવાયનાં બીજાં કોઈ પણ ક્રિયાકાંડોને તુચ્છ અનેભ્રામક માનતા થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાના નાનકડાશા ગચ્છ સિવાયના બીજા સહોદર પડોશી અને સધર્મી ગચ્છોનાં વિધિ-વિધાનોને પણ અશાસ્ત્રીય લેખતો થઈ જાય છે.

સાધુઓના શિક્ષણનો બીજો વિષય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન છે તેઓ ધર્મના મથાળા નીચે જે જે શીખે છે તે બધામાં તેમની એક દૃષ્ટિ આદિથી અંત સુધી મક્કમ રીતે એવી પોષાય છે કે તે શીખવાનો ધર્મ પૂર્ણ છે, તેમાં કાંઈ વધારવા ઘટાડવા જેવું છે જ નહિ અને એ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા વિષે તેમના મનમાં એવા સંસ્કારો પાડવામાં આવે છે કે જ્યા લગી તેઓ બીજા ધર્મની ત્રુટિઓ ન જુવે અને ઇતર ધર્મોની ખામીઓ ન જાણે ત્યાં લગી તેમને પોતાના ધર્મની શ્રેષ્ઠતાની ખાત્રી

કરાવવાનો બીજો માર્ગ દેખાતોજ નથી. તેમનો ઇતિહાસ એટલે જૈન સાહિત્યમાં દાખલ થયેલ કોઇપણ ઘટના કાલ્પનિક વાત હોય, રૂપક હોય, અગર પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા કથાનકો હોય, એ બધું તેમને મન ઇતિહાસ અને સાચો ઇતિહાસ છે. તેમને શીખવાની ભૂગોળ દર વિશ્વની પેલી પારથી શરૂ થાય છે એમાં પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય, સર્વ જ્યાં જઇ શકાય એવા સ્થાનો કરતાં મોટો ભાગ ક્યારેય પણ આ ઇંદ્રીયોથી જ્યાં કે જોઇ ન શકાય એવા સ્થાનોનો આવે છે. એમની ભૂગોળમાં દેવસ્થાનો છે, ઇન્દ્રપુરીઓ છે અને પરમાધામિક નરકપાળો પણ છે. જે નદીઓ, જે સમુદ્રો અને જે પર્વતોના પાઠ તેઓને શીખવાના હોય છે તે વિષે તેમની પાસે ભારે હોય છે કે [illegible] ત્યાં એ છે તો વર્ણવ્યા [illegible] પહેલાં જે [illegible] અનિશ્ચિત રીતે પરિવર્તન [illegible] છે એવા [illegible] શીખવામાં [illegible] જૈન [illegible] [illegible]

જ્ઞાન શીખે છે તેમાં ભારતીય વિકસિત તત્વજ્ઞાનનો કોઈપણ અંશ બાકી રહી જતો નથી. ભારતીય દાર્શનિક સંસ્કૃતિના પ્રાણભૂત પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા—બન્ને દર્શનોના પ્રામાણિક થોડા પણ અભ્યાસ સિવાય જૈન સાધુ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને પૂરેપૂરું માનતો હોય છે. ભાષા, વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ એ પણ એમના શીખવાના વિષયો છે, પણ તેમાં કાંઈ નવા યુગનું તત્ત્વ દાખલજ નથી થયું. ટુંકમાં જૈન સાધુઓની શિક્ષણપ્રણાલિમાં જો કે અનેકાંતવાદનું વિષય તરીકે સ્થાન હોય છે, છતાં એ પ્રણાલિમાં અનેકાંતની દૃષ્ટિ જીવંત હોતીજ નથી. તેથી તેઓ વિજ્ઞાનનો ટેકો ત્યારેજ લે છે જ્યારે તેમને પોતાના મતસમર્થનમાં કાંઈ અનુકૂળ વિજ્ઞાનમાંથી મળી આવે. ખરા ઇતિહાસને તેઓ ત્યારેજ પ્રશંસે છે, જ્યારે તેમની માન્યતાને અનુકૂળ કાંઈ તેમાંથી મળી આવે. તાર્કિક સ્વતંત્રતાની વાત તેઓ ત્યારેજ કરે છે જ્યારે તે તર્કનો ઉપયોગ અન્ય મતોના ખંડનમાં કરવાનો હોય. આ રીતે વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, તર્ક અને તુલના એ ચારે સિદ્ધાન્તવિષયક દૃષ્ટિઓનું તેમના શિક્ષણમાં નિષ્પક્ષ સ્થાન છેજ નહિ.

આધુનિક નવીન શિક્ષણ.

આથી ઉલટું આ દેશમાં કોલેજો અને યુનિવર્સિટિઓ સ્થપાતાં જ આદિથી અંત સુધી શિક્ષણના વિષયો, તેની પ્રણાલિ અને શિક્ષકો એ બધામાં પરિવર્તન થઈ ગયું છે. માત્ર કોલેજમાંજ નહિ પણ વર્નાક્યુલર નિશાળથી માંડી હાઈસ્કુલ સુધીમાં પણ શિક્ષણની પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે. વિજ્ઞાન કોઈ પણ જાતના પક્ષ કે ભેદભાવ સિવાય સત્યના પાયા ઉપર શિક્ષણમાં દાખલ થયું છે. ઇતિહાસ અને ભૂગોળના વિષયો પૂરી ચોકસાઈથી એવી રીતે શીખવાય છે કે કાંઈ પણ ભૂલ કે ભ્રમણા માલૂમ પડતાં એનું સંશોધન થઈ જાય છે. ભાષા કાવ્ય આદિ પણ વિશાળ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ શીખવાય છે ટુંકમાં કહીએ તો નવીન શિક્ષણમાં [illegible] વૈજ્ઞાનિક ઢસાની દાખલ થઈ છે નિષ્પક્ષ ઐતિહાસિક

દૃષ્ટિને સ્થાન મળ્યું છે અને ઉદાર તુલનાત્મક પદ્ધતિએ સાંકડી મર્યા[illegible] ઓ વટાતી છે. આ ઉપરાંત નવીન શિક્ષણ આપનાર માસ્તરો કે પ્રો[illegible] ગરો કાંઇ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓનો પંથ પોષવા કે તેમના પૈત્રિક ધર્મ[illegible] માનસને ગંઠાવવા બંધાયેલા નથી, જેવી રીતે પેલા પશુની પેઠે [illegible] થયેલા પંડિતો કમરકસીએ પણ બંધાયેલા હોય છે.

વાતાવરણ ને વાંચનાલયો.

માત્ર આટલોજ ભેદ નથી, પણ વાતાવરણ અને વાંચનાલયોનો [illegible] ભારે તફાવત છે. સાધુઓનું ઉન્નતમાં ઉન્નત વાતાવરણ એટલે એવા [illegible] [illegible] કે મુંબઇ જેવા શહેરની સાંકડી ગલીમાં આવેલ વિશાળ ઉપાશ્ર[illegible] [illegible] બાલ્યજીવન, સાધુઓનું ઉદાસીન વાતાવરણ. એમને કોઇ વિદ[illegible] [illegible] કે જેમના ચિંતન મનનનો લાભ નથી કે સહવાસનું ગૌરવ ન[illegible] [illegible] જ્યાં એકજ જાતનું સાહિત્ય હોય [illegible] નવીન [illegible] [illegible]. એમાં નવેદનવેદના વિ[illegible] [illegible] પ્રોફેસરોની વિચારધા[illegible] [illegible] વિવિધ વિષયોને છેક નવી [illegible] [illegible] વિદ્યમાન હોય છે.

[illegible] સાધુનિયમ અને નવવિ[illegible] [illegible]

આજની પ્રજાનાં તરૂણ તરૂણીઓને માત્ર આ દેશનાંજ વિવિધ સ્થળો અને વિવિધ જાતિઓ વચ્ચે જવાની તક નથી પણ તેઓને પરદેશના વિશાળ પ્રદેશને સ્પર્શવાની પણ તક સુલભ થઇ છે. સેંકડો યુવકોજ નહિ પણ યુવતીઓ અને કુમારીઓ સુધ્ધાં યુરોપ અને અમેરીકા ખંડમાં જાય છે. જેવા તેઓ જહાજ ઉપર ચડી અનંતાકાશ અને અપાર સમુદ્ર તરફ નજર નાખે છે, તેવાજ તેમનાં જન્મસિદ્ધ બંધનો છેક નાબૂદ ન થાય તોય તદ્દન ઢીલાં થઇ જાય છે. પરદેશભ્રમણ અને પરજાતિઓના સહવાસથી તેમજ વિદેશી શિક્ષણસંસ્થાઓ અને અદ્ભૂત પ્રયોગશાળાઓ તેમજ પુસ્તકાલયોના પરિચયથી તેમનું માનસ હજારો વર્ષની તીવ્રતમ ગ્રંથીઓને પણ ભેદવા મથે છે અને એમને બધુંજ નવી દ્રષ્ટિએ જોવા વિચારવાની વૃત્તિ થઇ આવે છે

આ રીતે આપણે જોયું કે જેઓને જૈન પ્રજા પોતાના ગુરુ તરીકે, પોતાના નાયક તરીકે અને પોતાને દોરનાર તરીકે માનતી આવી છે, તેમનું માનસ કઇ જાતનું સંભવિત છે અને હવે છેલ્લા કેટલાક દશકાઓ થયાં જે નવીન પેઢી નવશિક્ષણ ગ્રહણ કરી રહી છે અને જેને વાસ્તે એ શિક્ષણ મેળવવું અનિવાર્ય છે, તેનું માનસ કઇ રીતે ઘડાય છે ? જો આ બે પ્રકારના માનસના ઘડતર પાછળનો ભૂંસી કે સાંધી ન શકાય એટલો મોટો ભેદ હોય તો અત્યારે જે ભૂકંપ સમાજમાં અનુભવાય છે તેને અસ્વાભાવિક કે માત્ર આગંતુક કયો બુધ્ધિમાન કહેશે ? ત્યારે હવે આપણી સામે પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે જૈન સમાજના વર્તમાન ભૂકંપને શમવાનો કોઇ માર્ગ છે ? જવાબ હકાર અને નકાર બેય છે.

વર્તમાન ભૂકંપ શમવાના માર્ગ.

આજની અને હવે પછીની પેઢી નવીન શિક્ષણના દરવાજે તાળાં લગાડી પોતાનામાં આવેલા નવશિક્ષણના સંસ્કારોને છેક ભૂંસી નાખે તો એ ભૂકંપ શમે ખરો. એમજ રીતે કાં તો સાધુવર્ગ પોતાની સંકીર્ણ દષ્ટિમર્યાદા મોકળી કરી નવશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે તોય એ

રામવાની સંભાવના ખરી. નવશિક્ષણનાં દ્વારોમાં પ્રવેશ કર્યા વિના સોળમી કે અઢારમી સદીની જૂની પ્રણાલિનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું કામ ચાલુ રાખ્યા છતાં પણ જો શ્વેતાંબર સાધુઓ સ્થાનકવાસી સાધુઓની પેઠે ધર્મને નામે નવપેઢીની વિચારણા કે પ્રવૃત્તિમાં અનધિકાર માથું મારવાનું છોડી દે તો એ ભૂકંપ શમે ખરો. ભૂકંપ શમવાને કાં તો [illegible] ચતુર્થ વર્ગે પોપ અને પાદરીઓની પેઠે પોતાની વિચાર અને કાર્ય [illegible] અદ્યતનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે અને કાં તો નવીન પેઢીએ [illegible] મુક્તતાનંદનો બોધ કરવાની આવશ્યકતા છે.

[illegible] ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે બેમાંથી એકે વર્ગ કાંઈ નમતું [illegible] [illegible] છે કે કોઈ પામર પણ અત્યારની [illegible] [illegible] મુખ્ય નકી ગુમાવશે નહિ. હવેનું [illegible] [illegible] નથી એટલે નવી પેઢી તો પાછળ પગલાં [illegible] [illegible] કે અત્યાર સુધી પવિત્ર તપસંપત્તિ [illegible] [illegible] છે, જો અનધિકારગમનના ધુંધવા પીતા છે [illegible] [illegible] આગ્રહ વધી [illegible] [illegible] આશીર્વાદ મળતા છે. તેથીજ [illegible] [illegible] કેવું હોઈ શકે!

[illegible] માનસને કેવું હોઈ શકે?

[illegible] સુધી [illegible]

[illegible] રીતે થઈ [illegible]

[illegible]

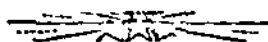
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સાધુઓ નીકળવાનો સંભવ નથી, એટલે કોઈ પણ સાધુ નવમાનસને દોરી શકે એવી નજીકના ભવિષ્યમાં તો શું પણ દૂરના ભવિષ્ય સુદ્ધામાં સંભાવના નથી એટલે બીજો પ્રકાર બાકી રહે છે. તે પ્રમાણે નવશિક્ષણથી ઘડાયેલ અને ઘડાતા નવીન પેઢીના માનસે પોતેજ પોતાની દોરવણી કરવાની રહે છે. અને તે યોગ્ય પણ છે પતિત, દલિત અને કચરાયેલ જાતિઓ સુદ્ધાં આપમેળે ઉઠવા મથી રહી છે તો સંસ્કારી જૈન પ્રજાના માનસને માટે એ કાર્ય જરાય મુશ્કેલ નથી. પોતાની દોરવણીનાં સૂત્રો પોતે હાથમાં લે તે પહેલાં નવીન પેઢી કેટલાક મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો નક્કી કરી કાઢે, તે પ્રમાણે કાર્યક્રમ ઘડે અને ભાવિ સ્વરાજ્યની લાયકાત કેળવવાની તૈયારી માટે સામાજિક જવાબદારીએ હાથમાં લઈ સામૂહિક પ્રશ્નોને વૈયક્તિક લાભની દૃષ્ટિએ નીહાળી સ્વશાસન અને સ્વનિયન્ત્રણનું બળ કેળવે એ જરૂરનું છે.

(૨)

ક્રાન્તિકાર ભગવાન મહાવીર.

(વક્તા—શ્રીયુત પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ.)

વસ્તુ માત્રનો સ્વભાવ પરિવર્તનશીલ છે. બુદ્ધ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત **યત્સત્ ક્ષણિકમ્**એ અમુક અપેક્ષાએ જગતનો સનાતન નિયમ છે. બાળક યુવાન બને છે; યુવાન વૃદ્ધ થાય છે, વૃદ્ધ મૃત્યુ પામે છે, અને અન્યત્ર વળી કોઈ નવા બાળકનો જન્મ થાય છે. નવું જુનું થાય છે. જુનું જર્જરિત થાય છે; જર્જરિત નાશ પામે છે, ત્યાં વળી કોઈ નવું ઉત્પન્ન છે; બીજમાંથી પાદડાં ફુટે છે; [illegible] ફળ [illegible] કરે છે. પ્રાણીમાત્રમાં ચાલુ [illegible] કાળનો માનવી આજે પલટાય છે, [illegible] માનવી ફરી વિકસ નવું સ્વરૂપ પામ[illegible] [illegible] થતું રહે છે. કશું સ્થાયી કે [illegible] [illegible] છે, [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] અપર [illegible] [illegible]

ઉઘાડા ફરતા અને ફળફુલ ખાઇને રહેતા: તેમને ખેતી આવડતી નહોતી; અક્ષરજ્ઞાનનો ખ્યાલ નહોતો; અગ્નિના ઉપયોગનું ભાન નહોતું; લગ્નની સંસ્થા નહોતી; ધર્મની કલ્પના નહોતી. ભગવાન ઋષભદેવનો ઉગમ થયો. તેમણે પ્રજાને અંકવિદ્યા અને અક્ષરવિદ્યા શિખવી; ખેતી કેમ કરવી, અનાજ કેમ પકાવવું, માટીનાં વાસણ કેમ બનાવવાં તે બધું શિખવ્યું, લગ્નની પ્રથા તે વખતની સમાજમાં દાખલ કરી ધર્મતત્વનો પ્રથમ બોધ કરાવ્યો. આ રીતે તેઓ તેમના સમયના મહાન ક્રાન્તિકાર થયા.

મનુષ્યસમાજમાં ઉપસ્થિત થતી ક્રાન્તિ બાહ્ય જીવનને લગતી અને આન્તર જીવનને લગતી એમ બે પ્રકારની હોય છે. વિજ્ઞાનને લગતી એક એક શોધ મનુષ્યના બાહ્ય જીવનમાં અસાધારણ પરિવર્તન નિપજાવે છે અને તેની આડકતરી અસર આન્તર જીવનને પણ સ્પર્શે છે. દાખલા તરીકે કૃષિકળા, વસ્ત્ર બનાવવાની કળા, પાક કળા, શીવણ કળા, લેખન કળા. મકાનો બાંધવાની કળા, આ પ્રત્યેક કળાનો શોધક કોણ હશે તે આજે આપણે જાણતા નથી, પણ આ દરેક કળાની શોધે મનુષ્ય જીવનની ચાલુ ઘટનામાં ભારે મહત્વનો ફેરફાર કર્યો છે અને તે પ્રત્યેક કળાના શોધકને ક્રાન્તિકાર તરીકે લેખવામાં જરા પણ અતિશયોકિત થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. આવી જ રીતે કાગળ બનાવવાની કળા, છાપવાની કળા, વરાળયંત્રની શોધ, વિદ્યુત્ શકિતની શોધ તાર, રેલ્વે, સ્ટીમર, મોટર વગેરેના પ્રયોજકો પણ જનતાના જીવનનું સ્વરૂપ બદલવામાં બળવાન નિમિત્ત બન્યા છે એમાં જરા પણ શક જેવું છે જ નહિ. આજે એરોપ્લેન અને રેડીઓ આપણા જીવનનું કેટલું ગંભીર પરિવર્તન કરી રહેલ છે અને પ્રજા પ્રજા વચ્ચેનું અને દેશ દેશ વચ્ચેનું ભૌગોલિક તેમજ માનસિક અન્તર કેટલી ત્વરાથી તોડી રહેલ છે તેની વાસ્તવિક કલ્પના આવવી પણ આજે મુશ્કેલ છે.

આવીજ રીતે મનુષ્યના આન્તર જીવનને લગતી પરિસ્થિતિમાં ક્રાન્તિ નિપજાવનાર વ્યકિતઓ ઉપર વર્ણવ્યા તે કરતાં વધારે ગંભીર પરિણામો

ઉપજાવે છે અને જનતાના ઇતિહાસમાં નવાં નવાં પ્રકરણો સરજે
આવી વ્યક્તિઓની જીવનકથા એ જ જનતાનો સાચો ઇતિહાસ છે. આ
જેને આપણે નીતિ અને ધર્મ શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખીએ છી[એ]
આજે એ વિચારસમુદાયના અવલંબન વડે માનવી પશુકોટિમાં
દેવકોટિમા પ્રવાસનો સનાતન પ્રવાસ સાધી રહેલ છે તે સર્વ આ
ક્રાન્તિકાર મહાન વ્યક્તિઓના અસાધારણ પુરુષાર્થનું પરિણામ
દેશેદેશમા [illegible] મહાપુરુષનો કાળે કાળે જન્મ થાય છે. [illegible]
[illegible], દનાશ અને દિલ્હ[illegible]
[illegible] છે અને ઉત્કર્ષના મા[illegible]
[illegible]માં ક્રોમ્વેલ થયો, ગ્રીન
[illegible] જર્મનીમાં માર્ટિ[ન]
[illegible] અને મહાવીર થયા. [illegible]
[illegible] પ્રગતમાં અસાધા[રણ]
[illegible] ઓમાં
[illegible] ચેતનની ચીન[illegible]
[illegible]

શક્તિ આગળ આખરે નમવું પડે છે. ગીતામાં જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મનું સામ્રાજ્ય થાય છે ત્યારે ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરું છું, અધર્મનું ઉન્મૂલન કરું છું અને ધર્મનું સ્થાપન કરું છું એમ કહીને જે આખી ધર્માવતારની કલ્પના આપી છે અથવા તો જે ખ્યાલ તીર્થંકર, બુધ્ધ કે ક્રાઇસ્ટની કલ્પના પાછળ રહેલો છે તેમાં કાળે કાળે અને દેશે દેશે ઉદ્‌ભવતા આવા ક્રાન્તિકારોની કલ્પનાનુંજ સુચન રહેલું છે.

આજે આપણે આવાજ એક ક્રાન્તિકાર ભગવાન મહાવીરનો વિચાર કરવા એકત્ર થયા છીએ. ભગવાન મહાવીરનું ક્રાન્તિકારિત્વ સમજવા માટે તેમના સમયની ભૂમિકા સમજવી આવશ્યક છે. તેમનો સમય કેવળ બૌધ્ધિક જડતા અને હૃદયશૂન્યતાથી ભરેલો હતો. તે વખતે બ્રાહ્મણ વર્ગની સર્વોપરિ સત્તા હતી અને તેનો સ્વાર્થ અન્ય વર્ગોને દબાયલા અને પછાત રાખવામાં રહેલો હતો. સર્વ તત્વનો સાર વેદમાં રહેલો છે અને વેદ વિચારનો ઇજારો માત્ર બ્રાહ્મણનેજ છે—આવી બૌદ્ધિક ગુલામી સર્વ કોઇના માનસને ઘેરી રહી હતી. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞ એકજ સાધન છે અને ક્રિયાકાંડમાંજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ રહેલી છે. આવી સમજણ તે સમયની પ્રજામાં ઉંડી જડ ઘાલી બેઠી હતી અને સૌ કોઇ બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં નિમગ્ન હતા. ઉચ્ચનીચની અભેદ્ય દિવાલો ઉભી કરવામાં આવી હતી. સ્ત્રી જાતિને તો તે વખતની સમાજમાં કશું સ્થાન હતુંજ નહિ; માંસાહાર પ્રચલિત હતો; સામાન્ય જીવન ખુબ શિથિલ બની ગયું હતુ.

આવી સામાજિક પરિસ્થિતિ સામે બળવો કરનાર આજની દુનિયા જેને જાણે છે તેવા બે મહાપુરૂષ હતા. એક ભગવાન બુદ્ધ અને બીજા ભગવાન મહાવીર. ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીરના તત્વવિચાર અને પ્રરૂપણમા કેટલોક તફાવત જરૂર છે પણ તેમનો બળવો બ્રાહ્મણ, વેદ

અને વહેમ ક્રિયાકાંડ સામે એક સરખો જ હતો. પ્રજાની માનસિક જડતા જોઈને તેમનું દિલ ઘવાયું હતું અને તેમાંથી છૂટવાનો પ્રજાને માર્ગ દેખાડવાનો તેમનો પ્રયાસ હતો. આજે જે વાત અને જે વિચાર સામાન્ય લાગે છે તે વાત અને તે વિચાર તે વખત માટે અસામાન્ય હતા. સમાજ કેવળ શાસ્ત્ર-પ્રધાન હતો અને દેશમાં રાજા કરતાં ક્ષત્રીય પ્રજા ઉપર પણ સ્થિતિ-ચુસ્ત બ્રાહ્મણ વર્ગનું અસાધારણ પ્રભુત્વ હતું. આવા સમયમાં મેં [illegible] ફરીને કહેવું કે 'હું બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણ છે એટલે મોટો નથી માનતો, વેદમાં અમુક વાત કહી છે એટલે જ સત્ય છે એમ નથી સ્વીકારતો, વેદ [illegible] અજ્ઞાન અને હિંસાથી ભરેલા યજ્ઞો કોઈ કાળે પણ સ્વર્ગે [illegible] વાત હું કબૂલ નથી કરતો.' આ કાંઈ સાધારણ વીરતા નથી. [illegible] તે જ વિચારનો પ્રચાર કરવો અને તે મુજબ વર્તવું [illegible] તેનું પરિણામ તે વખતની આખી [illegible] પરિસ્થિતિને ઉથલા[illegible] [illegible] આ બે મહાપુરુષોએ કર્યું. [illegible] શ્રમણ ભગવાનનો જન્મ [illegible]

[illegible]

પણ આપણી જેવા એક માનવી હતા એમ છતાં જ્યારે આપણે
પ્રચલિત રૂઢિ, માન્યતા, વહેમ અને વ્યવહારની ધુંસરી નીચે કચડા
રહેવાનું જ પસંદ કરીએ છીએ ત્યારે ભગવાન મહાવીરનો સત્યપરા
આત્મા આખી સમાજ સામે બળવો કરી ઉઠે છે અને આખી સમાજ
ક્ષુબ્ધ બનાવી દે છે. આ રીતે જ્યારે તેમના ચરિત્રનો વિચાર કર
છીએ ત્યારે તેમનું પ્રભુત્વ અનેરૂં લાગે છે. આખો બ્રાહ્મણસમુ
તેમનો સામનો કરે છે અને તેમને દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે,
આત્માના ઉંડાણમાંથી ઉગેલા સત્ય વિચારને કોણ દબાવી શક્યું છે
તો નિડરપણે અને દૃઢતાપૂર્વક જનતા સમક્ષ પોતાના વિચારોનું પ્રરૂ
કર્યે જાય છે અને જેના મૂળમાં સંયમ, તપ અને અહિંસા છે એ
શ્રમણ સંસ્કૃતિની પરમપાવની ગંગા વહેતી કરે છે જેના પુ
પ્રવાહમાં સ્નાન કરીને આજે પણ અનેક આત્માઓ પોતપોત
કલ્યાણ સાધી રહ્યા છે.

આવા ભગવાન મહાવીરે તે સમયની પ્રજા સમક્ષ જે દર્શ
નિરૂપણ કર્યું તેની શું શું વિશેષતાઓ હતી તેનો આપણે કાંઈક વિ
કરીએ. સૌથી પ્રથમ તો વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે અને તેમાં જે કાંઇ લ
છે તે આપણી બુધ્ધિ સ્વીકારે યા ન સ્વીકારે તો પણ ત્રિકાલાબાધિક સ
છે એ ચાલુ માન્યતાનો તેમણે અસ્વીકાર કર્યો અને બુધ્ધિ તથા અન્તઃ
ણના આદેશને તેમણે પ્રાધાન્ય આપ્યું. અનેક સત્યાસત્યમીશ્રિત કથનોમ
સત્ય કેમ તારવવું એની કળા તેમણે લોકોને શિખવી, સાચી વૈજ્ઞા
દૃષ્ટિ લોકોને આપી આજ વિચારસરણિમાંથી બૌધ્ધિક દિશાએ અ
કાન્તવાદનો જન્મ થયો અને નીતિ અને જીવનવ્યવહારશાસ્ત્રની બાજુ
અહિંસા દૃષ્ટિનો વિકાસ થયો. આખું ધાર્મિક જીવન ક્રિયાકાંડથી જ
બની ગયું હતુ અને યજ્ઞયાગાદિમાં જ ધર્મતત્ત્વની પર્યાપ્તિ મનાતી
આમ જડ અને રૂપ બનેલી પ્રજાને તેમણે વિચારવાની અને તે મુ
આચાર ઘડવાની નવી દૃષ્ટિ આપી યજ્ઞોના નામે ચાલી રહેલી

હિંસાની નિરર્થકતા અને પાપમયતા તેમણે ઉઘાડી પાડી અને સર્વ યજ્ઞો આ જન્મે કે આવતા જન્મે શી રીતે સફળતાદાયી બની શકે એ પ્રશ્ન તેમણે રજુ કર્યો. સમગ્ર ધર્મવિચારનું અહિંસા, સંયમ અને તપ ઉપર સંસ્થાપન કર્યું. જીવનનો ઉદ્ધાર કરવામાં બાહ્ય ક્રિયાકાંડ કે યજ્ઞયાગાદિ કશી પણ મદદ કરી શકનાર નથી. આંતર ચારિત્ર્યનું શોધન તથા શુદ્ધિમય જીવનના ઉત્કર્ષનો ખરો પાયો છે અને તપ એ આત્મોન્નતિનું ખરૂં સાધન છે એ વાત ઉપર તેમણે ખુબ ભાર મુકી અને જનતાના દૃષ્ટિબિન્દુઓમાં તેમણે ખુબ પરિવર્તન કર્યું.

બીજી બાબત તેમણે એ કરી કે તે સમયનો સમાજ વર્ણાશ્રમ[illegible] ખુબ જકડાએલો હતો અને તે સમાજમાં બ્રાહ્મણ માટે [illegible] હતો. આ પ્રકારની સમાજ રચનાનો તેમણે વિરોધ કર્યો અને સર્વસમાનતાનો સિદ્ધાન્ત તમણે આગળ કર્યો. ઉચ્ચનીચ[illegible] ની કલ્પનાઓ તેમણે તોડી નાખી, અને તેમના [illegible] અને શુદ્રને સરખું સ્થાન આપવામાં આવ્યું. આ [illegible] [illegible]

ભગવાન મહાવીરે ઇશ્વરકર્તૃત્વનો વિરોધ કર્યો; ઇશ્વરકૃપા સિવાય આપણો ઉદ્ધાર શક્ય છે જ નહિ અને તે ઇશ્વરકૃપા મેળવવા માટે આ જગતમાં ઇશ્વરના પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણને પ્રસન્ન રાખવો અને તે કહે તેમજ કરવું આવી જે ગુલામી મનોદશા સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી તે મનોદશા માંથી પુરૂષાર્થપ્રેરક ધર્મોપદેશ વડે ભગવાન મહાવીરે તે સમયની જનતાને મુક્ત કરી.

તેમણે જીવન વ્યવહારને લગતી ત્રણ ચાર બાબતો ઉપર ખાસ ભાર મુક્યો. તેમના સમય સુધી બ્રહ્મચર્યનો પરિગ્રહવિરમણવ્રતમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો અને બ્રહ્મચર્યભંગમાં પરિગ્રહવિસ્તારથી વિશેષ કાંઈ દોષ રહ્યો હોય એમ માનવામાં આવતું નહોતું. આ માન્યતા ખોટી અને ઉન્માર્ગે લઇ જનારી હતી. બ્રહ્મચર્યમાં પરિગ્રહવિરમણના ખ્યાલ ઉપરાંત જુદીજ વિશેષતા છે અને આ રીતેજ બ્રહ્મચર્યવ્રતનો વિચાર થવો ઘટે છે. બ્રહ્મચર્ય બીજી બહારની વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવી કે છોડી દેવી એવો માત્ર બાહ્ય વ્યાપાર નથી પણ તે તો આત્મિક સંયમનો પ્રશ્ન છે. આવી નવી સમજણ ભગવાન મહાવીરે રજુ કરી અને સંયમવિજ્ઞાનના વિકાસમાં આ નવી સમજણે ખુબ ફાળો આપ્યો.

બીજી બાબત તપને લગતી. ધર્મવિષયમાં તપની ભાવના કાળજુની છે પણ જેટલો ભાર તપ ઉપર ભગવાન મહાવીરે મુક્યો છે તેટલો ભાર તેમની પહેલાં કે તેમની પછી આજ સુધીમાં કોઇએ મુક્યો નથી. તપ એટલે આત્મિક પુરૂષાર્થ. જે ઇન્દ્રિયવિકારોનું આપણા ચાલુ જીવન ઉપર અસાધારણ આક્રમણ અને સ્વામિત્વ છે તે વિકારો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવવું, શરીર વ્યાપારોને સુયમિત કરવા, ખાસ કરીને જીહ્વાને વશ કરવી, મનને જ્યાં ત્યાં ભટકતું અટકાવીને આત્મતત્વના ચિન્તનમાં એકત્ર કરવું- આનું નામ તપ. જે કર્મબંધનોને લીધે સંસારમાં અનાદિકાળથી પરિભ્રમણ થયા કરે છે તે કર્મ બંધનોનો છેદ કરવાનું જૈન દૃષ્ટિએ એક અને અદ્વિતીય ઉપાય તપ છે. આત્મસાધનના ભક્તિ, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન,

[illegible]

પોતાની હદ જુદો સુધારવી જોઈએ અને કર્તવ્યોને વધ રતી [illegible]
આને લગતી ચાલુ પર્યાલોચના. પ્રતિક્રમણ એટલે આત્મનિરીક્ષણ વ્યાપ[illegible]
વ્યાપારની જેટલી અગત્ય છે તેટલી જ નામાની અગત્ય છે. નામા વિને[illegible]
વ્યાપાર આંધળો છે; વ્યાપાર વિનાનું નામું અર્થવિનાની આંકડા[illegible]
છે. પ્રતિક્રમણ વિનાનો પુરુષાર્થ પણ આંધળી રીતે ઓપેલો છે; [illegible]
બીજી બાજુએ પુરુષાર્થસાધના વિનાનું [illegible]

આવીજ રીતે તે કાલના ધર્મવિચારમાં અહિંસાની ભાવના તો રહેલી હતી પણ એ અહિંસાની ભાવના અને ક્ષેત્રને અન્તિમ વિચારપરંપરા સુધી વિકસાવવાનું તેમજ વિસ્તારવાનું કાર્ય ભગવાન મહાવીરે જ કર્યું છે. નિરામિષાહાર ઉપર ખુબ જ ભાર મુકાયો અને જૈન કદિ સામિષાહારી હોઇ શકે જ નહિ એવી માન્યતા સર્વસ્વીકૃત બની ગઈ. અહિંસા માત્ર માણસ માણસ પુરતી જ અથવા તો માણસ અને પશુપ્રાણી પુરતી જ ન રહી પણ વનસ્પતિ, વાયુ અને જળ સુધી અહિંસા ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થયો. હિંસા એટલે કોઇના પ્રાણનું અપહરણ કરવું એટલો જ તેનો અર્થ નહિ પણ કોઇ પણ જીવની જરા પણ લાગણી દુખાવવી–એ પણ એક પ્રકારની હિંસા જ છે એ સમજણ અહિંસાવિચારમાં અન્તર્ગત કરવામાં આવી. કાંઈ પણ નહિ તો અહિંસાધર્મના પરમપથદર્શક તરીકે ભગવાન મહાવીરનું નામ જગતના ઇતિહાસમાં અમરપણે અંકિત રહેવાનું જ છે એ વાત નિઃશંક છે.

આવી રીતે ભારતવર્ષના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં ભગવાન મહાવીરથી આજ સુધીમાં અનેક ક્રાન્તિકારો થયા છે અને તેમણે પ્રજાના ધાર્મિક જીવનને કેવળ શુષ્ક વ્યવહાર અને ક્રિયાકાંડમાં અટવાઈ જતું અટકાવીને તેમાં નવા પ્રાણ, નવી ભાવના, નવી પ્રેરણાનો સંચાર કર્યો છે. ભગવાન મહાવીરની આગળ થઇ ગયેલ શ્રીકૃષ્ણે પણ બ્રાહ્મણ વર્ગથી પોતાની આવતી સ્થિતિચુસ્ત મનોદશાનો સખ્ત વિરોધ કરીને નવો ચીલો પાડવાનું કામ કરેલ છે અને શુષ્ક પાંડિત્ય સામે સક્રિય કર્મશક્તિનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે. ધાર્મિક ઇતિહાસની ચાલુ ઘટના વિચારતાં માલુમ પડે છે કે પ્રજાનું જીવન ઘડવામાં ઉત્તરોત્તર બે વૃત્તિઓ કામ કરતી આવી છે. એક ક્ષાત્ર વૃત્તિ અને બીજી બ્રાહ્મણ વૃત્તિ. ક્ષાત્ર વૃત્તિ જુનું તોડે, નવું સરજે; નિષ્પ્રાણ બનેલી જુની પ્રણાલિકાઓ, રૂઢિઓ, પ્રથાઓની બેડીઓમાંથી વર્તમાન પ્રજાને મુક્ત કરે અને નવી સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ વહેતો કરે. આ પ્રમાણે ક્ષાત્રવૃત્તિએ

[illegible]

ભગવાન મહાવીર આ [illegible]
મારી એવી કલ્પના છે કે [illegible]
ભગવાન મહાવીરના [illegible]
તીર્થંકર એટલે પુરાણી પ્રથાના [illegible]
આર્ય ઇતિહાસ અને પરંપરાગત [illegible] પુનઃ પ્રબુ-
દ્ધ ઉપસ્થિત કરનાર શક્તિને સજીવ. ભગવાન મ[illegible]
અનેક શક્તિઓ આપણા દેશમાં કાળે કાળે પ્રગટી છે અને
નવજીવન અર્પ્યું છે. શંકરાચાર્ય, કબીર, નાનક, રામકૃષ્ણ પ-
દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી સહજાનંદ, ગૌરાંગ, તુલસીદાસ, આનં-
સર્વ આવી જ શક્તિઓ હતી. થોડા વર્ષો પહેલાં [illegible] ગયેલા

ાન્ય તિલક અથવા તો આજે કાર્ય કરી રહેલ મહાત્મા ગાંધીજી અથવા તો પંડિત જવાહરલાલ આવાજ પ્રકારની ક્રાન્તિ તરફ પ્રજા માનસને ારી રહેલ છે. આ સર્વમાં પણ ગાંધીજી યુગપ્રધાન પુરૂષ છે જેણે પ્રજા જીવનના એક નહિ પણ અનેક અંગો ઉપર અસાધારણ અસર કરી છે અને લોકોને જીવનવિષયક નવી દૃષ્ટિ આપી છે.

ભગવાન મહાવીરના સર્વ ચરિત્રનું મર્મ તેમની સત્યોન્મુખતામાં રહેલું છે. અમુક માન્યતા પુરાણકાળથી ચાલી આવે છે લોકોનો મોટો સમુહ તે મુજબ માને છે આટલા ખાતર તે માન્યતા સ્વીકારવા યોગ્ય છે તે વાત ભગવાન મહાવીરને કદી કબુલ નહોતી. પોતાને સાચું લાગે તેજ સ્વીકારવું અને તેજ લોકો સમક્ષ રજુ કરવું, પરિણામ ગમે તે આવે પણ તે મુજબ જ આચરવું આવી તેમના જીવનની ટેક હતી અને એ ટેકને અનુરૂપ તેમનામાં નિડરતા હતી. ભગવાન મહાવીરના ચરિત્રમાંથી સૌથી મોટો પાઠ વિચારસ્વાતંત્ર્યનો મળે છે. તેમના જીવનનો મુખ્ય સંદેશ એ છે કે 'તમે કોઇ પણ વ્યકિત કે સંસ્થાની માનસિક ગુલામી સ્વીકારતા નહિ. ધર્મશાસ્ત્રના શબ્દોનું દાસત્વ કબુલતા નહિ; વિચાર વાણી અને કર્મને સંયમ અને તપવડે પવિત્ર બનાવજો અને એવા નિર્મળ મનમાં જે વિચાર સ્ફુરે તેજ પ્રમાણે બોલજો અને તેજ પ્રમાણે વર્તજો !' આજે એ ભગવાન મહાવીરના નામનો મોટો સંપ્રદાય ચાલે છે જે જૈન ધર્મ તરીકે ઓળખાય છે. આ ધર્મ વિપુલ શાસ્ત્રસાહિત્ય ધરાવે છે અને તેનું નિરૂપણ કરનારા અનેક ધર્માધિકારીઓ છે. આ ધર્માધિકારીઓ આ શાસ્ત્રોને જેવી રીતે પોતે સમજે છે તેવી રીતે પ્રજાને સમજાવે છે અને તે પ્રમાણે અક્ષરશઃ વર્તવામાં જ ખરો ધર્મ રહેલો છે એમ વ્યાખ્યાન પીઠ ઉપરથી ભાર દઇને કહ્યા કરે છે. આપણી સામે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આપણે આ શાસ્ત્રશબ્દને અક્ષરશઃ વળગી રહીને ચાલવું એજ સાચો માર્ગ છે કે ભગવાન મહાવીરના મૂળ જીવનમાંથી પ્રતીત થતી વિચાર સ્વાતંત્ર્યને પોષતી સત્યોપાસના એ સાચો માર્ગ છે ? જ્યારે

[illegible]

... રહેલી છે.

તા. ૨૦-૪-૩૭ }
મુંબઈ. }

પરમાનંદ.

(૩)

ધર્મની અને એના ધ્યેયની પરીક્ષા.

(વકતા–પંડિત સુખલાલજી)

કેળવણી સૂર્ય પ્રકાશ જેવી છે.

કેળવણી એ સૂર્યના પ્રકાશ જેવી છે. એ માત્ર બીજી વસ્તુનો જ અંધકાર ખસેડી સંતોષ નથી પકડતી, પણ એતો પોતાના ઉપરના અંધકારને પણ સાંખી નથી શકતી. ખરી વાત તો એ છે કે કેળવણી પોતાના સ્વરૂપ અને બધાં જ પોતાના અંગો વિષેની ભ્રમણાઓ કે અસ્પષ્ટતાઓ સહી નથી શકતી–એ એક જ તેના બળને લીધે તે બીજા વિષયો ઉપર પણ પ્રકાશ ફેંકી શકે છે કુશળ ચિકિત્સક પોતાનું દરદ પ્રથમ જ પારખે છે, અને તેથીજ તે બીજાના રોગોની ચિકિત્સા અનુભવ-સિદ્ધ બળથી કરે છે. મેકોલેની પ્રસિદ્ધ મિનિટ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમાં શરૂ થયેલ કલાર્કી અંગ્રેજી શિક્ષણે પ્રથમ પોતાની વિષેની ભ્રમણાઓ સમજવા ને દૂર કરવા માથું ઉચક્યું અને સાથે સાથે એજ શિક્ષણે ધર્મ, ઇતિહાસ, સમાજ, રાજકારણ આદિ બીજા શિક્ષણના વિષયો ઉપર પણ નવી રીતે પ્રકાશ નાખવો શરૂ કર્યો જે વિષયનું શિક્ષણ અપાવું શરૂ થાય છે. તેજ વિષયની એના શિક્ષણને લીધે વિચારણા જાગૃત થતાં અનેક દૃષ્ટિએ પરીક્ષા પણ થવા લાગે છે.

જ્યાં ધર્મ ત્યાં વિચારપરીક્ષા હોયજ.

ધર્મનો પિતા, એનો મિત્ર અને એની પ્રજા એ બધું વિચાર જ છે. વિચાર ન હોય તેમાં ધર્મની ઉત્પત્તિ ન જ સંભવે. ધર્મના જીવન અને પ્રસરણ સાથે વિચાર હોયજ છે. જો ધર્મ વિચાર ન પ્રગટાવે, એને ન પોષે તે પોતાનો આત્મા જ ગુમાવે છે, તેથી ધર્મ વિષે વિચારણા કે પરીક્ષા કરવી એ તેને જીવન આપવા બરાબર છે. પરીક્ષાની પણ પરીક્ષાઓ ચાલે તો એ પરિણામે લાભકારક જ છે. પરીક્ષાને પણ

[illegible]

[illegible]

ધર્મની સદ્ગુણપોષક ભાવના

ધર્મનો મનુષ્યપ્રેમ [illegible] સમાજવાદીઓને આપણે પૂછીએ કે તમે દયા, સત્ય, અહિંસા, [illegible] પ્રેમ, ક્ષમા આદિ ગુણોનો નાશ કરવા ઇચ્છો છો! તો તે શું [illegible] આપે? સમાજવાદીઓનો કટ્ટરમાં કટ્ટર વિરોધી પણ કેમ પુરવાર [illegible] નહિ શકે કે તેઓ ઉપર્યુક્ત ગુણોનો લોપ કરવા માગે છે. [illegible] ધર્મપ્રાણ કહેવાતા ધર્મજનોને–ગમે તે પંથના અનુયાયીઓને પૂછી [illegible] તમે અસત્ય, દંભ, ક્રોધ, હિંસા, અનાચાર આદિ દુર્ગુણોને પોષવા [illegible] છો કે સત્ય, મૈત્રી વગેરે ઉપર્યુક્ત સદ્ગુણોને પોષવા ઇચ્છો છો! તો [illegible] ધારું છું તેઓ એક જવાબ આપવાના કે તેઓ એક પણ દુર્ગુ[illegible] પક્ષ નથી કરતા પણ બધા જ સદ્ગુણોને પોષવા માગે છે. સાથે સાથે [illegible] સમાજવાદીઓને પણ ઉક્ત દુર્ગુણો વિષે પૂછી લઈએ તો ઠીક રહે [illegible]

કોઈ એમ નહિ કહે કે તે સમાજવાદીઓ પણ દુર્ગુણો પોષવા માગે છે અગર તે માટે બધી યોજના કરે છે. જો ધાર્મિક કહેવાતા કટ્ટર પંથી અને ધર્મોચ્છેદક મનાતા સમાજવાદી એ બન્ને સદ્‌ગુણો પોષવા તેમજ દુર્ગુણો નિવારવાની બાબતમાં એકમત છે અને સામાન્ય રીતે સદ્‌ગુણમાં ગણાતા ગુણો અને દુર્ગુણમાં ગણાતા દોષો વિષે બન્નેનો મતભેદ નથી તો અહિં સવાલ થાય છે કે ધરેડપંથી અને સુધારવાદી એ બન્ને વચ્ચે ધર્મત્રાણ અને ધર્મવિચ્છેદની બાબતમાં જે ભારે ખેંચતાણ ભારે મારામારી ને ભારે વિવાદ દેખાય છે તેનું શું કારણ? એ મતભેદ કે તકરાર ધર્મનામની કઈ વસ્તુ વિષે છે?

છતાં શાને માટે તકરાર?

સદ્‌વૃત્તિ કે સદ્‌વૃત્તિજન્ય ગુણો જે માનસિક હોઈ સૂક્ષ્મ છે તેના ધર્મપણા વિષે તો મતભેદ છે જ નહિ. મતભેદ એ ધર્મ તરીકે લેખાતા ધર્મરૂપે મનાતા અને ધર્મનામથી વ્યવહાર પામતા બાહ્ય રૂપો, બાહ્ય આચરણો કે બાહ્ય વ્યવહારો વિષે છે. આવો મતભેદ એક અગર બીજે રૂપે તીવ્ર કે તીવ્રતરરૂપે મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસ જેટલોજ જૂનો છે. સામાન્ય રીતે મતભેદના વિષયરૂપ બાહ્ય નિયમો વિધાનો કે ક્રિયાકલાપોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય.

ત્રણ જાતના નિયમોમાં મતભેદ.

૧-વૈયક્તિક જે નિયમોનો મુખ્યસંબંધ વ્યક્તિની ઇચ્છા સાથે છે તે: જેમકે-ખાનપાન, સ્નાન આદિના નિયમો. કોઈ કંદમૂળને ધર્મની દૃષ્ટિએ તદ્દન વર્જ્ય માની એ ખાવામાં અધર્મ માને, જ્યારે બીજો તેને જ ખાઈ ઉપવાસ ધર્મ માને. એક જણ રાત્રી પડવા પહેલાં જ ખાવામાં ધર્મ માને, બીજો રાત્રીભોજનમાં અધર્મ જ ન ગણે. એક વ્યક્તિ સ્નાનમાત્રમાં ધર્મમાહાત્મ્ય સ્વીકારે, બીજો સ્નાન માત્રમાં અધર્મ લેખે અને છેવટે બધું નહિ તો કોઈ પોતાને માન્ય એવી શત્રુંજી જેવી નદીએ સિવાયના જળાશયોમાં ધર્મમાહાત્મ્ય સ્વીકારવાની ના પાડે.

૨—કેટલાક જન્મ વ્યવહારો સામાજિક હોય છે, જે ધર્મ લેખાય છે. એક સમાજ મંદિર બાંધવામાં ધર્મ માની તે પાછળ પૂરી શક્તિ ખર્ચે, બીજો સમાજ પુણ્ય પણ તેનો વિરોધ કરવામાંજ ધર્મ માને. મંદિર માનનાર સમાજો પણ જુદી જુદી રીતે માનનારા છે. એક હિન્દુ હિંદુ રામ સિવાય બીજી મૂર્તિના નમન-પૂજનમાં અધર્મ ભાળે છે, ત્યારે બીજો સમાજ એજ હિન્દુ આદિની મૂર્તિઓના આદરમાં અધર્મ માને છે. જે જ નહિ પણ એકજ દેવની મૂર્તિઓના નમન કે વસ્ત્રાભરણ જેવા સ્વરૂપમાં પણ ભારે સામાજિક મતભેદ છે. એકજ પ્રકારના સ્વરૂપે એકજ દેવની નગ્નમૂર્તિ માનનાર વચ્ચે પણ પૂજનના પ્રકારોમાં કંઈ ઓછો મતભેદ નથી. એક સમાજ પુરાના એક સાથે કે ક્રમે ક્રમે ટકે વિવાહને અધર્મ નથી લેખતો ત્યારે પાડોશમાં વસતી જ્ઞાતિ વિધવા પુનર્લગ્નના નામમાત્રથી કંપે છે. એક કોમ બને તેટલા દૂરનાં ગોત્ર લગ્નસંબંધને ધર્મ્ય ગણે છે, ત્યારે બીજી કોમ બને તેટલા નજીક ખાનદાનમાં લગ્નનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્વીકારે છે. એક સમાજ ધર્મદૃષ્ટિએ પશુ વધનું સમર્થન કરે છે, ત્યારે બીજો એજ દૃષ્ટિએ એનો વિરોધ કરે છે.

૩—**સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ**—કેટલીક પ્રથાઓ એવી છે કે જેનો સંબંધ સમગ્ર જનતા સાથે હોવા છતાં તેના ધર્મપણા વિષે તીવ્ર મતભેદ ઉભો થાય છે. અત્યારે કોઈ પ્રત્યક્ષ આક્રમણકારી દુશ્મનોની સવારીઓ સદ્ભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે ચઢી નથી આવતી એટલે એવા દુશ્મનોને હટાવવા મારવામાં ધર્મ છે કે અધર્મ છે એ ચર્ચા કૃપાળુ બ્રિટિશ સરકારે બંધ કરી આપણો સમય બચાવીજ લીધો છે; છતાંય પ્લેગદેવ જેવા રોગોની સવારીઓ ઉભીજ છે. તે વખતે એવા રોગોના દૂત ગણાતા ઉંદરોને મારવામાં કોઈ સર્વજનહિતની દૃષ્ટિએ ધર્મ જુએ છે તો બીજાઓ એને તદ્દન અધર્મ લેખે છે. જ્યાં વાઘ, સિંહ વગેરે ક્રૂર અને ઝેરી પ્રાણીઓ કે જંતુઓનો ઉપદ્રવ હોય છે ત્યાં પણ સાર્વજનિક હિતની દૃષ્ટિએ એને સંહારવામાં ધર્માધર્મનો સવાલ ઉભો થાય છે. એ વર્ગ સાર્વજનિક હિતની દૃષ્ટિએ કોઈપણ જળાશય કે જાહેર રસ્તા

આદિને મળમૂત્રથી બગાડવામાં અધર્મ લેખે છે, જ્યારે બીજો વર્ગ એ વિષે તદ્દન તટસ્થ જ નહિ પણ વિરોધી વર્તન કરે છે જાણે કે એ એમાં ધર્મ માનતો હોય. આ તો માત્ર થોડાક નમુનાઓ થયા પણ અનેક જાતના ઝીણા ઝીણા અને મોટામોટા એવા ક્રિયાકાંડોના પ્રકારો છે કે જેને એક વર્ગ બીલકુલ ધર્મ માની વળગી રહેવા આગ્રહ કરે છે, જ્યારે બીજો વર્ગ છેક તેવા ક્રિયાકાંડોને બંધન ગણી તેને ઉખાડી ફેંકવામાંજ ધર્મ લેખે છે આ રીતે દરેક દેશ દરેક જાતિ અને દરેક સમાજમાં બાહ્ય રૂપો, બાહ્ય વિધિવિધાનો અને બાહ્ય આચારો વિષે ધર્મ હોવા ન હોવાની દૃષ્ટિએ બેસુમાર મતભેદો છે. તેથી આપણી પ્રસ્તુત પરીક્ષા ઉપર્યુક્ત મતભેદના વિષય પરત્વેની છે. આપણે એ તો જોયું કે એવી બાબતોમાં અનાદિ મતભેદો છે અને તે ઘટે તેમજ વધે પણ છે. મોટા ભાગે લોકોમાં એ મતભેદો પૂરજોશમાં પ્રવર્તતા હોવા છતાં થોડાક પણ એવા માણસો હમેશા મળીજ આવે છે કે જેમને એ મતભેદો સ્પર્શી જ નથી શકતા. એટલે વિચારવાનું એ પ્રાપ્ત થાય છે કે એવું તે શું છે કે જેને લીધે આવા બહુવ્યાપી મતભેદો એ થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોને નથી સ્પર્શતા? વળી જે તત્વને લીધે એવા લોકોને મતભેદો નથી સ્પર્શતા તે તત્ત્વ શું બીજાઓમાં શક્ય નથી?

આપણે ઉપર જોયું કે ધર્મનાં બે સ્વરૂપો છે. પહેલું તાત્ત્વિક જેમાં સામાન્યતઃ કોઇનો મતભેદ નથી તે સદ્ગુણાત્મક, બીજું વ્યાવહારિક જેમાં જાતજાતના મતભેદ અનિવાર્ય છે તે બાહ્ય પ્રવૃત્તિરૂપ. જેઓ તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક ધર્મ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટપણે સમજે છે, જેઓ તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક ધર્મના સંબંધ વિષે વિચારી જાણે છે, ટુંકમાં તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક ધર્મના યોગ્ય પૃથક્કરણની તેમજ બળાબળની ચાવી જેઓને લાધી છે તેમને વ્યાવહારિક ધર્મના મતભેદો ક્લેશવર્ધક તરીકે સ્પર્શી નથી શકતા, એવા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઇતિહાસમાં થયા છે અને અત્યારે પણ શક્ય છે એનો સાર એ નીકળ્યો કે જો ધર્મ

[illegible]ની ખરી મદદ મળતી હોય તો તેમાં પણ મતભેદ હોવા જેવું ન થી. ખરી મદદ તે તો એ એકાદ [illegible] મતભેદ [illegible] ઉપાય છે. અને એ મદદનું તત્ત્વ પ્રેરનારી મજબૂત [illegible] થાય છે તેથી એવી મદદ મેળવવી કે જેથી એ દૃષ્ટિ છે. આપણે [illegible] કે નૈતિક અને વ્યાવહારિક ધર્મ વચ્ચે [illegible] સંબંધ છે.

શુદ્ધ વૃત્તિ અને શુદ્ધ નિષ્ઠા નિર્વિવાદપણે ધર્મ છે જ્યારે [illegible] વ્યવહારોના ધર્માધર્મપણામાં મતભેદ છે. તેથી તે તે આચારો કે વ્યવહારો નિયમો કે રીતરિવાજોની ધર્મતા કે અધર્મતાની કસોટીએ [illegible] જ હોઈ શકે

શુદ્ધાશુદ્ધ નિષ્ઠાપર ધર્માધર્મનો આધાર

જે જે પ્રથાઓ રીતરિવાજો ને નિયમો શુભ નિષ્ઠામાંથી ઉદ્ભવ્યા હોય તેને સામાન્ય રીતે ધર્મ કહી શકાય અને જે આચારો શુભનિષ્ઠા જનિત ન હોય તેને અધર્મ કહેવા જોઈએ. એ આપણે અનુભવથી પોતાની જાતમાં અને માત્ર અનુમાનથી બીજાઓમાં જોઈ શકીએ છીએ. અમુક એકજ આચાર શુદ્ધ નિષ્ઠામાંથી ક્યારેક જન્મે છે તો ક્યારેક અશુદ્ધ નિષ્ઠામાંથી. વળી એક જણ જે આચારને શુદ્ધ નિષ્ઠાથી સેવે છે તેનેજ બીજો અશુદ્ધ નિષ્ઠાથી આચરે છે

શુદ્ધ નિષ્ઠાનાં દૃષ્ટાંત

જો અમુક વર્ગ શુદ્ધ કે શુભ નિષ્ઠાથી મંદિર-નિર્માણ પાછળ પોતાની [illegible] લોકોની શક્તિ, સમય અને ધનને તેમાં રોકવામાં ધર્મ માને તો બીજો વર્ગ એટલીજ અને કોઈકવાર એથી પણ વધારે શુદ્ધ કે શુભ નિષ્ઠાથી મંદિર નિર્માણનો વિરોધ કરી એ પાછળ ખર્ચાતાં ધન-જનબળને બીજી જ દિશામાં વાપરવામાં ધર્મ દેખે છે, અને એ પ્રમાણે આચરી બતાવે છે. એક વર્ગ કદાચ એ વિધવા બાળાના હિત ખાતર

પુનર્લગ્નનો વિરોધ કરે છે તો બીજો વર્ગ એ બાળાનો અધિકાર જોઇ એનાજ અધિકાર-ધર્મની દષ્ટિએ શુભનિષ્ઠાથી એના પુનર્લગ્નની હિમાયતમાં ધર્મ લેખે છે. એક વર્ગ ઉંદરો કે બીજા ઝેરી જંતુઓના દ્વેષને કારણે નહિ પણ બહુજનહિતની દષ્ટિએજ શુભ નિષ્ઠાથી તેની હિંસાની હિમાયત કરે તો બીજો વર્ગ બહુ જનના જીવનહક્કની દષ્ટિએ શુભનિષ્ઠાથી જ તેની હિંસાનો વિરોધ કરવામાં ધર્મ લેખે છે એટલે કે ઘણા મતભેદના રીતરિવાજો કે પ્રથાઓના સમર્થન અગર વિરોધ પાછળ ઘણીવાર બન્ને પક્ષકારોની શુભ નિષ્ઠા પણ સંભવે છે.

અશુદ્ધ નિષ્ઠાનાં દૃષ્ટાંત.

એ તો જાણીતીજ વાત છે કે હજારો સ્વાર્થીઓ માત્ર પોતાની ગત સ્વાર્થવૃત્તિ અને લોલુપ અશુભ નિષ્ઠાને લીધેજ મંદિર કે તેવી જી સંસ્થાઓનું સમર્થન કરે છે. તીર્થોના માહાત્મ્ય ગાઇ માત્ર આજી-ા કરે છે. પોતાની બીજી કોઇ સ્વાર્થવૃત્તિથી કે પ્રતિષ્ઠાના ભૂતના જી ભયથી પ્રેરાઇ પેલી વિધવાના ભલાબુરાનો વિવેક કર્યા સિવાય માત્ર શુભ નિષ્ઠાથી એના પુનર્લગ્નનું સમર્થન કરનાર પણ જડી આવે છે; યારે એવીજ કે કદાચ એથીયે વધારે પણ અશુભ વૃત્તિથી પુનર્લગ્નનું મર્થન કરનાર પણ મળી આવે છે. મદ્યમાંસ જેવા હેય પદાર્થોને પણ ભનિષ્ઠાથી, પ્રસંગ વિશેષે ઉપયોગમાં લેવાનો ધર્મ મનાયો છે જ્યારે શુભ નિષ્ઠાથી એનો ત્યાગ કરવા કરાવવામાં ધર્મ સિધ્ધ ન થવાના ખલાઓ પણ આપી શકાય છે.

કોઇ નિયમ ત્રણે કાલમાં એકસરખો આચરણીય રહી શકે ?

આ રીતે કોઇપણ વૈયક્તિક, સામાજિક કે સાર્વજનિક નિયમ કે આચાર પ્રથા કે રીતરિવાજ એવો નથી કે જેને વિષે સમજદાર પ્રામાણિક માણસ એમ કહી શકે કે અમુક વ્યવહાર તે ત્રણે કાળમાં સૌને માટે માત્ર એકસરખી રીતે શુભ નિષ્ઠાપૂર્વકજ સંભવેજ છે અને અમુક વ્યવહાર તો અશુભ નિષ્ઠાપૂર્વકજ હોવાનો સંભવ છે. આટલા વિચારથી

જોઈએ છીએ કે શુભ નિષ્ઠાથી સ્થપાએલી મંદિર-સંસ્થાની ધાર્મિક વહીવટી પેઢીઓ છેવટે આપખુદી અને સત્તા પોષવાનું સાધન બની જાય છે એટલુંજ નહિ પણ એકવાર ધર્મભીરૂ દૃષ્ટિએ પાઈ પાઈનો ધાર્મિક હીસાબ રાખનાર પણ એજ નાણાના લોભમાં પ્રસંગ આવતાં દેસાઈ ધાર્મિક કરજ ચુકવવું ભુલી જાય છે. શુભ નિષ્ઠાથી સ્વીકારેલ ત્યાગીના વેશની પ્રતિષ્ઠા બંધાતાં અને ત્યાગીના બાહ્ય આચરણોનું આકર્ષણ જામતાં તેજ વેશ અને બાહ્ય આચરણને આધારે અશુભ વૃત્તિઓ પોષવાના દાખલાઓ ડગલે અને પગલે મળે છે. કોઈ વ્યક્તિ બાહ્ય નિયમથી લાભ નથી જ ઉઠાવતી એમ ન કહી શકાય પણ બાહ્ય નિયમ લાભપ્રદ થાયજ છે એવો પણ એકાંત નથી. તેથી જેમ એકાંતપણે શુદ્ધ નિષ્ઠાને કોઈપણ બાહ્ય વ્યવહારનું કારણ માની ન શકાય તેમ તેને એકાંતપણે બાહ્ય વ્યવહારનું કાર્ય પણ માની ન શકાય. એટલે કારણની દૃષ્ટિએ કે ફળની દૃષ્ટિએ કોઈપણ વ્યવહારને એકજ વ્યક્તિ વાસ્તે અગર સમષ્ટિ વાસ્તે ઐકાન્તિક ધર્મ હોવાનું વિધાન નજ કરી શકાય. એજ સબબ છે કે જૈન શાસ્ત્ર અને ઇતર શાસ્ત્રોમાં શુદ્ધ તાત્ત્વિક ધર્મને સૌ અને સદાને માટે એકરૂપ માનેલ હોવા છતાં વ્યાવહારિક ધર્મને તેમ માનેલ નથી.

નવા નિયમથી જુનવાણી દુભાય તેનું કેમ?

પણ વળી પ્રશ્ન થાય છે કે જો વ્યાવહારિક આચારો ઐકાન્તિક ધર્મ રૂપે સંભવતાજ નથી તો જ્યારે એવા આચારોનો કોઈ વિરોધ કરે છે તેને સ્થાને અન્ય નિયમો અને આચારો સ્થાપવા મથે છે ત્યારે પ્રથમના આચારોને અનુસરનારાઓની લાગણી કેમ દુભાય છે? અને એ લાગણી દુભવવી સુધારકવાદીઓ વાસ્તે ઈષ્ટ છે? જવાબ સ્પષ્ટ છે. વ્યાવહારિક ક્રિયાકાંડોને ભૂલથી તાત્ત્વિક ધર્મ માની લેનાર વર્ગ હંમેશા ખોટો હોય છે. તેઓ એવા ક્રિયાકાંડો ઉપર ધર્મના આધારોને તાત્ત્વિક ધર્મનો આધાર માનવાની ભૂલ કરે છે એ ભૂલમાંથીજ એમનું દીલ દુભાય

શરીરનો સ્વીકાર આત્મજીવનમાં અનિવાર્ય છે. કપડાં શરીરને રક્ષણ આપે. પણ તે રક્ષણ આપેજ એવો એકાંત નથી. ઘણીવાર કપડાં ઉલટાં શરીરની વિકૃતિના કારણ બનવાથી ત્યાજ્ય બને છે અને રક્ષણ આપે ત્યારેય શરીર ઉપર કપડાં કાંઈ એકને એક નથી રહેતાં શરીરના પ્રમાણે કપડાં નાનાં મોટાં કરાવવાં અને બદલવાં પડે છે, એ વાતતો જાણીતી છેજ પણ સરખા માપનું કપડું પણ મેલું જૂનું કે જંતુમય થતાં બદલવું પડે છે સાફ કરવું પડે છે. તદ્દન કપડા વિના પણ શરીર નિરોગ રહી શકે છે ઉલટું એ સ્થિતિમાં વધારે નિરોગપણું અને સ્વાભાવિકપણું શાસ્ત્રમાં મનાયેલું છે. તેથી ઉલટું કપડાનો સંભાર આરોગ્યનો નાશક અને બીજી અનેક રીતે નુકશાનકારક પણ સિદ્ધ થયો છે. ઘરેણાંને તો શરીરની રક્ષા કે પુષ્ટિ સાથે કશો જ સંબંધ નથી, એ તો માત્ર તરંગી અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા શોખની ગણ્યાંગાંઠ્યાં લોકોની માનીતી વસ્તુ છે. કપડાં અને ઘરેણાં કરતાં જેનો આત્મા સાથે વધારે નિકટ સંબંધ છે અને જેનો સંબંધ અનિવાર્ય રીતે જીવનમાં આવશ્યક છે તે શરીરની બાબતમાં પણ ધ્યાન ખેંચવા જેવું છે. શરીરનાં અનેક અંગોમાં હૃદય, મગજ, નાભિ જેવાં ધ્રુવ અંગો છે કે જેના અસ્તિત્વ ઉપરજ શરીરના અસ્તિત્વનો આધાર છે. એમાંથી કોઇ અંગ ગયું કે જીવન સમાપ્ત. પણ હાથ, પગ, કાન, નાક આદિ અગત્યનાં અંગો છતાં તે ધ્રુવ નથી. તેમાં બગાડ કે અનિવાર્ય રોગ ઉત્પન્ન થતાં તેના કાપમાં જ શરીરનું અસ્તિત્વ સમાયેલું છે. આત્મા, શરીર, તેનાં ધ્રુવ અધ્રુવ અંગો, વસ્ત્રો, અલંકારો એ બધાનો પારસ્પરિક શો શો સંબંધ છે, તેઓ એક બીજાથી કેટલે દુર અને કેટલે નજીક છે, કયું અનિવાર્ય રીતે જીવનમાં જરૂરી છે અને કયું નહિ, એ વિચાર જે કરી શકે તેને ધર્મતત્ત્વના આત્મા, તેના શરીર અને તેનાં વસ્ત્રાલંકાર રૂપ બાહ્ય વ્યવહારો વચ્ચેનો પારસ્પરિક સંબંધ, તેમનું બળાબળ અને તેમની કીંમત ભાગ્યેજ સમજાવવી પડે.

શરીરનો સ્વીકાર આત્મજીવનમાં અનિવાર્ય છે. કપડાં શરીરને રક્ષણ આપે. પણ તે રક્ષણ આપેજ એવો એકાંત નથી. ઘણીવાર કપડાં ઉલટાં શરીરની વિકૃતિના કારણ બનવાથી ત્યાજ્ય બને છે અને રક્ષણ આપે ત્યારેય શરીર ઉપર કપડાં કાંઈ એકને એક નથી રહેતાં શરીરના પ્રમાણે કપડાં નાનાં મોટાં કરાવવાં અને બદલવાં પડે છે, એ વાતતો જાણીતી છેજ પણ સરખા માપનું કપડું પણ મેલું જૂનું કે જંતુમય થતાં બદલવું પડે છે સાફ કરવું પડે છે. તદ્દન કપડા વિના પણ શરીર નિરોગ રહી શકે છે ઉલટું એ સ્થિતિમાં વધારે નિરોગપણું અને સ્વાભાવિકપણું શાસ્ત્રમાં મનાયેલું છે. તેથી ઉલટું કપડાનો સંભાર આરોગ્યનો નાશક અને બીજી અનેક રીતે નુકશાનકારક પણ સિદ્ધ થયો છે. ઘરેણાંને [illegible] શરીરની રક્ષા કે પુષ્ટિ સાથે કશો જ સંબંધ નથી, એ તો માત્ર [illegible] અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા શોખની ગણ્યાંગાંઠ્યાં લોકોની [illegible] વસ્તુ છે. કપડાં અને ઘરેણાં કરતાં જેનો આત્મા સાથે [illegible] સંબંધ છે અને જેનો સંબંધ અનિવાર્ય રીતે જીવનમાં [illegible] શરીરની બાબતમાં પણ ધ્યાન ખેંચવા જેવું છે. શરીરનાં [illegible] હૃદય, મગજ, નાભિ જેવાં મુખ્ય અંગો છે કે જેના અસ્તિત્વ [illegible] અસ્તિત્વનો આધાર છે. એમાંથી કોઈ અંગ ગયું કે [illegible] હાથ, પગ, કાન, નાક આદિ અગત્યનાં અંગો છતાં [illegible] બગાડ કે અનિવાર્ય રોગ ઉત્પન્ન થતાં તેનો [illegible] ત્વ સમાયેલું છે. આત્મા, શરીર, તેનાં મુખ્ય [illegible] કારો એ બધાનો પારસ્પરિક શો શો સંબંધ છે, [illegible] કેટલે દુર અને કેટલે નજીક છે, શું અનિવાર્ય [illegible] અને શું નહિ, એ વિચાર જે કરી શકે [illegible] તેના શરીર અને તેનાં વસ્ત્રાલંકાર [illegible] સ્પરિક સંબંધ, તેમનું બળાબળ અને [illegible] વો પડે

ધર્મનાશની ખોટી બુમ.

અત્યારે જ્યારે કોઇ ધર્મનાં કપડાં અને ઘરેણાંરૂપ બાહ્ય વ્યવહારે બદલવા, તેમાં કમી કરવા, સુધારો કરવા અને નકામા હોય તેને ઉ ઉતારવાની વાત કરે છે ત્યારે એક વર્ગ બુમ પાડી ઉઠે છે કે આ તો દેવ, ગુ ધર્મ તત્ત્વનો ઉચ્છેદ કરવાની વાત છે. આ વર્ગનું બુમરાણ એક અ અને મુર્ખની જેવું છે બાળકના શરીર ઉપરનાં મેલાં અને નુકશાનકા કપડાં ઉતારતાં તે 'મને મારી નાખ્યો'' એવી બુમ પાડી ઉઠે છે, તે સૌંદર્ય પોષવાની કે વારસાગત ચાલી આવતી ભાવનાથી સાચવી, વધા અને સમારી રાખેલા વાળ, જ્યારે તેના મુળમાં કોઈ ભારે સડાનું ક થતાં કાપવામાં આવે અને તે વખતે પેલો મુર્ખ "મને મારી નાખ્ કે "કાપી નાખ્યા" એવી વાળ-મોહ-વશ બુમ પાડે, તેના જેવી બુ પેલા ધર્મરક્ષકોની નથી લાગતી શું? પ્રશ્ન થશે કે શું તાત્ત્વિક અ વ્યાવહારિક ધર્મનો સંબંધ તેમજ તેનું બળાબળ, ઘરેડપંથી વિદ્વા ગણાતા આચાર્યરાજો નથી જાણતા?

જો તેમનું બુમરાણ સાચું હોય તો જવાબ એ છે કે કાંતો તે ન જાણતા, જાણે છે તો એવા અસહિષ્ણુ છે કે તેના આવેશમાં ભાનો પણ ગુમાવી બાહ્ય વ્યવહારના પરિવર્તનને તાત્ત્વિક ધર્મનો નાશ કહેવા ભુલ કરી બેસે છે અને પોતાને તે આવા બુમરાણનું કારણ એજ લા છે કે જ્યારે જીવનમાં તાત્ત્વિક ધર્મ રહેતોજ નથી અને વ્યાવહારિ ધર્મની બંધાયેલી લોકપ્રતિષ્ઠા તેમજ તે પ્રત્યેની લોકભક્તિ ઉપર કશ પણ ત્યાગ કે અર્પણ સિવાય કોઇપણ જાતની કર્તવ્ય જવાબદા સિવાય સુખી અને એદી જીવન ગાળવાની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે જીવન અને એ ટેવ બચાવવા ખાતર જ સ્થૂલદર્શી લોકોને છે મરી દોડા કરવાનું તેમને નસીબે જાણ્યે અજાણ્યે આવી પડે છે

ખોટી બુમ મારનારને શિખામણ.

ધરેડપંથી ધર્માચાર્યો અને ધર્મપંડિતો એક બાજુ પોતાના ધર્મને ત્રિકાળાબાધિત, શાશ્વત કહી સદાધ્રુવ માને મનાવે છે અને બીજી બાજુ કોઇ પોતાની માન્યતા વિરૂધ્ધના વિચારો પ્રગટ કરે કે તરતજ ધર્મનો નાશ થવાની બૂમ પાડી ઉઠે છે. આ કેવો વદતોવ્યાઘાત? હું તેવા વિદ્વાનોને કહું છું કે જો તમારો ધર્મ ત્રિકાળાબાધિત છે તો સુખે સોડ તાણી સુઇ રહો, કોઇના ગમે તેવા પ્રયત્ન છતાં એમાં રંચ માત્ર પણ તમારે મને ફેર પડવાનો છેજ નહિ; અને જો તમારો ધર્મ વિરોધીના વિચાર માત્રથી નાશ પામવા જેટલો આળો કે કોમળ છે તો તમારા હજાર ચોકીપહેરા છતાં તે નાશ પામવાનોજ, કારણ વિરોધી વિચાર કોઇને કોઇ દિશામાંથી થવાના તો ખરાજ, એટલે તમે ધર્મને ત્રિકાળાબાધિત માનો અગર વિનશ્વર માનો પણ તમારે વાસ્તે તો બધી સ્થિતિમાં હોહા કરવાનો પ્રયત્ન માત્ર નકામો છે.

ધર્મના ધ્યેયની પરીક્ષા.

ધર્મના ધ્યેયની પરીક્ષા પણ ધર્મ પરીક્ષા સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલી છેજ. તેથી હવે એ ઉત્તરાર્ધ ઉપર આવીએ.

દરેક દેશમાં પોતાને આસ્તિક માનનાર મનાવનાર વર્ગ, ચાર્વાક જેવા કેવળ ઇહલોકવાદી અગર માત્ર પ્રત્યક્ષસુખવાદી લોકોને કહેતો આવ્યો છે કે તમે નાસ્તિક છો, કારણ તમે વર્તમાન જન્મની પેલી પાર કોઇનું અસ્તિત્વ માનતા ન હોવાથી કર્મવાદ અને તેમાંથી ફલિત થતી બધી નૈતિક-ધાર્મિક જવાબદારીઓનો ઇન્કાર કરો છો. તમે માત્ર વર્તમાન જીવનની અને તે પણ પોતાનાજ જીવનની સગવડીયા ટુંકી દ્રષ્ટિ ધરાવનાર હોઇ સામાજિક અને આધ્યાત્મિક દીર્ઘદર્શિતાવાળાં જવાબદારીનાં બંધનોની ઉપેક્ષા કરો છો, તેનો ઇન્કાર કરો છો અને તેમ કરી

આપણે હવે જોવાનું એ છે કે વ્યવહારમાં કર્મવાદીઓ ચાર્વાકપંથી કરતાં કેટલી ચઢીયાતી રીતે જીવી બતાવે છે, તેઓ ચાર્વાકપંથી કરતાં પોતાના સંસારને કેટલો વધારે સારો અને વધારે ભવ્ય બનાવી કે રચી જાણે છે?

'ચર્ચામાં એક પક્ષ બીજાને ગમે તે કહે તો તેને કોઇ રોકી શકતું નથી અને માત્ર ફાવે તેમ કહેવાથી પોતાનું ચઢીયાતાપણું સાબીત થઇ શકતું નથી. ઉતરતા અને ચઢીયાતાપણાની કસોટી જીવનમાંથી જ મળી રહે છે. ચાર્વાકપંથી ટુંકી દૃષ્ટિને લીધે પરલોક ન માને તેથી તેઓ પોતાની આત્મિક જવાબદારી અને સામાજિક જવાબદારીથી ભ્રષ્ટ રહી માત્ર પોતાના ઐહિક સુખની ટુંકી લાલસામાં એક બીજા પ્રત્યેની સામાજિક જવાબદારીઓ અદા ન કરે તેથી વ્યવહાર લંગડો બને. એમ બને કે ચાર્વાકપંથી પોતાને ફાવે ત્યાં બીજા પાસેથી સગવડ લઇ લે. માબાપનો વારસો પચાવી લે. સુધરાઇ ખાતાની સગવડો ભોગવવામાં જરાય પાછી પાની ન કરે. સામાજિક કે રાજકીય લાભોને લેશપણ જવા ન કરે. પણ જ્યારે એજ માબાપને પાળવા પોષવાનો સવાલ આવે ત્યારે આંખ આડા કાન કરે, સુધરાઇ ખાતાનો કોઈ નિયમ પાળવાનું પોતાને શિર આવે ત્યારે ગમે તે બહાને છટકી જાય, સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય આપત્તિ વખતે કાંઇ કરવાનું પ્રાપ્ત થતાં તે પેટમાં દુઃખવાના બહાનાથી નિશાળથી બચી જનાર બાળકની પેરે, કોઇને કોઇ રીતે છટકી જાય અને એ રીતે પોતાની ચાર્વાક દૃષ્ટિથી કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાજકીય બધા જીવનને લંગડું બનાવવાનું પાપ કરે. આ એની ચાર્વાકતાનું દુષ્પરિણામ. હવે આપણે પરલોકવાદી આસ્તિક કહેવડાવનાર અને પોતાને વધારે શ્રેષ્ઠ માનનાર વર્ગ તરફ વળીએ. કર્મવાદી પણ પોતાની કૌટુંબિક સામાજિક અને રાજકીય બધીજ જવાબદારીઓથી છટકતો દેખાય તો એનામાં અને ચાર્વાકમાં ફેર શો રહ્યો? વ્યવહાર બન્નેએ બગાડ્યો. આપણે જોઇએ છીએ કે કેટલાક સ્વસમયવાદી પોતાને ખુરશામાં ખુરશી ચાર્વાક કહી

રણામાં કે ઐહિક જવાબદારીઓમાં માત્ર બદ્ધ થઈ જવું એ તો ધર્મ-દ્રોહ છે. એમ કહી તે પ્રથમના હિસાબે પરલોક પણ અત્યારના હિસાબે વર્તમાન જન્મને ઉવેખશે અને વળી બીજાજ પરલોક અને બીજા જ જન્મને સુધારવાની ધૂનમાં ગાંડો થઈ ધર્મ તરફ દોડશે. એને પરિણામે એ સંસ્કારને પરિણામે વળી પ્રથમ માનેલો પરલોક તેને વર્તમાન જન્મ બનશે ત્યારે પાછો તે તો ધર્મના પરલોક સુધારવાના ધ્યેયને વળગી એ પ્રાપ્ત થયેલ પરલોકને ઉવેખશે અને બગાડશે. આમ ધર્મનું ધ્યેય પરલોક છે એ માન્યતાની પણ ગેરસમજનું પરિણામ તો ચાર્વાકના પરલોકવાદના અસ્વીકાર કરતાં બીજું આવવાનો સંભવજ નથી.

કેટલાંક ઉદાહરણો.

આ અટકળ વધારે પડતી છે એમ કોઇ રખે માને. આપણે ઉદાહરણ વાસ્તે દૂર જવાની જરૂર નથી. જૈન સમાજ આસ્તિક ગણાય છે. તે કર્મવાદી છે. પરલોક સુધારવાનો તેનો દાવો છે. ને પોતાના ધર્મનું ધ્યેય પરલોક સુધારવામાં જ પૂરું થાય છે એમ ગર્વથી માને છે.

પણ આપણે જો જૈન સમાજની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો બારીકીથી અભ્યાસ કરીશું તો આપણને દેખાશે કે તે પરલોક તો સાધી શકતો જ નથી વધારામાં ચાર્વાક જેટલો ઐહિલોક પણ સાધી શકતો નથી. એક ચાર્વાક મુસાફર ગાડીમાં બેઠો; તેણે પોતાની પૂરી સગવડ સાચવવા બીજાની સગવડોના ભોગે બીજાઓ ઉપર વધારે અગવડો મૂકીને પોતાની સીટ પૂરે-પૂરી ઉપરી કાંઇક વધારે મેળવી. થોડીવાર પછી ઉતરવાનું છે એ જઆ જવાની છે એની એને કાંઇ પડી ન હતી. બીજી વાર બીજે પ્રસંગે પણ એ માત્ર પોતાની સગવડની ધૂનમાં રહ્યો અને બીજાના સુખને ભોગે સુખેથી મુસાફરી કરતો. બીજો પેસેન્જર-પરલોકવાદી જૈન જેવો હતો તેને જવા તો હતું, કાંઇક જોઇએ તેથી વધારે પણ ત્યાં હતી ને [illegible] [illegible] [illegible] તો ઉતરવું છે, કે [illegible] બીજાને [illegible] [illegible]
[illegible]

બીજો યુવક સામાજિક જવાબદારીઓ તરફ ઢળતો હોય તેવામાં પરલોકવાદી ગુરૂ તેને કહે:—અરે, નાત જાતના ગોળ તોડી એને વિશાળ બનાવવાની વાતમાં પડ્યો છે પણ કાંઇ આત્માનું વિચાર્યું? પરલોક ભણી તો જો. આવી આળપંપાળમાં શું ફસ્યો છે? પેલો યુવક ગુરૂને પગલે ન જાય તોય ભ્રમણામાં પડી હાથમાં લીધેલ કામ છોડી દેતો દેખાય છે. એક બીજો યુવક વૈધવ્યની વારે ધાઇ પોતાની બધી સંપત્તિ અને બધી લાગવગનો ઉપયોગ પુનર્લગ્ન વાસ્તે કરતો હોય અગર અસ્પૃશ્યોને અપનાવવામાં, અસ્પૃશ્યતા નિવારવામાં કરતો હોય ત્યારે આસ્તિકરત્ન ગુરૂ કહે:—અરે, વિષયના કીડા, એવાં પાપકારી લગ્નોના પ્રપંચમાં પડી, પરલોક કાં બગાડે છે? બીચારો તે ભરમાયો અને મૌન લઈ બેસી ગયો. ગરીબોની વારે ધાવા ને તેમને પૈસો નહિ તો પાઇ મળે તેવા રાષ્ટ્રીય ખાદી જેવા કાર્યક્રમમાં કોઇને પડતો જોઇ ધર્મત્રાતા ગુરૂએ કહ્યું:—અરે એ તો કર્મનું ફળ છે. સૌનું કર્યું સૌ ભોગવે તું તારૂં સંભાળને? આત્મા સાચવ્યો, એણે બધું સાચવ્યું પરલોક એજ ઉચ્ચ ધ્યેય હોવું જોઇએ. આવા ઉપદેશથી એ યુવક પણ કર્તવ્યથી સરક્યો. આપણે આવા બનાવો આ જાતના કર્તવ્યઅંશો સમાજે સમાજમાં અને ઘરે ઘરમાં ઓછે કે વધતે અંશે જોઈ શકીશું. ગૃહસ્થોની જ વાત નથી ત્યાગી ગણાતા ધર્મગુરૂઓમાં પણ કર્તવ્યપાલનને નામે મીંડું છે. ત્યારે ચાર્વાક ધર્મ કે તેના ધ્યેયને સ્વીકાર ન કરીને જે પરિણામ ઉપસ્થિત કર્યાનું કહેવાય છે તે પરિણામ પરલોકને ધર્મનું ધ્યેય માનનારે ઉપસ્થિત નથી કર્યું, એમ કોઈ કહી શકશે? જો એમ ન હોત તો આપણા આખા દીર્ઘદર્શી ગણાતા પરલોકવાદી સમાજમાં આત્મિક, કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જવાબદારીઓની ખામી ન જ હોત.

કરજ કરીને પણ ઘી પીવું એવી માન્યતા ધરાવનાર માત્ર પ્રત્યક્ષવાદી અને તે પણ સ્વસુખવાદી ચાર્વાક હોય કે પરલોકવાદી આસ્તિક હોય, પણ જો તેઓ બન્નેમાં કર્તવ્યની યોગ્ય સમજ, તેની જવાબદારીનું

આનો જવાબ ઉપરના વિવેચનમાંથી જ ફલિત થઇ જાય છે, તે એ કે દરેકને પોતાના વૈયક્તિક અને સામાજિક કર્તવ્યનું ઠીક ઠીક ભાન; કર્તવ્ય પ્રત્યેની જવાબદારીમાં રસ અને એ રસને મૂર્ત કરી દેખાડવા જેટલા પુરૂષાર્થની જાગૃતિ હોવી એજ ધર્મનું ધ્યેય મનાવું જોઇએ. જો ઉક્ત તત્ત્વોને ધર્મના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારી તેના ઉપર ભાર આપવામાં આવે તો પ્રજા જીવન સમગ્રપણે પલટો ખાય. ધર્મ તાત્ત્વિક હોય કે વ્યાવહારિક પણ જો ઉક્ત તત્ત્વો જ એના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે અને પ્રત્યક્ષ સુખવાદ કે પરલોક સુધારણાવાદનું સ્થાન ગૌણ કરી દેવામાં આવે તો પછી મનુષ્ય ગમે તે પક્ષનો હોય છતાં નવજીવન ઘડતરમાં કોઇપણ જાતની વિસંગતિ વિનાજ એક સરખો પોતાનો ફાળો આપે. આવું ધ્યેય સ્વીકારવામાં આવે તો જૈન સમાજની ભાવી પેઢી બધી રીતે પોતાની વધારે યોગ્યતા દર્શાવી શકશે.

એ ધ્યેયવાળો ભાવી જૈન પ્રથમ પોતાના આત્મિક કર્તવ્યો સમજી તેમાં રસ લેશે. તેથી એ પોતાની બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ અને વિકાસ માટે પોતાથી બનતું બધુંજ કરશે અને પોતાના પુરૂષાર્થનું જરાય ગોપન નહિ કરે, કેમકે એ સમજશે કે બુદ્ધિ અને પુરૂષાર્થના દ્રોહમાં જ આત્મદ્રોહ અને આત્મ કર્તવ્યનો દ્રોહ છે. તે કુટુંબ પ્રત્યેના પોતાના નાના મોટા સમગ્ર કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ અદા કરવામાં પોતાનું જીવન સાર્થક્ય લેખશે. એટલે તેના જીવનથી તેનું કુટુંબરૂપ ઘડિયાળ બરાબર અનિયમિતના વિનાજ ચાલતું રહેશે. તે સમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની એક એક જવાબદારીના પાલનમાં જ પોતાનું મહત્ત્વ માનશે એટલે સમાજ અને રાષ્ટ્રના અભ્યુદયના માર્ગમાં એનું જીવન ભારે મદદગાર થશે.

જૈન સમાજમાં એકાશ્રમ રહેવા એટલે કે ત્યાગાશ્રમ સંસ્થા ઉપર જ મુખ્ય ભાર અપાવાને લીધે અધિકારનો વિચાર બાજુએ રહી જવાથી જીવનમાં જે વિશ્રૃંખલતા આવેલી દેખાય છે, તેના સ્થાનમાં અધિકારાનુ

દેવ દ્રવ્ય.

(ગુજરાતી અનુવાદ.)

વ્યાખ્યાતાઃ–શ્રી દરબારી લાલજી ન્યાયતિર્થ.

મારી સમક્ષ આજ એક મુશ્કેલી છે. આ વ્યાખ્યાનમાળાના અગાઉના ત્રણ વ્યાખ્યાનોમાં મને એક સુગમતા એ હતી કે વ્યાખ્યાનના વિષયોનો અર્થ તો હું જાણતોજ હતો, પણ આજના વિષયના અર્થની મને ગમ પડતી નથી. ક્યારનો હું વિચારી રહ્યો છું કે દેવ અને દ્રવ્યનો સંબંધ શો ? અને એ શબ્દનો મર્મ શો હોઇ શકે ? જૈનોના દેવ તો અંતિમ ફકિરી ધારી રહ્યા છે ને કોડી ગરજ઼ીય રાખતા નથી એમની પાસે ધન અને સંપત્તિ હોવાની કલ્પના કરીને એ દ્રવ્યને દેવદ્રવ્ય કેમ કરી કહી શકાય ? શબ્દ શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાંત શાસ્ત્ર અનુસાર ભલે દેવદ્રવ્ય ન બનાવી શકાય. પણ મનુષ્ય નામના પ્રાણીઓ ગમે તે કરી શકે છે એમ હું આ જગતમાં જોઇ રહ્યો છું. એ માનવો એક તરફ દેવને 'વીતરાગ' કહી શકે છે અને બીજી તરફ એમના નામે દ્રવ્ય એકત્રિત કરવાની ચિંતાય કરી શકે છે ! એથી જ દેવદ્રવ્યને નામે મંદિરોમાં લાખ્ખો ને કરોડોનો માલ ભર્યો પડ્યો રહે છે. એના સંચાલકો કહ્યા કરે છે કે 'ભગવાનનું એ દ્રવ્ય હોઇ સમાજ હિતાર્થે ન વાપરી શકાય.' આ રીતે 'વીતરાગ' ને શેઠજી બનાવીને આવા લોકો એના મુનિમ બની બેસીને મજા કરવા લાગે છે.

આપણે એ ભુલી બેઠા છીએ કે જે વીતરાગદેવ પોતાને ખાતર બનાવેલું ભોજન પણ સ્પર્શતા નથી તે વીતરાગ દેવ આવડી મોટી સંપત્તિનું શું કરે ? જે દ્રવ્ય જનતાના લાભાર્થે અને ગરીબોના કલ્યાણાર્થે વપરાઇ શકે તેજ દેવદ્રવ્ય કહી શકાય. ભગવાન જો ક્યાંયે હોય તો તે મંદિરોમાં કે મહંતો પાસે તો નથી જ. પણ એનું નિવાસસ્થાન ગરીબોના

છે. એના પર કોઇ વ્યક્તિની માલિકી નથી, પ્હેલાં જે પરિભાષા મેં બનાવી છે તે પ્રમાણે આને જ દેવદ્રવ્ય ગણી શકાય.'

આમ હરરોજ દેવદ્રવ્ય વાપરતા છતાં મને સમજાતું નથી કે કઇ હિમ્મત પર આ લોકો એમ કહી શકે છે કે 'દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ સામાજીક હિતોમાં નહિ થઇ શકે!' એક તરફ કેળવણી પ્રચારની સંસ્થાઓ પાઇ પાઇ માટે તલસે છે, અજ્ઞાનના અંધકારથી સમાજ ઘેરાયલો છે, અનાથ બાળકો ને વિધવાઓ મુંઝાય છે, ગરીબોને ખાવા નથી મળતું ત્યારે બીજી તરફ અમારાં મંદિરોમાં લક્ષ્મીનાં પૂર દમામથી નૃત્ય-ગાન ચાલે છે. કેટલી વિચિત્રતા? વિશ્વપ્રેમી વીતરાગદેવની આ કેવી અવગણના છે! હુ એમ કહેવા માંગુ છું કે વીતરાગ દેવની મૂર્તિ પર સોનાચાંદીના મુગટો ધરાવવા કરતાં ગરીબના ઉપર રોટલાનો ટુકડો ધરવો તે લાખ ગણું ઉત્તમ કાર્ય છે. આપણે વિવેકનું કેવું દેવાળું કાઢી રહ્યા છીએ-કે જે દેવને કશી ચીજની ખપ નથી, જે પરિગ્રહને ત્યાજ્ય માને છે એના મસ્તકને સંપત્તિના બોજાથી આપણે ભ્રષ્ટ કરી રહ્યા છીએ અને ભુખથી જેનું પેટ પીઠ સાથે ચોંટી રહ્યું છે, જે પેટે પત્થર બાંધી રાત વિતાવે છે, બેસતાં જેની કમ્મર ભાંગી પડે છે, ને જેને સારૂ વીતરાગ ભગવાને સર્વસ્વ ત્યાગ્યું, તે ભૂખ્યાં ભાંડુઓને સારૂ આપણે રોટલાનો ટુકડો પણ નથી આપતા ને ઘૃણા દર્શાવી તિરસ્કારીએ છીએ! શું આવા પ્રકારના આચરણથી આપણે આપણને વીતરાગના સુપુત્ર કહેવડાવવા માગીએ છીએ! આમ વીતરાગદેવની જે અવગણના આપણે કરી રહ્યા છીએ એટલી તો એમના ઉપદેશને નહિ માનનારા પણ નહિ કરતા હોય. સાચી વાત તો એ છે કે વીતરાગને ઢાલ બનાવી આપણે હલકા સ્વાર્થની સાધના કરી રહ્યા છીએ. અને વીતરાગના અનુયાયી કહેવડાવવા છતાં વીતરાગ દેવથી ઘણે દૂર છીએ.

એક વાત હું ઘણા સમયથી વિચારી રહ્યો છું કે જૈનોએ માત્ર એકજ આરામાં [illegible] બનાવવા શરૂ કરીને એક બે નહિ પણ ચોવીસ

કોઇએ નિર્ધનકર દુઃખી બન્યા વિના નથી રહ્યા. ફેર એટલોજ કે એ પોતાની નહિ પણ જગતની ચિંતાથી શોષાય છે. સંસાર માટે એ ભૂખ્યા રહે છે, દિવસ ને રાત આદર્શ સિદ્ધિ સારૂં આથડે છે. અને લોકોના કલ્યાણ સારૂ માનવી સહી શકે તે તમામ કષ્ટ સહીને પણ પોતાની ભાવના પ્રસારે છે ને જગતને માર્ગદર્શન કરાવે છે. દુઃખીયાને માટે એકાદ આંસુ પણ આપણે સારી શકીએ તો એ સાચી દેવપૂજા છે. સમાજમાંથી ધન એકત્ર કરી દેવોના નામે તિજોરીઓમાં ભરી રાખવામાં કે દેવદ્રવ્ય એકત્રિત કરવા સારૂ પૂજાવાદના પ્રકારો સર્જવામાં દેવપૂજા નથી. જે દોષોને દૂર કરવાને ખાતર પ્રભુએ જીવન સમર્પ્યું એ અશુદ્ધિઓથી એમને મઢવામાં આપણે કઇ ભક્તિ સિધ્ધ કરી રહ્યા છીએ? 'દેવદ્રવ્ય' શબ્દનો અર્થ ઘટાવવોજ હોય તો આપણું કર્તવ્ય છે કે દેવના નામ પર સંચિત થએલી સંપત્તિ સમાજના ઉપયોગમાં લગાવીને સમાજને દેવ-પૂજા કરવા લાયક બનાવીએ.

હું તો જાણું છું કે આ ભાષણ કરીને રોગીને મેં કડવું ઔષધ આપ્યું છે, આખરે કેકને કંઇ લાભ તો આપશેજ.

તે તક મળવી એટલે દરેક મનુષ્યને પૂરતો ખોરાક, પહેરવાના કપડાં, રહેવા ઘર, વિગેરે શારીરિક જરૂરીઆતો પ્રાથમિક હક તરીકે મળવા જોઇએ. તેવીજ રીતે પોતાની માનસિક શક્તિઓ ખીલવવા માટે દરેકને પોતાને યોગ્ય કેળવણી અને તેના સાધનો મેળવવાનો સમાન હક છે. શ્રમ કરવા તૈયાર હોય એવા કોઇ પણ મનુષ્યને પોતાની આજીવિકા માટે ચિન્તા રહેવી ન જોઇએ. દરેકને પોતાની લાયકાત મુજબ કામ કરવાની તક મળવી જોઇએ. કોઈ અપંગ હોય વૃદ્ધ હોય તેને આજીવિકાની ચિન્તા રહેવી ન જોઇએ. આવી તક અત્યારે સમાજના મોટા ભાગને નથી મળતી તે દેખીતું છે. તેનું કારણ ગરીબાઈ છે; આર્થિક અસમાનતા છે. તે ગરીબાઈ અને આર્થિક અસમાનતા અત્યારની સામાજીક અને આર્થિક વ્યવસ્થા અને બંધારણનું પરિણામ છે. તે કોઇના કર્મ અથવા નસીબનું પરિણામ નથી. આ સામાજિક વ્યવસ્થા અને બંધારણ જેને પરિણામે આર્થિક અસમાનતા છે તે સનાતન નથી, કુદરતી નથી. મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલી છે, મનુષ્ય તેને ફેરવી શકે છે. સમાજવાદી જે અસમાનતાઓ દૂર કરવા માંગે છે તે મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલી અસમાનતાઓ છે. કેટલીક કુદરતી અસમાનતાઓ—શારીરિક અને માનસિક શક્તિની—મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે હોય છે, તે તો રહેવાની; પણ તે અસમાનતાઓ મનુષ્યના દુઃખનું કારણ નથી તેથી તો વૈવિધ્ય આવે છે. મનુષ્યના દુઃખનું કારણ જે અસમાનતાઓ છે તે તો સામાજીક છે, મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલી છે, અને મનુષ્ય તે દૂર કરી શકે છે.

સમાજવાદીને માટે આ બધી સામાજીક અસમાનતાઓ અને વિષમતાઓનું મૂળ આર્થિક અસમાનતા છે. જ્યાંસુધી આર્થિક અસમાનતા દૂર ન થાય ત્યાંસુધી બીજી અસમાનતાઓ દૂર કરી શકાય નહિ.

આ આર્થિક અસમાનતાનું મૂળ ઉત્પાદનના સાધનોની ખાનગી માલેકી છે. જમીન, કારખાનાઓ, મકાનો વ્યવહારના સાધનો, જેવા કે રેલ્વે, સ્ટીમરો વિગેરે બધા કેટલીક વ્યક્તિઓની માલેકીના છે. સમાજને

ભાગ આ સાધન રહિત છે. પરિણામે જે વર્ગના હાથમ
નાં સાધનો છે તે વર્ગ ઉત્પન્નનો મોટો ભાગ પોતે ઝૂંટવી
તેના માત્ર આ સાધનોની માલેકીના કારણેજ લઇ જાય છે. રી
વ્યાજ, મકાનનું ભાડું, ગણોત વગેરે સઘળી આવક હરામની છે
રીતે સઘળું ઉત્પાદન જે મનુષ્યના ઉપભોગ માટેજ થવું જોઈ
ન થતાં માત્ર એક વર્ગના ખાનગી નફા માટેજ થાય છે. વિ

વિકાસથી ઉત્પાદન અઢળક થયું હોવા છતાં સમાજનો મોટો ભા
મરે છે. તેનું કારણ એ છે કે તે ઉત્પાદનના સાધનો જેના હાથ
તે સમાજના કલ્યાણ અર્થે તેનો ઉપયોગ કરતા નથી પણ પે
સ્વાર્થ માટેજ તેનો ઉપયોગ કરે છે. ઉત્પાદનનો સઘળો આધ
ી નફો મેળવવાના એકજ ધોરણે થાય છે. પરિણામે એક વ
જેના હાથમાં આ ઉત્પાદનનાં સાધનો હોય છે, તે સમાજનાં મો
ં શોષણ કરે છે, અને તેના ઉપર શાસન ભોગવે છે. તેને પોતા
બનાવે છે. પોતાના ઉત્પાદનનું વેચાણ પોતાના દેશમાં ન થાય ત
ા દેશના લાખો માણસો ભૂખે મરતા હોય તો પણ પોતા
માટે બીજા દેશોમાં પોતાનું ઉત્પાદન વેચે છે, અને તે વેચાણ
. માટે આ દેશો જીતે છે અને વિગ્રહ કરે છે. આમ મુડીવાદમાં

ાદ જન્મે છે અને વિગ્રહો થાય છે. ઉત્પાદનના સાધનો આ
એક વર્ગના હાથમાં ભેગા થયા પછી આ યંત્ર યુગમાં અને વિ
શોધખોળોને પરિણામે તે વર્ગના હાથમાં સમાજનું ધન વિશેષ
. એકઠું થતું જાય છે અને બીજી તરફ ગરીબાઈ અને ભૂખ
ા જાય છે.

આ મુડીદાર વર્ગ પોતાના આ હકો કાયમ જાળવી રાખવા
ની બીજી સંસ્થા વ્યવસ્થા અને બંધારણ પોતાને અનુકૂળ બન
... આ વર્ગના હાથમાંજ હોય છે કેળવણીના બધા સાધ

આ વર્ગના કાબુમાં હોય છે. કેળવાયેલાઓ જાણે અજાણે આ વર્ગના ગુલામ થઈ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ તેમના હક્કોનાં રક્ષણ માટે જ કરે છે. માણસને આજીવિકા આપવાના બધા સાધનો તેમની માલેકી-નાજ હોવાથી દરેકના ઉપર તે વર્ગનો કાબુ રહે છે. ધર્મગુરૂઓ તેમનાજ ગુણગાન કરે છે. અને કાયદાઓ કરવાની સત્તા તેમના હાથમાંજ હોવાથી તેમને અનુકુળજ કાયદાઓ ઘડાય છે અને ન્યાયની અદાલતો એ કાયદા-ઓનોજ અમલ કરે છે. જેની પાસે પૈસો હોય તેજ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. અને મનુષ્ય જીવનના મૂલ્યાંકનનું એ એકજ ધોરણ બને છે. બધી સામા-જીક નીતિના નિયમો તેને અનુસરીનેજ ઘડાય છે.

આ બધી અસમાનતાઓ દૂર કરવાનો એકજ ઉપાય છે. તે અનિષ્ટોનું મૂળ-ઉત્પાદનના સાધનોની ખાનગી માલેકીનો નાશ કરી તેને સામાજીક માલેકીના બનાવવા અને ઉત્પાદનનું ધોરણ અને તેનો સઘળો વ્યવહાર અને વ્યાપાર કોઇ વ્યક્તિઓના ખાનગી નફા માટે નહિ પણ સમાજના હિત માટેજ બનાવવો. ઉત્પાદનના સાધનોની ખાનગી માલેકીનો નાશ થાય એટલે તેને અનુરૂપ આખી નવી સામાજીક રચના થાય, તે સામા-જીક રચનામાં દરેક મનુષ્યને પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખીલવવાની સમાન તક મળશે મનુષ્ય મનુષ્યનુ, જાતિ જાતિનું, દેશ દેશનું શોષણ અને પરતંત્રતા દૂર થશે. કોઈ મનુષ્યને વધારે પડતું ધનસંચય કરવાની જરૂરજ નહિ રહે. કારણકે સામાજીક વ્યવસ્થાજ એવી હશે કે જેમાં દરેક મનુષ્યની જરૂરીઆતો સમાજ પૂરી પાડશે અને પોતા માટે અથવા પોતાની સ્ત્રી અથવા સંતાનો માટે ભવિષ્યની ચિન્તા નહિ હોય. તેમજ આર્થિક બંધારણ એવું હશે કે જેમાં કોઇ મનુષ્ય લોભને વશ થઈ ઈચ્છે તોપણ ધનસંચય કરવાની તેને તકજ નહિ મળે. દરેક મનુષ્ય પોતાની શક્તિ મુજબ સમાજને સેવા આપવાને બંધાએલો રહેશે. તેવા સમાજમાં મનુષ્યની કિંમત તેની પાસે કેટલો પૈસો છે, તે ઉપરથી અંકાશે નહિ પણ તે કેટલી અને કેવી સેવા સમાજને આપે છે, તે ઉપરજ અંકાશે. સમાજ-

"માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો". દેહધ્યાસ ઓછો કરવો એ મુખ્ય લક્ષ્ય છે. દેહની ક્રિયા માત્રમાં હિંસા છે માટે નિવૃત્તિ એ ધર્મ છે. દેહનો ગુણ હિંસા છે માટે આત્માનો ગુણ અહિંસા અહિંસા મનમાં. અપરિગ્રહ, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, અનાસ્વાદ, સર્વ વ્રતોનો આપોઆપ સમાવેશ થાય છે. પરિગ્રહમાં હિંસા છે, દેહના ભોગ માત્રમાં હિંસા છે. જગતના સર્વ સંબંધો જીવને બંધનું કારણ છે. એ "સર્વ સંબંધનું બંધન તિક્ષ્ણ છેદીને "સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી." "કોના સંબંધે વળગણા આ કઇ રીતે હું પરિહરૂં" એ એકજ જીવનું લક્ષ્ય હોવું જોઇએ.

આવા ધર્મમાં જાતિ ભેદ નથી, વર્ણ ભેદ નથી, ઉચ્ચ નીચના ભેદ નથી, દયા છે, પરોપકાર છે, સમાનતા છે, પ્રેમ છે માણસો આ ધર્મને આચરે તો સમાજવાદની જરૂર નથી. કોઇ વાદની જરૂર નથી. પણ આવો ધર્મ આચરણમાં વિરલ વ્યક્તિઓએજ ઉતાર્યો છે. બીજી તરફ આ ધર્મનો અવળો અર્થ કરી તેને નામે હિંસા અને ઝેરવેર વધ્યાં છે.

જૈન ધર્મ નિવૃત્તિ પ્રધાન છે. સમાજ વ્યવસ્થા, સામાજીક સુધારણા તેનું ધ્યેય નથી. તે લોકોત્તર ધર્મ છે. તેમાં લૌકીક વ્યવહાર અને વ્યવસ્થાને સ્થાન નથી. પોતાનો ધર્મ વિચારી લઇ દરેક વ્યક્તિએ પોતાનો વ્યવહાર નક્કી કરવો રહ્યો.

આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે સામાજીક ફરજો પ્રત્યે ભયંકર બેદરકારી દેખાય છે. એકાકી ભાવ સેવનાં સામાજીક ઋણ પ્રત્યે અવગણના થઇ છે. ધર્મ ગુરૂઓએ અનધિકારે નિવૃત્તિ ઉપદેશ આપ્યો છે. અને દરેક વ્યક્તિ પોતાની પરિસ્થિતિને પોતાના કર્મ અથવા નસીબનુંજ પરિણામ માની તેમાં સંતોષ માનવાનો ધર્મ સ્વીકારે છે. ધનવાનોએ ધન સંગ્રહ અને ગરીબોનું શોષણ ચાલુ રાખ્યું છે. અને આ પરિગ્રહ પાપનો દંડ આવતા ભવે ભોગવવાનો માનતા હોવાથી ધર્મના ઉપદેશની અસર રહી નથી. ધર્મગુરુઓ ઇશ્વર છે અને મનો ઉપદેશ-સંતોષ રાખવો

જૈન ધર્મમાં પરિગ્રહ માત્ર પાપ છે; સમાજવાદીને પારકાને ભોગે મેળવેલ પરિગ્રહ પાપ છે. જૈન ધર્મમાં દેહના સુખોપભોગ માત્રમાં પાપ છે; સમાજવાદીને પારકાના શોષણથી ભોગવેલું સુખ પાપ છે. બન્ને સંયમ સ્વીકારે છે. પણ જૈન ધર્મ આત્માની મુક્તિ માટે દેહનું દમન (Mortification of flesh) ઉપદેશે છે. સમાજવાદી આરોગ્ય રસિકતા (Aesthetic taste) અને સમાજ હીતની દ્રષ્ટિએ સંયમ સ્વીકારે છે. બન્ને નિસ્વાર્થતાને આવશ્યક માને છે. જૈન ધર્મ નિઃસ્વાર્થતા એટલે દેહની જરૂરીઆતો ઓછી કરી પરિગ્રહ છોડવાનું કહે છે; સમાજવાદ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર મનુષ્યોનું શોષણ કરી પરિગ્રહ વધારવામાં પાપ માને છે. બન્ને સમાનતાને અંતિમ ધ્યેય તરીકે સ્વીકારે છે. જૈન ધર્મ પરિગ્રહ ઓછો કરી ગરીબાઇથી સમાન થવાનું ઉપદેશે છે; સમાજવાદ ઉત્પન્ન વધારી સર્વને સમાન અને ન્યાયી વ્હેંચણી કરી સમાનતા આપે છે અને દરેકને પોતાનું વ્યક્તિત્વ કેળવવાની સમાન તક આપે છે. જૈન ધર્મ વ્યક્તિના અધ્યાત્મિક વિકાસ ઉપરજ ભાર મૂકે છે, સમાજવાદ સામાજીક ક્રાન્તિ છે.

સમાજવાદી સંસ્કૃતિ જીવનને રસમય અને સમૃદ્ધ બનાવે છે, જૈન ધર્મ એકાંત વૈરાગ્યમય છે. બન્ને જીવનના મૂલ્ય પરિવર્તન કરે છે, અને બન્નેમાં સાચા ધર્મના લક્ષણો છે.

સમાજવાદ સર્વકાળને માટે સાચો ધર્મ છે કે નહિ તે હું નથી જાણતો. પણ આ યુગનો તો તે યુગધર્મ છે, માનવ ધર્મ છે.

ભૂખ્યા પેટને આત્મા ને પરમેશ્વરની વાતો કરવી નિરર્થક છે, અને ધનવાનોમાં માત્ર ઉપદેશથી હૃદય પલટાની આશા રાખવી તે પણ નિરર્થક છે. મનુષ્યની શારીરિક અને માનસીક જરૂરીઆતો સમાન રીતે સંતોષાય તેવી સામાજીક વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરવાનો એકજ માર્ગ તે ઉત્પાદનના સાધનોની ખાનગી માલેકીનો અંત આણવો તેજ છે. આ યંત્ર યુગમાં તે એકજ

શ્રી મહાવીર અને ઉપસર્ગો.

(વક્તાઃ—મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ.)

દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગ.

પર્યુષણ પર્વને એક દૃષ્ટિએ શ્રી વીરજયંતિ કહી શકાય. પર્યુષણના ...ક દિવસમાં એ આસન્નઉપકારી અદ્ભુતત્યાગી અને મહાન યોગીના ...નનો વિચાર કરવામાં આવે તો એથી સ્વપરને સારો આત્મલાભ ...ા સંભવ છે.

જૈન ધર્મજ્ઞાનના બે મોટા વિભાગ પડે છેઃ એકમાં તત્ત્વચર્ચા ...વે છે (ફીલોસોફી) અને બીજામાં નીતિવિભાગ આવે છે (એથિક્સ) ...ન પરિભાષામાં બોલીએ તો એકને 'દ્રવ્યાનુયોગ' કહેવાય અને બીજાને 'ચરણકરણાનુયોગ' કહેવાય. દ્રવ્યાનુયોગમાં આત્મા અને ...જીવની તત્ત્વદૃષ્ટિએ ચર્ચા થાય છે અને આત્માનો અને કર્મનો સંબંધ ...વો છે, જીવ અને જગતનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે, આત્મા અને ...કારની પરિસ્થિતિમાં વિકાસ કેવી રીતે પામે છે, તેના પાતના માર્ગ ...અને કારણો કયાં કયા છે, કર્મને અને જીવને સંબંધ કેવી રીતે થાય ...તેની મુક્તિ કયે માર્ગે થાય છે વિગેરે વિચારો આવે છે, જ્યારે ચરણ-કરણાનુયોગમાં આત્મવિકાસના અનેક સાધનો બતાવેલાં હોય છે.

સંક્ષેપમાં ધર્મની વ્યાખ્યા.

આ ચરણકરણાનુયોગ અથવા નીતિ વિભાગમાં ઘણી હકીકતો આ...છે, પણ તે સર્વનો પાયો 'અહિંસા, સંયમ અને તપ' એ ત્રણ શબ્દ... પર નિર્ભર રહે છે હિંસાનું સ્વરૂપ સમજી એનો ત્યાગ કરવો, દેહ અ... ખાસ કરીને ઇંદ્રિયો અને મન પર સંયમ રાખવો અને તપત્યાગ એ... બાહ્ય અને અભ્યંતર પ્રકારમાં આદરવા—આ ત્રણ પાયા ઉપર જૈન નીતિવિભાગ રચાયલો છે. એની ટુંકી વ્યાખ્યા કરીએ તો અહિંસામ...

હેતું એ પ્રત્યેક વ્યક્તિગત આત્માએ નીપજાવવાનું હોય છે. તેને અંગે તેને આજુબાજુના સંયોગો પર આધાર રાખી, તેની અંદર રહી પોતાનું સાધ્ય સાધવાનું હોય છે.

શ્રી વીરનું સંકીર્ણ જીવન.

શ્રી વીર પરમાત્માના જીવના પૂર્વ ભવના અનેક પ્રસંગો વિચારતાં એક વાત જરૂર તરી આવે છે અને તે એ છે કે એ આત્માએ **પોતાની આસપાસ ચિત્રવિચિત્ર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું** અને તેને પરિણામે પોતાની આસપાસ જામેલો કચરો દૂર કરવાને તેમને બહુ સખ્ત પ્રયાસ કરવો પડ્યો હતો. બીજા સર્વ તીર્થંકરોના પ્રમાણમાં તેમનો જીવનવિકાસ **અતિસંકીર્ણ** હોવાને કારણે તેમને એવા જબરા અને આકરા અનેક ઉપસર્ગો થયા છે કે કેટલીક વાર તો તેનું વર્ણન વાંચતાં આપણને પણ અંદર લાગણી થયા વગર ન જ રહે. અને આ કારણેજ એ સંકીર્ણ જીવનને વિવિધ દિશાએથી સમજવાની, ચર્ચવાની અને જીવનમાં ઉતારવાની જરૂર રહે છે

આપણું ઘણાખરાનું **જીવન અતિ સંકીર્ણ** જ **હોય છે.** આપણે દુનિયાના અનેક મનોવિકારોને તાબે થઇ દરરોજ બાહ્ય અને આંતર બાબતોમાં ખૂબ રગદોળાયલા હોઇએ છીએ આપણો વિકાસ સાધવા અથવા એ માર્ગે ચઢવા આપણને શ્રી વીર પ્રભુનું ચરિત્ર બહુ ઉપયોગી દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે તેમ છે પ્રત્યેક જૈન એ જીવનને પોતાના જીવનપ્રસંગો સાથે વણી દે અને તેમાંથી રહસ્ય નીપજાવે તેવું હોઇ આપણે એના જુદા જુદા મુદ્દાઓ તારવીએ

શ્રી વીરનો આત્મવિશ્વાસ.

રાજ્યઋદ્ધિને ત્યાગ કરી, સંસારની અનેક લાલચોને લાત મારી, ઋદ્ધિ બાપનો આમડ હોવા છતાં માત્ર આત્મવિકાસ સાધવાની સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ, ૩૦ વર્ષની યુવાન વયે, જ્યારે પરમાત્મા ઘરબાર છોડી જંગલમાં

ગોવાળીઆનો ઉપસર્ગ.

ાન એવી બની કે નવીન ત્યાગી વર્ધમાન ઉપર્યુક્ત કુમાર ગામની માં કાયોત્સર્ગ કરતા સ્થિર પગે ઉભા હતા ત્યાં એક ગોવાળીઓ પોતાના ાને આખો દિવસ હળમાં હાંકીને તે જ જગ્યા પર આવી પહોંચ્યો. ા બળદ સીમમાં ચરશે અને પોતે ગામમાં જઈ પોતાની ગાયોને , પછી બળદોને ઘેર લઇ જશે એમ વિચારી, ત્યાં સીમમાં બળદને ા મૂકીને ગોવાળીઓ ગામમાં પોતાને ઘેર ગયો.

બળદનો પત્તો ન લાગ્યો.

ગાયોને દોહવાનું કાર્ય પૂરૂં કરી ગોવાળીઓ બળદને પાછો લેવા આવ્યો તે ્યાન બળદો તો ચરતાં ચરતાં જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. ગોવાળીઓ જુએ બળદો દેખાય નહિ. એ તો ચાલ્યો બળદની શોધમાં. પહેલાં તો પ્રભુને ્યું-'મારા બળદ ક્યાં ગયા?' પણ પ્રભુ તો ધ્યાનમાં હતા. જવાબ મળ્યો, એટલે ગોવાળીઓ જંગલ તરફ બળદને શોધવા ચાલ્યો. આખી ાત રખડ્યો, પણ એને પોતાના બળદનો પત્તો ન મળ્યો.

દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ.

આખી રાત રખડેલ થાક્યો પાક્યો ગોવાળીઓ સવારે પાછો ફરે ાં તેણે તે જ બળદોને પ્રભુની નજીકમાં વાગોળતા બેઠેલા જોયા. ગોવા- ળીઓ સંસારી જીવડો હતો. એને આખા જીવનમાં બળદ અને ગાયના વિચાર અને સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. એનું ધન ગાયોમાં અને બળદોમાં સમાઈ જતું હતું. એને સ્વાભાવિક શંકા થઇ કે પોતાના બળદોને ્પાવી જવાના ઇરાદાથી પેલા ઉભા રહેલા પુરૂષે જ તેમને સંતાડી ાખેલા હોવા જોઇએ. પોતે એક વાર જોઇ ગયો ત્યારે તો ત્યાં બળદો ન ોતા અને અત્યારે દેખાય છે, એટલે પેલા પુરૂષની દાનત ખરાબ હોવી જોઇએ. 'જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ'-એ સહજ નિયમ છે. ગોવાળીઓ પો- ાની બુદ્ધિએ અન્યને તોળે એ તદ્દન સ્વાભાવિક હોઈ એને પ્રભુ ઉપર

શંકા ઉત્પન્ન થઈ અને માનવા પ્રમાણે કામ પણ કરવા એ તૈયાર થઈ ગ ગામડાનો રહેવાશી જાડી બુદ્ધિવાળો અને બળદના ઉપર જીવનનિ કરનારો ગોવાળીઓ ગુસ્સામાં આવી ગયો અને બળદની રાશ ઉપા પ્રભુને મારવા દોડયો. શારીરિક બળ ઉપર મુસ્તાક રહેનાર માણસે આવેશ વધારે હોય છે અને એમને આઘાપાછા લાંબા પહોળા વિ કરવાની આવશ્યકતા ઘણી ઓછી હોય છે, પણ આદરેલા અધવચ છે અને માણસનું ધાર્યું થતુ નથી એ દરરોજના અનુભવનો વિષ એ વખતે એક વિચિત્ર ઘટના બની તે આપણે જરા જોઈ લઈ, ગોવાળીઆને વિચારીએ.

ઇંદ્રની વિજ્ઞપ્તિ

ગઈ કાલે જ પ્રભુનું દીક્ષા કલ્યાણક ઇંદ્રે ઉજવ્યુ હતું એણે ભાનના મહાનભિનિષ્ક્રમણમા પોતાને યોગ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. ભગવાનનો મહાત્યાગ નજરે નીહાળ્યો હતો. એણે રાજકુમારને સર્વ અલંકાર અને વસ્ત્રનો ત્યાગ કરતા જોયા હતા. એણે પંચમુષ્ટિથી લોચ ભગવાનના સ્વહસ્તે થતો જોયો હતો. તેને આજે પ્રભાતના રમાં સહજ જિજ્ઞાસા થઈ કે 'પ્રભુ શુ કરતા હશે?' ગુણાનુરા આવી ચિંતા તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પોતે જુએ છે તો ગોવાળીઓ દની રાશને હાથમાં ઉગામી પ્રભુ તરફ દોટ મૂકતો દેખાય છે ઇંદ્રે બળથી ગોવાળીઆને નિશ્ચળ બનાવી દીધો એટલે ગોવાળીઆની એના હાથમાંજ રહી ગઈ અને એ થંભી ગયો. ઇંદ્રે એને તિરસ્કારથી કહ્યું કે 'શું તું સિદ્ધાર્થ રાજાના પુત્રને પણ ઓળ નથી?' એટલે ગોવાળીઆને સાન આવી અને શરમાઈને એ ચ ચાલ્યો ગયો.

પછી ઇંદ્ર પોતે ભગવાનની નજીક આવ્યા. એ જ વખતે ભગવ હતું. ઇંદ્રે ભગવાનને વંદન કર્યું અને પોતે સામે બેઠા

તેઓ વચ્ચે જે વાતચીત થઇ તે લાક્ષણિક હોઇ ખાસ નોંધી રાખવા લાયક છે.

ઇંદ્ર-"સ્વામી! આપને બાર વર્ષ સુધી ભયંકર ઉપસર્ગો થવાના છે, તેનો નિષેધ કરવા માટે હું આપની તહેનાતમાં રહેવા ઇચ્છું છું. હું આપનો હજુરીઓ (પારિપાર્શ્વિક) થવા ઇચ્છું છું. આપ મને તે માટે આજ્ઞા આપો."

શ્રી વીર-"અર્હંતો કદિ પણ પરસહાયની અપેક્ષા રાખતા નથી. અર્હંતો પરસહાયથી કેવળજ્ઞાન ઉપાર્જન કરે એવું કદિ થયું નથી, થતું નથી અને થશે પણ નહિ. જિનેંદ્રો પોતાના બળથી જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાના વીર્યથીજ મોક્ષે જાય છે."

મર્દાનગી ભરેલા જવાબપર વિચારણા.

ઇંદ્રે જવાબ સાંભળ્યો. એને પ્રભુ તરફ વધારે રાગ અને ભક્તિ થાં અને ઉચિત ગોઠવણ કરી અંતરમાં આનંદ પામતાં અને પ્રભુની ભાની પ્રશંસા કરતાં એ પોતાને સ્થાનકે ગયા. મહાપુરુષોના નિર્ણયોમાં ારો વૈભવ હોય છે, એના આત્મનિર્ણયમાં ઓજસ હોય છે એની ાત્મશ્રદ્ધામાં અનુપમેયતા હોય છે. આત્માના દૃઢ નિર્ણય પાસે કોઇ ાચણ આડી આવતી નથી. એને મન સાધ્ય એજ પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુ હોય અને એને પોતાના નિર્ણયો પર એટલો વિશ્વાસ હોય છે કે એ કોઇ ણ પ્રકારની બહારની સહાયની અપેક્ષા રાખ્યા વગર પોતાના નિર્ણય ર જ ઝઝૂમે છે. નિર્ણય કરતી વખતે વસ્તુના લાભાલાભની સર્વ તુલના રવી ઘટે છે, એ નિર્ણય કરવામાં ઉતાવળ કરવી ઘટતી નથી એ નિર્ણય તાત્કાલિક લાભ કરનારો છે કે પરિણામે કે પરંપરાએ લાભ કરનારો છે એ સર્વ વિવેકથી વિચારવુ ઘટે છે; પણ એક વાર નિર્ણય કર્યો એટલે એને ગમે તે ભોગે વળગી રહેવાની દૃઢતા હોવાની ખાસ જરૂર છે. દુનિયાના સમાન્ય લોકો: જરા પમારો આવ કે સામનો ... બની

જાય છે, નિર્ણયને વિસારી મૂકે છે અને ગોટા વાળવા માંડે છે. મહા પુરૂષ અને સામાન્ય વ્યક્તિમાં આ જ મોટો તફાવત છે. મહાત્મા પુરૂષે ગમે તેટલી અગવડ અને અડચણ પડે કે જીવનસટોસટનો પ્રસંગ આવે તે પણ કરેલ નિર્ણયમાંથી પાછા હટતા નથી. શ્રી વીરપરમાત્માના જીવનનો વિકાસમાર્ગ એવા જ પ્રકારનો હતો. એનો વિશ્વભૂતિ તરીકે જીવનકાળ વિચારીએ કે એનું ત્રિપૃષ્ટ વાસુદેવનું જીવન વિચારીએ તો એની સર્વ કામમાં દઢતા અપૂર્વ હતી એમ જણાઇ આવશે. જે કેળના ઝાડને પ્રહાર કરી સર્વ કોઠાને જમીન પર પાડે, જે સિંહની સામે જઇ એને મુખથી પકડી એનાં જડબાંને તોડી નાખે, એનો આત્મવિશ્વાસ કેવો પ્રખર હશે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી. પ્રાણીના જીવનવિકાસની ક્રિડાનું આ સુંદર દૃષ્ટાન્ત છે. દઢ નિર્ણય અને તેને વળગી રહેવાનો એક આગ્રહ જે પ્રાણીને હોય તે જ મનુષ્યજીવનમાં અનુકરણીય કાર્યો કરી સુંદર પરિણામ નીપજાવી શકે છે અને એવું જીવન એ જ ખરૂં જીવન છે. બાકી તો દુનિયામાં દરરોજ અનેક પ્રાણીઓ આવે છે, જાય છે, ખાય છે પીએ છે અને મોત આવે ત્યારે ચાલ્યા જાય છે.

વિશેષ વિચારણા

ચારિત્રના ઘડતરમાં આત્મવિશ્વાસ એ અપૂર્વ વસ્તુ છે. જેને પોતાની જાત ઉપર વિશ્વાસ હોતો નથી તે વારંવાર પરાવલંબન શોધે છે. નાનપણથી ઘણાને પારકા ઉપર આધાર રાખવાની ટેવ પડે છે. શ્રીમંતનાં છોકરાઓને નોકર પર એટલો બધો આધાર રાખવાની ટેવ પડી જાય છે કે એક દિવસ નોકર ન હોય તો એની સર્વ બાબતમાં અવ્યવસ્થા થઇ જાય છે. પોતાની જાત પર જેને વિશ્વાસ હોય તે જ સાહસ કરી શકે છે અને આદરેલ કાર્યને પાર પહોંચાડી શકે છે.

કેટલાંક અર્વાચીન અને જૂના—પ્રાચીન—નાં લખાણથી મોટા ભાગે માણસ [illegible] વાતમાં માને છે [illegible] છે [illegible] નાર્ય [illegible] હતા. કેટલાક તે અર્વાચીન [illegible] કર્મના મર્મ [illegible]

હોય છે ત્યારે તો એકલા જ. તે વખતે તેઓ નોકરોને હુકમ આપતા નથી કે હજુરીઆને હાજર રહેવા કહેતા નથી. કર્મનો સંબંધ આત્મા સાથે હોઇ, એની સામે મોરચા માંડવામાં ટ્રેડનોટો કામ આવતી નથી કે વિમાનમાંથી ગોળા નાખ્યે કામ સરતું નથી; તે વખતે તે એકલો એકાકી કર્મોની સામે થાય છે અને તે વખતે પોતે સિંહ છે, મહાશક્તિશાળી છે, અનંત વીર્યનો ધણી છે. એમ માનીને જ ચાલે છે. પછી તો ડુંગરા, ટેકરા, નદી, નાળાં કે સમુદ્રો એને નડતાં નથી અને આંતરના વિકારો એને અસર કરતા નથી. આત્માનું સ્વયં ઉત્થાન થાય ત્યારે એ ઘણી મોટી મંજલ કાપી નાખે છે અને સડસડાટ પગથિયાં ચઢી જઇ સાધન દ્વારા સાધ્યની સન્મુખ આગળ ધપ્યે જાય છે.

આત્મવિકાસ અને આત્મનિર્ણય.

અતિ સંકીર્ણ જીવનને લઇને શ્રી વીર પરમાત્માના આત્માને બહુ સખ્ત પ્રયાસો કરવા પડ્યા છે તે એમના ઉપસર્ગોના અનેક પ્રસંગોમાંથી જોવા લાયક છે. જે વખતે જેવી જેવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતી થઇ તે વખતે એને અનુરૂપ અસાધારણ **આત્મતેજ** અને **સહનશીલતા** એ મહાનુભાવ બતાવી શક્યા છે. પ્રત્યેક પ્રાણીના વિકાસમાર્ગો તો લગભગ ભિન્ન ભિન્ન જ હોય છે, પણ સાધ્ય એક હોઇ એને અનુલક્ષીને એ પોતાની ઘટના કરી લે છે. જે સાધનદ્વારા પોતાની સાધ્યસન્મુખતા થાય તે સાધન તે આત્માને હિત કરનારૂં હોય છે તેને એણે બરાબર આદરવું અને તે દ્વારા પોતાની પ્રગતિ કરવી. એણે કદિ પણ અન્યનાં સાધનોની ટીકા કરવી નહિ કે નિંદા કરવી નહિ. કયા પ્રાણીને કયું સાધન કાર્યકર થઇ પડશે તે તેણે પોતાની યોગ્યતા સમજી વિચારીને ગોઠવવું અને જરૂર લાગે ત્યાં યોગ્ય સલાહ આપનાર સુવિહિતની સલાહ લેવી. વાત એક જ છે કે દરેકનું અંતિમ સાધ્ય એક જ હોવું જોઇએ અને તે પ્રાપ્ત કરવામાં **આત્મનિર્ણય, આત્મવિકાસ અને દૃઢ ભાવના** હોવા જોઇએ. શ્રી વીર પરમાત્માનું ચરિત્ર આપણને અનેક સાધનમાર્ગો બતાવે છે, આપણે એજ માર્ગો આદરવા એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ એક

સ્થીર મક્કમ પગલે પ્રભુ આગળ વધ્યા. તદ્દન એકલા અને વસ્ત્ર રહિત એ નરપુંગવે યક્ષમંડળ પાસે આવી પોતાની નાસિકા પર બન્ને નેત્રોને સ્થાપી કાયોત્સર્ગ આદર્યું, ધ્યાનમાં એકાગ્રતા કરી અને શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન શરૂ કર્યું.

સર્પના ફુંફાડા.

થોડી વારમાં ચંડકૌશિક સર્પ ફુંફાડા મારતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એના જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે પ્રભુને દૂરથી જોતાંજ એ પરમાત્મા તરફ ધસ્યો અને ધસતાં ધસતાં તદ્દન નજીક ગયો પ્રથમ દૂરથી દષ્ટિ ફેંકી, અસર ન થઇ. સર્પ જરા ઝંખવાણો તો પડ્યો, પણ એના ક્રોધાગ્નિને એથી વધારે જોર મળ્યું. એ નજીક ગયો, પગે ડંખ માર્યા—એક, બે, ત્રણ, ચાર. દરેક સ્થાનકેથી સફેદ લોહી નીકળ્યું, પણ મનુષ્યના દેહ પર કાંઇ અસર ન થઇ. સર્પ ડંસતો જાય અને ખસતો જાય. મનુષ્યના પડવાથી પોતે દબાઇ જાય એવી શંકા કરીને દૂર જાય વળી પાછો આવે અને ફુંફાડે. ચાર વાર ડંસવાના પ્રયોગ કર્યા, પણ નિષ્ફળતા સાંપડી.

એક વચન અને શાંતિ.

સર્પ ઝંખવાણો પડ્યો, એમ કેમ બન્યું હશે એના વિચારમાં પડી ગયો અને વિસ્મય પામી પ્રભુની સામે જોઇ રહ્યો. મહાવીરે તે વખતે આંખો ઉઘાડી, તેના પર નજર કરી અને મુખેથી માત્ર એટલુંજ બોલ્યા, ' બુઝ! ચંડકોશીઆ! બુઝ! નકામો મોહમાં મુંઝાઇ ન પડ. '

મહા પુરૂષોના શબ્દોમાં ચમત્કાર હોય છે. પ્રેરણા હોય છે, પ્રાણ હોય છે. સર્પનો તે વખતે ઉદય જાગ્યો, એણે રીસ કરવાને બદલે વિચાર કર્યો, એની અંતર ચેતના જાગૃત થઇ અને પોતે અગાઉના ભવમાં કોણ હતો સાધુ નહીં? આલોચના ન કરવાને પરિણામે અને શિષ્ય પર ક્રોધ કરવાથી પોતાની આ દશા થઇ હતી એ પોતે જોઇ શક્યો અને તુરતજ ધ્યાન સ્થ થઇ ગયો. એણે પ્રભુમાં પોતાનું મન જોડી દીધું. એણે હિંસા ભાવને છોડી દીધો, એણે જાતિસ્વભાવને વિસારી દીધો, એણે વિકારોનો

અનેક દૃષ્ટિએ વિચારણા.

વિવેક વગરની ચર્ચા.

ચરિત્ર વિચારણા.

આ આખા પ્રસ્તાવમાં ભગવાનનો આત્મવિશ્વાસ દેખાઇ આવે છે. એમને પોતાની તો ચિંતાજ ન હોતી. એ ઘણી ખુશીથી આડે રસ્તે-જરા લંબાણુ રસ્તે ચેતાંબી જઇ શકત. એમ કરવામાં કોઈ એમને માટે ખોટું ધારત પણ નહિ. પણ ભગવાનને તો પારકા ઉપર ઉપકાર કરવો હતો, એને જનતાની અગવડ દૂર કરવી હતી, એને આશ્રમનો વિભાગ નિઃસંચાર થઇ ગયો હતો એને વસતો કરવો હતો. એને પોતાને માટે વિચારજ નહોતો. એના એક વચનથી પડતો પ્રાણી રસ્તે આવી ગયો, એટલુંજ નહિ, પણ કલ્યાણને માર્ગે આવી સર્પ જેવા ભવમાં લગભગ અશક્ય સાધના સાધી પોતાનો આત્મવિકાસ એકદમ સુધારી શકયો. મહાનુભાવ મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રોમાં આવી અનુપમેયતા હોય છે. સામાન્ય મનુષ્યોના રાહ કરતાં એમના રસ્તા તદ્દન જૂદા હોય છે અને જનતાનો બેધારી હોય છે. જે જનતાએ ભગવાનને આશ્રમને માર્ગે જતાં જોઇ એમની મશ્કરી પણ કરી હશે, તેજ જનતા એમની દ્વારા રસ્તો સાફ થતાં એમને નમવા લાગની ગઈ હશે. અસાધારણ પુરૂષોના જીવન પ્રવાહમાં આવા અસાધારણ પ્રસંગો જરૂર આવે છે. લોકોના ઉપરચોટીયા અભિપ્રાયમાં હંમેશા સત્યજ હોય છે એમ માનવાનું કારણ નથી.

ક્રોધ પ્રાણીને કેવા વિહ્વળ બનાવી મૂકે છે, એ પણ આમાં જોવા જેવું છે. કોઇ પણ મનોવિકાર ભયંકર તો છેજ, પણ ક્રોધ તો વિવેકને ભૂલાવી દે છે અને માણસને જનાવરની કોટિમાં મૂકી દે છે અને જનાવરને અધમાધમ બનાવી દે છે. જાતિ ડંખ રાખનાર સર્પ આ રીતે જન્મની પ્રેરણા ભૂલી જઇ શાન્ત બની જાય, જંગલમાં મંગળ બની આવે અને એનાથી ડરનારા કરે, એ તો અતિ વિચિત્ર વાત, છતાં

સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદના પ્રેરણાપ્રદ વિચારો

વ્યાખ્યાનકારઃ શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ
B. A. LL. B., Advocate,

चित्रा तु देशनैतेषां स्याद् विनेयानुगुण्यतः ।
यस्मादेते महात्मानो भवव्याधिभिषग्वराः ॥
—योगदृष्टिसमुच्चय : १३४ श्लोक.

સ્વામી વિવેકાનંદ (ઇ. સ. ૧૮૬૨-૧૯૦૨) ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં માત્ર ૪૦ વર્ષનું આયુષ્ય ગાળી ભારત વર્ષની સંતમાલિકામાં દેશપ્રેમી સંત તરીકેનું પ્રથમ પદ નોંધાવી ગયા છે. તેઓ એક પ્રતિભાશાળી વીર્યવાન્ મહાન્ વ્યક્તિ હતા. તેમનાં ઉપદેશ, કથન અને વ્યાખ્યાન યુવાન પ્રજાને સ્વતંત્ર વિચાર પ્રવાહ પૂરો પાડે છે.

તેઓ હિન્દુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે અને આપણા સ્વ. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે અમેરીકાના ચિકાગો શહેરમાં સન ૧૮૯૩ માં ભરાયેલી વિશ્વધર્મપરિષદમાં ગયા હતા અને ત્યાં બન્નેએ અમેરિકાની પ્રજાને આર્યતત્ત્વજ્ઞાનથી મુગ્ધ કરી હતી. સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકામા પોતાના પૂજ્ય ગુરૂશ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના નામનાં અનેક 'મિશનો' (પ્રચાર–આશ્રમો) સ્થાપ્યાં. વીરચંદભાઇએ સ્વગુરૂ આત્મારામજીની પ્રેરણાથી જૈન ધર્મનાં મૂળતત્વો સમજાવવા ત્યાં વ્યાખ્યાનમાળા આપી–એક સંસ્થા સ્થાપી. સ્વામીજીએ અનેક 'આનન્દ' ના અંતવાળા નામના બ્રહ્મચારીઓ ઉપજાવ્યા, જેમણે સ્વામીનાં સ્થાપેલાં 'મિશનો'ને વિકસાવ્યા-પ્રફુલ્લ અને પ્રગતિમાન કર્યાં, જ્યારે શ્રીવીરચંદને કોઈ સહકારી કે અનુયાયી સાંપડ્યો નહિ, તેથી તેમનો પ્રવાહ સુકાઈ ગયો.

પ્રવાહો-રીતરીવાજો અને ધર્મભક્તિનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, હિન્દુ સમાજ-શાસ્ત્રનું અગમ્ય જ્ઞાન; વાર્તાલાપ અને વાદ કરવામાં ભવ્યતાભરી અસર, ભક્તિમય પદોને મધુરતાથી ગાવાનો કંઠ-સૂર-એ સર્વથી તેઓ ખરા કર્મયોગી, જન્મસિદ્ધ નેતા અને વ્યવસ્થિત કાર્યકર્તા બન્યા હતા. જુવાનીમાં વ્યાયામની તાલીમ લઇ સ્નાયુ કેળવ્યા હતા, ઉપરાંત બ્રહ્મચર્ય, પવિત્ર ચારિત્ર્ય-શીલ, ભક્તિમય ઉત્સાહ અને હૃદયથી મૃદુતાનો વિરલ સુમેળ તેમનામાં હતો.

શ્રી રામકૃષ્ણનાં પુનિત ચરણે ધાર્મિક ભાવના પ્રાપ્ત કરી, તે માટે તેમના પ્રત્યે ઉચ્ચતમ પૂજ્યભાવ પોતાને હતો. તે ભાવનામાંથી ત્યાગ-વૈરાગ્ય જન્મ્યાં. તપોમય યૌગિક ક્રિયાથી, લાંબા ચિંતન-ધ્યાનથી તીવ્ર વિચારનિયંત્રણા અને યોગીનું આત્મદમન કેળવી પવિત્ર વિચારમાંથી એવી જબરી ઇચ્છાશક્તિ હસ્તગત કરી કે તેનાથી પોતાની આકર્ષણીય પ્રભા સર્વત્ર મહાપ્રભાવ વિસ્તારી શકી. તેના શબ્દોમાં જીવતી શક્તિ હતી. પશ્ચિમની એક શિષ્યાએ તેની સાથે ઘણો પરિચય મેળવ્યા પછી જણાવ્યું હતું કે 'તેના જેવો શુદ્ધ-નિર્મલ મનુષ્ય જગતમાં કોઇ પણ હોવાનું શક્ય હોય એ મારા વિચારમાં આવી શકતું નથી. તે બીજા બધા મનુષ્યોથી અનોખો-અદ્વિતીય હતો.' બીજાએ જણાવ્યું કે તેની સમીપે રહેવું એ શાશ્વત આશીર્વાદ હતું. આધ્યાત્મિકતાનાં કિરણો તેમાંથી નિકળતાં. તેના આખા જીવનમાં એક આદર્શ સાધુનાં-સંન્યાસીનાં જે બે મહાન વ્રતો-ગરીબાઇ (નિષ્પરિગ્રહ) અને શુદ્ધ શીલ-બ્રહ્મચર્ય તેણે યથાર્થપણે પાળ્યાં હતાં. સાક્ષર તત્ત્વજ્ઞાની હોવા ઉપરાંત તેઓ રહસ્યમય ગુપ્ત દ્રષ્ટા-પરીક્ષક (mystic) હતા.

આધુનિક હિન્દના પ્રથમ દેશપ્રેમી સંત (the patriot saint) તેઓ હતા. ભારત પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ અપ્રતિમ હતો. તે કહેતા 'મારા જીવનનું અર્પણ મારી માતૃભૂમિને છે. જો મારી એક હજાર જીંદગીઓ હોય તો તે સર્વની દરેક ક્ષણ મારી માતૃભૂમિને, મારા દેશ બાંધવોને,

અને માનવોને પશુ બનાવે છે. માટે અધ્યાત્મવાદથી જગત્ ઉપર જય મેળવવો જરૂરી છે.' આ અધ્યાત્મવાદમાં વિશ્વબંધુત્વ, જૂની ખખડી ગયેલી નિષ્પ્રાણ ક્રિયાઓ અને પ્રથાઓમાં ચેતન ભરી નવું જીવન સ્વરૂપ આપવું, નવા સમય અને બદલેલા સંજોગોને અનુરૂપ નવું જીવન સર્જાવવું એ તેમનો આશય હતો.

વેદાન્ત અને ઉપનિષદ્‌માં, હું આત્મા છું, પરમાત્મા છું, અને ધારૂં તે કરી શકું, મારામાં બધું બળ છે. એ હું સ્ફુરાવી શકું અને જય મેળવી શકું, એ જાતની ફિલસુફી છે.* અને તેવી ફિલસુફી દેશનો ઉદ્ધાર કરે તેમ છે એમ તેમની માન્યતા હતી. બલ પ્રાપ્ત કરો એમ તેઓ કહેતા. જુઓ તેમનું કથન :—

'એમ દીસે છે કે છેલ્લાં હજાર વર્ષોથી પ્રજાકીય જીવનનો માત્ર એક ઉદ્દેશ જે રહ્યો હતો તે એ હતો કે આપણને કેમ વધુ ને વધુ નિર્બળ બનાવવા કે છેવટે આપણે ખરેખરા પેટે ચાલતા કીડા જેવા થઈ જઇએ, કે જેને કોઈ પણ કચડી શકે. માટે મિત્રો ! તમારા એક લોહીવાળા તરીકે તમારી સાથે જીવનાર ને મરનાર તરીકે મને કહેવા દો કે આપણને બલ, બલ અને દરેક વખતે બલની જરૂર છે. સ્વતંત્રતા–શારીરિક સ્વાતંત્ર્ય, માનસિક સ્વાતંત્ર્ય અને આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય-એ ઉપનિષદ્‌ના મુદ્રાલેખો છે.'

ભક્તિપ્રધાન દ્વૈતવાદી ધર્મો એ સામાન્યતઃ પ્રાકૃત લોકસમૂહના ધર્મો છે. તે આત્માની નિર્બળતા ઉત્પન્ન કરે છે, વહેમને પોષે છે તેથી તે ધર્મમાં પુષ્કળ ઉત્તમ તત્ત્વ હોવા છતાં આધુનિક ભારતના ધર્મ સ્થાને યોગ્ય નથી એમ પોતે માનતા :–'હું જાણું છું કે કેવી ભાવના,

* જૈન દર્શનમાં પણ આ પ્રકારની ફિલસુફી છે આત્મામાં અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય રહેલ છે તે જીવ મટી-સર્વ કર્મની વળગણને દૂર કરી શિવ મુક્તાત્મા-પરમાત્મા બની શકે છે.—લેખક

કેવા પ્રેમના સાગરો, કેવા અનંત આનંદમય આશીર્વાદ અને હર્ષ ભક્તિ પ્રધાન દ્વૈતધર્મોના સિદ્ધાંતોમાં છે. આપણા દેશને શેની જરૂર છે ! લોખં- સ્નાયુઓ અને પોલાદના જ્ઞાનતંતુઓની,-જેની સામે કોઈપણ અંતરા- આવી ન શકે, જે વિશ્વનાં રહસ્યોમાં ઉંડો પ્રવેશ કરી શકે, અને જે સમુદ્ર- તળીએ જઈને મૃત્યુને ભેટવા જવાનું હોય છતાં પણ પોતાનો ઉદ્દેશ પા- પાડે તેવી જબરદસ્ત ઈચ્છાશક્તિની.

ગીતાના શ્રીકૃષ્ણને બાદ કરીએ તો તેમણે શ્રીકૃષ્ણ માટે એક પત્રમાં જણાવ્યું છે કે 'કૃષ્ણનું' વ્યક્તિત્વ એટલું બધું આછું-ધુમ્મસથી અનિશ્ચિત તત્ત્વથી આચ્છાદિત થયેલું છે કે તેના જીવનમાંથી કોઈ જીવનદાયક, જીવનને રસાયનરૂપ અંતર પ્રેરણા મેળવવી આજે અશક્ય છે; વળી તે ઉપરાંત હમણાંનો જમાનો નવીન વિચાર-રીતિઓ અને નવજીવન માગે છે. (પૃ ૧૧૭) એટલે ભક્તિ-ઉપાસના-જપ આદિ કરતાં અદ્વૈતવાદ-સર્વની એકાત્મ- બંધુભાવનો આદર્શ દેશને ઉપયોગી છે, તેમાં કોઈને જાતિ જાતિ વર્ણ પોતાથી ઉતરતું કે ચડતું ગણવું હોઇ શકે નહિ. વળી આત્મશ્રદ્ધા તે ધર્મ શીખવે છે.

"તારામાં તું શ્રદ્ધા રાખ, અને તેને અવલંબી ઉભો રહ અને બલવાન બન તેની જ અમને જરૂર છે. આપણે ત્રીસ કરો- ઉપર હોવા છતાં એક હજાર વર્ષથી ગમે તે થોડા પરદેશીઓ આપણને કચડવાની ઈચ્છા કરી આવ્યા, તેનાથી શાસિત બન્યા છીએ તેનું શું કારણ ? કારણકે તેઓમાં આત્મશ્રદ્ધા હતી, આપણામાં નહિ મેં પશ્ચિમમાં શું જોયું ? ત્યાંના પાદરીઓ ઉપદેશ આપે છે મનુષ્ય એક પાપી હતો-એવો પાપી કે જે ઉંચો આવી જ ન શકે જ્યાં વેદાંતાનુયોગ અને અમેરિકા અનેના-પ્રાણપોષ હૃદયમાં મનુષ્ય- જાતનો આત્મવિશ્વાસ વસેલો છે. એક અમેરિકન છોકરો તમને એમ કહી દે કે 'હું અમેરિકન છું, હું આવું ને કરીશ.' અમેરિકન [illegible] [illegible] પણ તેવું જ કહેશે. અહીંના [illegible]

છોકરાઓ એમ કહી શકે છે કે ? તે તો નહિ, પણ તેના બાપાઓ પણ તેમ કહી શકતા નથી. આપણે આપણા પોતામાં વિશ્વાસ ખોઈ બેઠા છીએ."

"ઉઠો યા, જાગ્રત થા, નિર્બળતાનું 'હિપ્નોટિઝમ' ચાલુ છે તેમાંથી જાગ્રત થા, ખરી રીતે કોઈપણ નિર્બળ નથી. આત્મા અનંત છે, અનંત શક્તિમાન્ ને અનંતજ્ઞાની છે. ઉઠો થા, તારા વ્યક્તિત્વની ખાત્રી કરાવ. તારામાં રહેલ પરમાત્માની આણ ફેરવ, તેનો નિષેધ ન કર. અતિશય નિષ્ક્રિયતા, અત્યંત નિર્બળતા, અતિવિશેષ 'હિપ્નોટિઝમ' આપણી જાતિમાં રહેલ હતાં અને રહેલ છે. અરે! આધુનિક હિન્દુઓ! 'હિપ્નોટિઝમ' ખંખેરી નાંખો ! તેમ કરવાનો માર્ગ તમારાં શાસ્ત્રોમાં છે. તું તારો શિક્ષક થા, દરેકને તેનો મૂળ સ્વભાવ શિખવ, સુપ્ત આત્માને તે કેવી રીતે જાગ્રત થઇ શકે તે જણાવ. શક્તિ આવશે, યશકીર્તિ આવશે, સારૂં બની આવશે અને જે કંઈ શ્રેષ્ઠ છે તે સર્વ, સુપ્ત આત્મા સ્વચેતનવાળી ક્રિયા કરતો જાગ્રત થતાં આવી લાગશે."

બળવાન્ થા એટલે પહેલાં તો શરીરે બળીઆ થા: માનસિક નિર્બળતા દૂર કરી હિંમતવાન અને આત્મશ્રદ્ધાવાન્ થા; અને આત્મામાં રહેલી અનંત શક્તિનો આવિર્ભાવ કરી પ્રકટાવ-આ સ્વામીજીનું ભારપૂર્વક કથન આપણા દેશબંધુઓ પ્રત્યે છે. પહેલાં મનુષ્ય-માનવ બન્યા પછી તે માનવોમાંથી આખી પ્રજા ખરી સ્વતંત્ર પ્રજા થશે.

સ્વદેશ પ્રત્યે અથાગ પ્રીતિ હતી: એટલે તેની સ્થિતિ નિરખી હૃદય બહુ બળતું હતું. જાપાન જઇ ત્યાંથી પોતે પત્ર લખ્યો કે:—

"હિંદી લોકો ! તમે જન્મભર મિથ્યા બકનારા, બડાઇ હાંકનારા છો અને કૃતિમાં શૂન્ય છો. અહીં આવો ને જાપાનીને નિહાળો, અને પછી ખૂણામાં જઇ શરમીંદા થઈ મોં છુપાવો. તમે સુસ્ત લોકો છો તેથી અહીં આવોજ ક્યાંથી! આપો તમારી નાનને ઊ

કરતાં ચિત્તમાં દારૂણ દુઃખ થાય છે. તે બિચારાઓને સંકટમાંથી બહાર નીકળવાની બારી, રસ્તો કે જરા સરખો સંજોગ નથી. તેમનો કોઈ મિત્ર-સહાયક નથી. તેઓ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તો પણ આગળ વધી શકે એવું રહ્યુંજ નથી. ઉત્તરોત્તર દરરોજ નીચી શ્રેણીમાં પડતા જાય છે. આપણા ક્રૂર લોકો તેઓના પર કારી ઘા મારતા જાય છે ને તે એવી છૂપી રીતે કે કઈ દિશાએથી ઘા આવે છે તે સમજાતું નથી.** ધર્માચાર્યોની સત્તા અને વિદેશીઓની આપણા પર જીત એ બેથી તે વર્ગો સૈકાઓ થયાં ચગદાઈ ગયા છે—એટલે સુધી કે પોતે મનુષ્ય છે એવું ભાન પણ એમને રહેવા દીધું નથી. આના પરિણામે જ્યાં ત્યાં ગુલામગીરીજ છે.

"આમાં ધર્મનો દોષ મુદ્દલ નથી. આ અનર્થનાં કારણ હિન્દુ ધર્મનાં તત્ત્વના વ્યાવહારિક સ્વરૂપનો અનુપયોગ, સહાનુભૂતિ–અનુકંપાની ઉણપ અને હૃદયગત ગુણોનો અભાવ છે. પરમેશ્વરે એક વખત બુદ્ધ રૂપે આ ભૂમિમાં અવતાર લઈ પ્રેમનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ તે પોતાના આચારથી–ચરિત્રથી બનાવી આપ્યું. પરંતુ આ શિક્ષકના પાઠ આપણે એટલા બધા બહેરા હતા કે સાંભળ્યા નહિ.**"

"અસ્તુ! નિરાશ ન થતા. ધનવાન્ પર બિલકુલ વિશ્વાસ ન રાખતા. તેઓ જીવ્યા કરતાં વધારે મરેલા છે. પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખી ગરીબ પ્રત્યે હૃદયભાવથી ખુલ્લી રીતે આપણાથી બને તે સર્વ કરી છૂટો.** પશ્ચિમના ગરીબ લોક શેતાન છે, જ્યારે આપણા દેવદૂત છે, તેથી તેમને ઉન્નત કરવાનું સહેલું છે. તેમની એ સેવા કરવાની છે કે તેમને કેળવણી આપવી અને તેમણે ગુમાવેલું વ્યક્તિત્વ વિકસાવવું. આપણી પ્રજા અને રાજાઓ–બંનેનું આ મહાન્ કાર્ય છે તેમને વિચારો આપો, તેમની આસપાસ જગતમાં શું થાય છે તે પ્રત્યે તેમની આંખો ખોલો અને પછી તેઓ પોતાની મુક્તિ પોતાની મેળે સાધી શકશે.**"

એઠને પોતે જણાવ્યું છે કેઃ—

" મારા વિચાર પ્રમાણે હિન્દની પડતી અને ઉત્તરોત્તર [illegible] ગતિનું પ્રબળ કારણ પ્રજાની આસપાસ રૂઢી રૂપી દીવાલ [illegible] છે તેજ છે. તે રૂઢીનો પાયો બીજા પ્રત્યે તિરસ્કાર છે અને [illegible] ખરો ઉદ્દેશ હિંદુઓને આસપાસની બૌદ્ધ પ્રજાઓના સંસર્ગમાં [illegible] ન દેવો એજ હતો** તિરસ્કાર તે મૃત્યુ છે, પ્રેમ તે જીવન છે, [illegible] એ જીવન છે, સંકોચ તે મૃત્યુ છે. જેઓ બીજાને સ્વતંત્રતા [illegible] તત્પર નથી. તે પૈકી કોઇ શું સ્વતંત્રતાને લાયક હોય! નહિ"

[illegible] બ્રાહ્મણોએ વિષમતાઓ—અસમાનતાઓ ઉત્પન્ન કરી છે અને [illegible] આદિનો નિષેધ કર્યો છે તે માટે તેઓ પ્રત્યે સ્વાભાવિક બહુ [illegible] [illegible] વખતે વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું હતું કેઃ—

' યુગોયુગોની સંચિત કરેલી સંસ્કૃતિ કે જેના [illegible] [illegible] છે, તે હવે સમસ્ત લોકને આપવી જોઇએ અને તેમણે તે [illegible] [illegible] અત્યાર સુધી નહોતી આપી, તેથી મુસલમાન [illegible] [illegible] પોતાનો ખજાનો પ્રથમ લોકોની પાસે ખુલ્લો ન કર્યો [illegible] [illegible] વર્ષો સુધી આપણે જે કોઇએ દિલમાં [illegible] [illegible] બેડી નીચે કચરાયેલા રહ્યા છીએ."

[illegible] વિષે એક પત્રમાં જણાવ્યું છે કે "[illegible] [illegible] વર્ગના અધમ સ્થિતિમાં [illegible] [illegible] જે શબ્દો તેમના હોઠ પર રમ્યા કરે છે [illegible] નહિ" આપણો સનાતન ધર્મ તેમના [illegible] [illegible] નો બન્યો છે! આપણો ધર્મ [illegible] [illegible] [illegible] નહિ"

[illegible]

સ્નાયુ અને પોલાદ જેવા જ્ઞાનતંતુઓની છે, કે જેની અંદર જે વસ્તુનું વજ્ર બનેલું છે તે વસ્તુનું બનેલું મન રહેલું હોય. બળ-પુરુષત્વ-ક્ષાત્રવીર્ય અને બ્રહ્મતેજ.' (પૃ. ૧૪૨-૩)

સ્વામીજીએ અનેક અબ્રાહ્મણોને ઉપવીત-જનોઈ આપેલ, તે પૈકી એક કાયસ્થ શિષ્યા હતાં. તેણીએ એક પત્ર તેમના પર લખતાં નીચે -દાસી એમ પોતાની સહી કરી ત્યારે ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું:-

'શા માટે તમે તમારી મેળે દાસી તરીકે સહી કરી છે?... બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રીએ દેવ અને દેવી લખવું જોઈએ. જાતિના આ અને આવા ભેદો આપણા આધુનિક અહંકારી બ્રાહ્મણોની શોધ છે. કોણ દાસ અને કોનો દાસ? દરેક પ્રભુનો દાસ છે." ક્ષત્રીઓ 'હિંદુ ધર્મમાં જે ઉચ્ચ શ્રેણીનું અને સુંદર છે તેના જન્મદાતા છે. ઉપનિષદો કોણે લખ્યાં? રામ કોણ હતા? કૃષ્ણ કોણ હતા? બુદ્ધ કોણ હતા? જૈનોના તીર્થંકરો કોણ હતા? જ્યારે જ્યારે ક્ષત્રિયોએ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે, ત્યારે ત્યારે તેઓએ દરેક વ્યક્તિને તે આપેલ છે, અને જ્યારે જ્યારે બ્રાહ્મણોએ કંઈપણ લખ્યું છે, ત્યારે ત્યારે તેઓએ બીજાના સર્વ હક્કો સ્વીકારવાની ના પાડી છે.' (વિ. પત્રો પૃ ૪૯)

ધર્મ—'દરેક પ્રજાને જીવનનો એક મુખ્ય પ્રવાહ હોય છે.જ. હિંદને તેવો મુખ્ય પ્રવાહ-ખાસ વિષય ધર્મ છે. (પૃ ૧૦૦) 'બાકીની બધી ચીજો ગૌણ છે.' 'હિંદુ ધર્મે માનવતાની મહિમા જેટલી ઉદારતાથી ઉપદેશી છે તેટલી કોઈ ધર્મે ઉપદેશી નથી, છતાં તે ધર્મે ગરીબ અને કનિષ્ઠ વર્ગોને કચર્યા છે તેટલા કોઈએ કચર્યા નથી.' 'હિંદુઓએ પોતાનો ધર્મ તજવાનો નથી, પરંતુ તે ધર્મને યોગ્ય મર્યાદામાં રાખી સમાજને વૃદ્ધિ પામવા સ્વાતંત્ર્ય આપવું પડે. રૂઓ એમ કહે કે સંસાર સુધારાને ધર્મની સાથે શો સંબંધ છે! બરાબર, પરંતુ તેમને પણ સાથે એ સ્વીકારવું પડે કે ધર્મનું

જ્યાં સુધી તે પુસ્તકોમાંજ છે, મુખમાત્રથી ચર્ચાના વિષયરૂપ છે, –એટલે કાર્યમાં ઉતરેલ નથી, ત્યાં સુધી હું તેને ધર્મ કહેતો નથી." (પૃ. ૭૪) "હું ગરીબ છું અને ગરીબને ચાહું છું. આ લોકોજ તમારો ઈશ્વર છે એમ માનો. જેનું હૃદય ગરીબોને માટે દ્રવે છે, તેનેજ હું મહાત્મન્ કહું છું, નહિ તો તે દુરાત્મન્ છે." (પૃ ૯૦) "જ્યાં સુધી કરોડો માણસો ભુખ અને અજ્ઞાનમાં જીવન ગાળશે, ત્યાં સુધી જે માણસ તેઓના ખર્ચે ભણી કેળવાયેલો બન્યો હોવા છતાં, તેમના તરફ થોડામાં થોડું પણ લક્ષ આપતો નથી, તેવા દરેક માણસને હું દ્રોહી (traitor) ગણું છું." (પૃ. ૯૧)

સ્વામીજીને સામાન્ય લોકસમૂહમાં રહેલી મૂળગત શક્તિઓ માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય હતો. એક પત્રમાં લખે છે કે 'હિંદની એકજ આશા સામાન્ય લોકસમૂહ તરફથી છે. ઉચ્ચ વર્ગના લોકો શારીરિક અને નૈતિક રીતે મૃત થયેલા છે.'

મધ્યમ વર્ગને ઉદ્દેશીને 'પારિવ્રાજક'માં પોતે લખેલ કેઃ–"નવભારત પ્રકટ થાય તે માટે દરેક સ્થળેથી હિંદના બાળકોએ–માનવીઓએ બહાર આવવું જોઇએ. તેમનામાં આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેવી સચેતનતા છે–મૃત્યુ પણ તેમની સંખ્યા ઓછી કરી શકે તેમ નથી. ક્યાંય ન દેખાતા એવા અદ્દભુત સુસંસ્કારોનો વારસો તેમને મળ્યો છે તેઓ શાંત, પ્રેમાળ, સ્નેહાર્દ્ર થઈ નમ્ર ઉદ્યમ અને સિંહની શક્તિથી કાર્ય કરે તો ભૂતકાળનાં હાડપિંજરોમાંથી ભવિષ્યનું ભારત ઉભું થાય."

આથી 'ગરીબ, અજ્ઞાન, અશિક્ષિત એ તમારો પ્રભુ બને; આ બધાની સેવા જ તે ઉંચામા ઉંચો ધર્મ છે' એમ સ્વામીજીએ જણાવ્યું.

'આપણા દેશમા નીચ જાતિમાં જન્મનારને કોઈ સામગ્રી વધવાનો કમ નથી અહીં (અમેરિકામા) દરેકને આશાઓ, સંજોગો છે કે જે તેને જીવંત રાખે છે' 'અહી દરેક ગરીબને મદદ કરવા આતુર છે.

ખરીદવા-દુકાન ચલાવવા, કમાવા, નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં જવા
ઑફિસોનું કામ કરવા જાય છે, છતાં કેટલી પવિત્ર રહે છે! જે
તે ટકે સુખી છે. તેઓ ગરીબોનું ભલું કરવામાં ગુંથાયેલી હોય
ત્યારે આપણે શું કરીએ છીએ? કન્યાઓ રખેને બગડી જઇ અનીતિમ
થઈ જાય તે માટે તેને આપણે અગીઆર વર્ષની થાય તે પહે
પરણાવી દેવી જ જોઇએ! શું આપણે મનુષ્યો છીએ? વ્હાલા! (પૃ. ૩
આપણી કન્યાઓ તરૂણી બને તે પહેલાં માતાઓ બને છે. આપ
ભયંકર પાપીઓ છીએ અને આપણું અધઃપતન ત્યાં સુધી થયું છે
સ્ત્રીઓને તિરસ્કરણીય નર્કદ્વાર વગેરે કહી વગોવીએ છીએ. × ×
માટે આપણો દેશ બધા દેશોમાં સૌથી નિર્બળ અને પાછળ છે?–કારણ
આપણે શક્તિને અવહેલનામાં રાખીએ છીએ."

સ્વામીજી અમેરિકાની સ્ત્રીને આટલા ઉંચા સ્થાને મૂકે છે, છ
ત્યારે એક અમેરિકાની સ્ત્રીમિત્રે ખ્રીસ્તી પાદરીઓ સંબંધમાં સાવધા
રાખવા સલાહ આપી ત્યારે તેમણે જુસ્સાદાર વાંધો લીધો કે:—"
ઘણા દયાળુ છો. બધુંએ ખરૂં, પણ તમે સન્યાસીઓ પાસે બાળકો છો

વિવેકાનંદને પોતાના ગુરૂ પરમહંસ રામકૃષ્ણ પ્રત્યે અતિશય પૂજ
ભાવ હતો, છતાં તે જાણતા હતા કે શ્રદ્ધા અંધ ઝનુનમાં, જ્ઞાન શુ
વાદમાં અને ભક્તિ અર્થહીન આવેશમાં પરિણમે છે. "શ્રદ્ધા, જ્
અને ભક્તિ એ સર્વેની એકતાનતા આવશ્યક છે. રામકૃષ્ણમાં
એકતાનતા હતી. ×× હિન્દના સર્વે પ્રાચીન ધાર્મિક વિચારની તે પ્રતિ
હતા." જો કે પોતાના ગુરૂ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હતો, છતાં તેનો ઉપ
પોતાના ગુરૂભાઇઓને રામકૃષ્ણ પંથ સંબંધી સંપૂર્ણ રીતે સંગીન
અને તે બનાવે છે કે જે ભક્તો રામકૃષ્ણને સાક્ષાત્ ઇશ્વર તરીકે પૂજ
તે કરતાં વિવેકાનંદ ઉચ્ચ કક્ષામાં હતા તે જણાવતા કે "રામ
એવો આદેશ મને કદી આપ્યો નથી કે તેની પૂજા કે એવું કંઈ
સ્વાને. હું અસંખ્ય [illegible] જન્મમાં આ જન્મમાં એક

એક પંડિતજી તેની પાસે વેદાંત પર ચર્ચા કરવા આવ્યા, ત્યારે તેણે ણાવ્યું "પંડિતજી! દેશ પર પડેલ દારૂણ દુઃખને દૂર કરવા અન્નના ક ટુકડા માટે હૃદયભેદક ચીસ પાડનાર ભૂખ્યા દેશજનોને સહાય કરવા હેવાં પ્રયત્ન કરો અને પછી વેદાન્ત પર ચર્ચા કરવા આવો. ભૂખમરાથી રતા હજારોને બચાવવા પોતાની સમગ્ર જીંદગી-પ્રાણનું સમર્પણ રવું-એજ વેદાંત ધર્મનો અર્ક છે."

બીજા એક ઉપદેશકે જણાવ્યું કે દુકાળથી પીડાતાને મદદ કરવી એ ર્મ નથી. કારણકે તેઓ તેમનાં કર્મને લઇને પીડાય છે. આવી સાધુ ન્યાસીની હૃદયશૂન્ય ઉપેક્ષાથી સ્વામીજીએ આપણામાં અસ્તિત્વ ધરાવતી ર્મની કલ્પના સામે ખૂબ પ્રહાર કર્યો છે, અને ઉત્સાહ, સક્રિયતા અને માજિક સેવાથી ભરેલું જીવન ગાળવાનો સતત ઉપદેશ આપ્યો છેઃ-

"મિથ્યાલાપ કરવાનો સમય નથી. કાર્ય કરો, કાર્ય કરો, બસ ાર્ય કરો!" "જ્યાં જુઓ ત્યાં અતિશય વાતો વાતો ને વાતોજ રવામાં આવે છે કે આપણે મહાન્ છીએ, આપણે મહાન્ છીએ! ા સૌ મિથ્યાલાપ જ છે. આપણે બાયલા છીએ. એજ ખરી વાત છે." મારા બહાદુર વીરો! કાર્ય કરો, બસ કાર્યમાંજ પરિસમાપ્તિ છે. મારામાં હજુ મારો જુસ્સો-કાર્યોત્સાહ પ્રવેશવા પામ્યો નથી-તમે હજુ ને ઓળખતા નથી!" (પૃ. ૧૦૪, ૧૦૫)

"આમરણાંત કાર્ય કરો. હું તમારી સાથે છું મારા મરણ પછી ારો આત્મા તમારી સાથે કાર્ય કરશે." "હું પાછું વાળી જોઉં છું તો જણાય છે કે ભાગ્યેજ મેં મારા પોતા માટે કંઇ કાર્ય કર્યું છે-મારાં ખરાબ કામો પણ મારા માટે હતાં નથી એટલે મને સંતોષ છે."

"રામાનુજ, શંકર હૃદયની અતિ સંકુચિતતાવાળા માત્ર પંડિતના ેમ લાગે છે. બીજાનાં દુઃખ જોઇ બળતો પ્રેમ ......હતું હતા કર્યું છે! પંડિતની શુષ્ક પંડિતાઇ-પોતે પોતાના ......જ પ્રશ્ન કરશે

એક પંડિતજી તેની પાસે વેદાંત પર ચર્ચા કરવા આવ્યા, ત્યારે તેણે જણાવ્યું "પંડિતજી! દેશ પર પડેલ દારૂણ દુઃખને દૂર કરવા અન્નના એક ટુકડા માટે હૃદયભેદક ચીસ પાડનાર ભૂખ્યા દેશજનોને સહાય કરવા પહેલાં પ્રયત્ન કરો અને પછી વેદાન્ત પર ચર્ચા કરવા આવો. ભૂખમરાથી મરતા હજારોને બચાવવા પોતાની સમગ્ર જીંદગી-પ્રાણનું સમર્પણ કરવું-એજ વેદાંત ધર્મનો અર્થ છે."

બીજા એક ઉપદેશકે જણાવ્યું કે દુકાળથી પીડાતાને મદદ કરવી એ ધર્મ નથી. કારણકે તેઓ તેમનાં કર્મને લઇને પીડાય છે. આવી સાધુ સંન્યાસીની હૃદયશૂન્ય ઉપેક્ષાથી સ્વામીજીએ આપણામાં અસ્તિત્વ ધરાવતી મોક્ષની કલ્પના સામે ખૂબ પ્રહાર કર્યા છે, અને ઉત્સાહ, સક્રિયતા અને સામાજિક સેવાથી ભરેલું જીવન ગાળવાનો સતત ઉપદેશ આપ્યો છેઃ-

"મિથ્યાલાપ કરવાનો સમય નથી. કાર્ય કરો, કાર્ય કરો, બસ કાર્ય કરો!" "જ્યાં જુઓ ત્યાં અતિશય વાતો વાતો ને વાતોજ કરવામાં આવે છે કે આપણે મહાન્ છીએ, આપણે મહાન્ છીએ! આ સૌ મિથ્યાલાપ જ છે. આપણે બાયલા છીએ. એજ ખરી વાત છે." "મારા બહાદુર વીરો! કાર્ય કરો, બસ કાર્યમાંજ પરિસમાપ્તિ છે. તમારામાં હજુ મારો જુસ્સો-કાર્યોત્સાહ પ્રવેશવા પામ્યો નથી-તમે હજુ મને ઓળખતા નથી!" (પૃ. ૧૦૪, ૧૦૫)

"આમરણાંત કાર્ય કરો. હું તમારી સાથે છું મારા મરણ પછી મારો આત્મા તમારી સાથે કાર્ય કરશે." "હું પાછું વાળી જોઉં છું તો જણાય છે કે ભાગ્યેજ મેં મારા પોતા માટે કંઇ કાર્ય કર્યું છે—મારાં ખરાબ કામો પણ મારા માટે હતાં નથી એટલે મને સંતોષ છે."

"રામાનુજ, શંકર હૃદયની અતિ સંકુચિતતાવાળા માત્ર પંડિત હતા એમ લાગે છે. બીજાનાં દુઃખ જોઇ આવતો પ્રેમ કે રડતું હૃદય ક્યાં છે! પંડિતની શુષ્ક પંડિતાઇ—પોતે પોતાના મોક્ષ માટેજ પ્રયત્ન કરવો

હિન્દમાં અમે ગરીબ છીએ એમ ભારે બૂમ પડે છે પરંતુ ગરીબો
કલ્યાણ અર્થે ત્યાં કેટલી ધર્માદા સંસ્થાઓ છે? કેટલા લોકો ગરીબનાં
દુઃખો માટે ખરૂં રૂદન કરનારા છે? આપણે મનુષ્યો છીએ!'

વર્તમાન ધર્મ માત્ર ક્રિયાકાંડમાં—અમુકને અડો નહિ તેમાં છે [illegible] સાધુ સંન્યાસીઓ કે જે હિન્દુધર્મના વંશપરંપરાથી રક્ષકો છે તેમ[illegible] સામાન્ય લોકો પ્રત્યે બતાવેલી પૂરી ઉદાસીનતાથી સ્વામીનો [illegible] પ્રજ્વલિત થયો હતો; તે કહે છે કેઃ—"आत्मवत् सर्वभूतेषु એ [illegible] પુસ્તકોમાં ભરાયેલ છે? જે ભૂખ્યાને રોટલીનો કકડો ન આપી શકે [illegible] મોક્ષ શું આપી શકે? જે બીજાના શ્વાસથી અભડાય તે બીજાને [illegible] શું કરી શકે? નહિ અડવાપણું એ એક પ્રકારનો માનસિક રોગ [illegible] સાવધાન! સર્વ વૃદ્ધિ તે જીવન છે, સર્વ સંકોચ તે મૃત્યુ છે. સર્વ [illegible] તે વૃદ્ધિ છે, સર્વ સ્વાર્થીપણું તે સંકોચ છે. પ્રેમ તે જીવનનો માત્ર નિયમ છે"

કેટલાક ઉંચા પ્રકારના ધર્મના અનુયાયીઓમાં વ્યક્તિગત [illegible] સાધવામાં એક માત્ર લક્ષ હોય છે. તે જાણીને સ્વામીજીએ તે [illegible] નાંખવા ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો. પોતાના શિષ્યોને જણાવી દીધું કે [illegible] મેળવવાનો એકજ માર્ગ છે ને તે મનુષ્યસેવા દ્વારા. 'તમે તમારી પોતાની મુક્તિ મેળવશો તો નર્કમાં જશો. ઉચ્ચતમ પદ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો અન્યોની મુક્તિ સાધો. વ્યક્તિગત મુક્તિની ઇચ્છાને મારી [illegible] નેસ્ત કરવું એજ દુનિયામાં ઉંચી સાધના છે.'

જ્યારે દેશમાં દુકાળ આવ્યો ત્યારે તેની પાસે ધાર્મિક ક્રિયા [illegible] [illegible] એક સંન્યાસીને જણાવ્યું, "જ્યાં સુધી મારા દેશનો એક [illegible] [illegible] ત્યાં સુધી તેને [illegible] તેની [illegible] [illegible] ધર્મ છે, અને તે સિવાયનું બધું [illegible] [illegible] છે."

ખરીદવા-દુકાન ચલાવવા, કમાવા, નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં જવા ને શિક્ષિકાનું કામ કરવા જાય છે, છતાં કેટલી પવિત્ર રહે છે! જેઓ પૈસે ટકે સુખી છે. તેઓ ગરીબોનું ભલું કરવામાં ગુંથાયેલી હોય છે, ત્યારે આપણે શું કરીએ છીએ! કન્યાઓ રખેને બગડી જઇ અનીતિમાન બની જાય તે માટે તેને આપણે અગીયાર વર્ષની થાય તે પહેલાં પરણાવી દેવી જ જોઇએ! શું આપણે મનુષ્યો છીએ? વ્હાલા! (પૃ. ૩૯) આપણી કન્યાઓ તરુણી બને તે પહેલાં માતાઓ બને છે. આપણે ભયંકર પાપીઓ છીએ અને આપણું અધઃપતન ત્યાં સુધી થયું છે કે સ્ત્રીઓને તિરસ્કરણીય, નર્કદ્વાર વગેરે કહી વગોવીએ છીએ. × × શા માટે આપણો દેશ બધા દેશોમાં સૌથી નિર્બળ અને પાછળ છે?–કારણકે આપણે શક્તિને અવહેલનામાં રાખીએ છીએ."

સ્વામીજી અમેરિકાની સ્ત્રીને આટલા ઉંચા સ્થાને મૂકે છે, છતાં જ્યારે એક અમેરિકાની સ્ત્રીમિત્રે ખ્રીસ્તી પાદરીઓ સંબંધમાં સાવધાની રાખવા સલાહ આપી ત્યારે તેમણે જુસ્સાદાર વાંધો લીધો કે:—"તમે ભલા દયાળુ છો. બધુંએ ખરૂં, પણ તમે સંન્યાસીઓ પાસે બાળકો છો."

વિવેકાનંદને પોતાના ગુરૂ પરમહંસ રામકૃષ્ણ પ્રત્યે અતિશય પૂજ્યભાવ હતો, છતાં તે જાણતા હતા કે શ્રદ્ધા અંધ ઝનૂનમાં, જ્ઞાન શુષ્કવાદમાં અને ભક્તિ અર્થહીન આવેશમાં પરિણમે છે. "શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ સર્વેની એકતાનતા આવશ્યક છે. રામકૃષ્ણમાં એ એકતાનતા હતી. ×× હિન્દના સર્વે પ્રાચીન ધાર્મિક વિચારની તે પ્રતિમા હતા." જો કે પોતાના ગુરૂ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હતો, છતાં તેનો ઉપદેશ પોતાના ગુરૂભાઇઓને રામકૃષ્ણ પંથ સંબંધી સંપૂર્ણ રીતે સંગીન હતો અને તે બતાવે છે કે જે ભક્તો રામકૃષ્ણને સાક્ષાત્ ઈશ્વર તરીકે પૂજતા તે કરતાં વિવેકાનંદ ઉચ્ચ દશામાં હતા. તે જણાવતા કે "રામકૃષ્ણે એવો આદેશ મને કદી આપ્યો નથી કે તેની પૂજા કે એવું કંઇપણ કરવામાં આવે. હું અસંખ્ય જનોથી પ્રેરેલા આ જન્મમાં એક નવો

એ શું શક્ય છે? આપણામાં જ્યાં સુધી 'હું'" હોય ત્યાં સુધી [illegible] મેળવી શકાશે?"

"શંકરને બુદ્ધના જેવા અદ્ભુત હૃદયનો એક નાનામાં નાનો [illegible] નહોતો, ફક્ત શુષ્ક બુદ્ધિ હતી."

"આપણે એવા બુદ્ધિશાળી અને બહાદુર વીરોની જરૂર છે કે [illegible] મૃત્યુના ડાચામાં પડવાની હિંમત કરે ને સમુદ્ર તરી જાય. ×× [illegible] શિષ્ય પોતાના વ્યક્તિગત લાભ માટે કંઈપણ ન કરે. ×× એ [illegible] યાદ રાખો. (૧) આપણે એવા સંન્યાસીઓ છીએ કે જેણે સર્વ [illegible] –ભક્તિ અને મુક્તિ અને ભોગવિલાસ–તજેલ છે (૨) નીચાથી તે ઉ[illegible] સુધી–સર્વનું–વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ ભલું કરવું તે આપણી પ્રતિજ્ઞા છે. × [illegible] જીવનમાં એકજ માર્ગ છે–'परोपकाराय सतां हि जीवितं' 'परा[illegible] प्राज्ञ उत्सृजेत्'–પરોપકાર માટેજ સજ્જનો જીવન વ્યતીત કરે છે, ડાહ્યાઓ બીજાને માટે સમર્પણ કરે." "માનવદ્વારા પરમાત્મા વ્યક્ત થાય છે, કે જે વિશ્વમાં સર્વ કાંઈ કરે છે, આવા પરમાત્માથી અન્ય કેઈ ઈશ્વર ઉચે ક્યાંઈ બેઠો છે? માટે કાર્ય કરો."

સ્વામીની કરેલી અમેરિકાવાસી અને હિન્દવાસી મહિલાઓની તુલના બોધક છે:—

"અહીં (અમેરિકામાં) મેં એવી સ્ત્રીઓ હજારો જોઈ છે કે જેમનાં અંતઃકરણ બરફ જેવાં પવિત્ર અને નિષ્કલંક-શુદ્ધ છે. અને તેઓ કેટલી બધી સ્વતંત્ર છે! તેઓજ સમાજિક સઘળી બાબતે નિયમમાં રાખે છે. નિશાળો, વિદ્યાલયો, અને [illegible] સ્ત્રીઓથી ભરપૂર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ખરીદવા-દુકાન ચલાવવા, કમાવા, નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં જવા ને શિક્ષિકાનું કામ કરવા જાય છે, છતાં કેટલી પવિત્ર રહે છે! જેઓ પૈસે ટકે સુખી છે. તેઓ ગરીબોનું ભલું કરવામાં ગુંથાયેલી હોય છે, ત્યારે આપણે શું કરીએ છીએ! કન્યાઓ રખેને બગડી જઇ અનીતિમાન બની જાય તે માટે તેને આપણે અગીયાર વર્ષની થાય તે પહેલાં પરણાવી દેવી જ જોઇએ! શું આપણે મનુષ્યો છીએ? વ્હાલા! (પૃ. ૩૯) આપણી કન્યાઓ તરૂણી બને તે પહેલાં માતાઓ બને છે. આપણે ભયંકર પાપીઓ છીએ અને આપણું અધઃપતન ત્યાં સુધી થયું છે કે સ્ત્રીઓને તિરસ્કરણીય નર્કદ્વાર વગેરે કહી વગોવીએ છીએ. × × શા માટે આપણો દેશ બધા દેશોમાં સૌથી નિર્બળ અને પાછળ છે?–કારણકે આપણે શક્તિને અવહેલનામાં રાખીએ છીએ."

સ્વામીજી અમેરિકાની સ્ત્રીને આટલા ઉંચા સ્થાને મૂકે છે, છતાં જ્યારે એક અમેરિકાની સ્ત્રીમિત્રે ખ્રીસ્તી પાદરીઓ સંબંધમાં સાવધાની રાખવા સલાહ આપી ત્યારે તેમણે જુસ્સાદાર વાંધો લીધો કે:—"તમે ભલા દયાળુ છો. બધુંએ ખરૂં, પણ તમે સંન્યાસીઓ પાસે બાળકો છો."

વિવેકાનંદને પોતાના ગુરૂ પરમહંસ રામકૃષ્ણ પ્રત્યે અતિશય પૂજ્યભાવ હતો, છતાં તે જાણતા હતા કે શ્રદ્ધા અંધ ઝનૂનમાં, જ્ઞાન શુષ્કવાદમાં અને ભક્તિ અર્થહીન આવેશમાં પરિણમે છે. "શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ સર્વેની એકતાનતા આવશ્યક છે. રામકૃષ્ણમાં એ એકતાનતા હતી. ×× હિન્દના સર્વે પ્રાચીન ધાર્મિક વિચારની તે પ્રતિમા હતા." જો કે પોતાના ગુરૂ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હતો, છતાં તેનો ઉપદેશ પોતાના ગુરૂભાઇઓને રામકૃષ્ણ પંથ સંબંધી સંપૂર્ણ રીતે સંગીન હતો અને તે બનાવે છે કે જે ભક્તો રામકૃષ્ણને સાક્ષાત્ ઈશ્વર તરીકે પૂજતા ને કરતાં વિવેકાનંદ ઉચ્ચ કક્ષામાં હતા. ને જણાવતા કે "રામકૃષ્ણે એવા આદેશ મને કદી આપ્યો નથી કે તેની પૂજા કે એવું કંઈ પણ કરવામાં આવે. ૬ અસંખ્ય મનોથી પ્રેરેલા આ જન્મમાં એક નવો

પંડિતના પદ્ધતુલ્ય હાવભાવ અને 'कदापि न' એ શબ્દો કહી પણ
શકીશ નહિ. તેઓને ભાન નથી કે હિન્દ એ જગતનો ઘણો નાનો
છે, અને સર્વ જગત્ હિન્દની સુંદર ભૂમિ પર પેટે ચાલના એવા
કરોડ કીડાઓ ઉપર તિરસ્કારની દષ્ટિથી જુએ છે, અને તેના પર
મ કરે છે. (પૃ. ૨૨-૨૩) × × હું ઓછામાં ઓછું એટલું તો
હું છું કે ઓછામાં ઓછા દશ લાખ હિન્દુઓએ આખી દુનિયાની
સફરી કરી હોય તો કેટલું સારૂં!"

કલકત્તાના શહેરીઓએ આપેલ માનપત્ર-કરેલ ઠરાવોની નકલ મળતાં
ાંઈથી પોતે જણાવ્યું હતું કે (પૃ. ૮૨) "અને સંપૂર્ણ પ્રતીતિ
છે કે:—કોઇ પણ વ્યક્તિ કે પ્રજા, બીજી વ્યક્તિ કે પ્રજાનો સમા-
રાખ્યા વગર, પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી શકે નહિ, અને જ્યારે
ારે તેવો પ્રયત્ન મહત્તા, રાજ્યનીતિ કે પવિત્રતા એવા અસત્ય ભાવોના
મથી કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે ત્યારે તેનું પરિણામ એકલા પડી
વામાં સર્વથા ભયંકર નીવડ્યું છે. મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદની પડતી,
ને ઉત્તરોત્તર અધોગતિનું પ્રબળ કારણ પ્રજાની આસપાસ રૂઢીરૂપી
વાલ ઉભી કરી છે તેજ માત્ર છે. તે રૂઢીનો પાયો બીજા પ્રત્યેનો
રસ્કાર છે, અને પ્રાચીન સમયમાં આ રૂઢીનો ખરો ઉદ્દેશ હિંદુઓને
ાસપાસની બૌદ્ધ પ્રજાઓના સંસર્ગમાં આવવા ન દેવા એજ હતો. આ
પર હાલનું તેમજ પ્રાચીન શબ્દપાંડિત્ય ગમે તે પડદો નાંખવા
ત્ન કરે, પણ તેનું ખરૂં પરિણામ, કોઇ પણ માણસ પોતાની જાતને
ગ્રહી પાડ્યા વગર બીજાને ધિક્કારી શકે નહી—એ નૈતિક કાયદાના
ાધ અનુસાર, એજ આવનાર છે કે, પ્રાચીન જાતિઓમાં જે સૌથી
ઉપદ ધરાવતી તે હમણાં કહેણીરૂપે થયેલ છે—અન્ય પ્રજાઓમાં
રસ્કરણીય થઇ પડી છે. જે કાયદાને શોધી કાઢવામાં, અને ઉંડી
તિ તપાસી જોવામાં આપણા પૂર્વજો પ્રથમ હતા, તે કાયદાનું
સ્થાપન કરનાર તરીકે આપણે પોતેજ બીજાના પદાર્થપાઠ બન્યા છીએ

આપો અને લ્યો—આપ લે કરવી—એ કાયદો છે, અને જો હિંદ દેશે ફરીવાર ઉન્નત કરવા ચાહતું હોય તો તેણે પોતાના ખજાનાને લાવી પૃથ્વીની અન્ય પ્રજાઓમાં વિશાલતાથી ફેલાવવાની ઘણીજ જરૂર અને તેના બદલામાં બીજાઓ જે કાંઇ તેને આપે તે ગ્રહણ કરવા તત્પર રહેવાની જરૂર છે. વૃધ્ધિ એ જીવન છે, સંકોચ તે મૃત્યુ છે; તે જીવન છે, તિરસ્કાર તે મૃત્યુ છે. જે દિનથી આપણે બીજી જા ધિક્કારવા લાગ્યા, તે દિનથી આપણે આપણું મોત ઉભું કીધું છે, જ્યાં સુધી વૃધ્ધિ કે જીવન છે, તે પ્રત્યે આપણે ફરીવાર ન જઇએ, સુધી આપણું મૃત્યુ કોઇપણ અટકાવી શકે તેમ નથી. તેથી દુનિયાની જાતો સાથે આપણે અવસ્ય ભેળાવું જોઇએ, અને જે દરેક હિં શમાં મુસાફરી કરે છે તે, જે સેંકડો મનુષ્યો વહેમ અને સ્વાર્થના થઇ " બીકના કુતરા "ની પેઠે ન ખાય, ન ખાવા દે—એવી પો પોતાના જીવનનું નિશાન રાખે છે, તેના કરતાં ઘણું વધારે હિત દેશ પ્રત્યે બજાવે છે." (પૃ. ૮૨–૩)

આપણા અતડાપણાનું પરિણામ કૂપમંડકની સ્થિતિ છે, કે જે સ્વામીજી કહે છે કે " આપણે જેવા કૂપમંડક છીએ તેવા ક્યાંય મને સાંપડ્યા નથી. કોઇ પરદેશમાંથી અમે તે નવું આવે તે કરવાને અમેરિકા પહેલું આવશે. પણ આપણે ! અરે, માનવીઓ તે આપણે—એના જેવા જગતમાં ક્યાંય નથી."

અમેરીકાવાસીની આધ્યાત્મિક બાબતો પરની વધણ મંજાયી સ્વ જીવાં કથન લખમાં લેવા જેવાં છે.—" આ મહાન પ્રશ્ન જે આધ્યાત્મિક હિંદુઓની એક સ્થાપિત બાઇ છે તે પ્રત્યે ઝડપથી પ્રગતિ કરી રહી " બધઃ ઉન્નત વિચારોનો પ્રચાર કરવા માટે આખા જગતમાં કરતાં વધુ મ.ર હેય આં છો બરી કે જ્યાં મનુષ્ય મનુષ્ય માટે જાણે છે અને એમનો ફેલાવો છે." " મારા વિચારો હિંદના

...ર્ય કરવા પ્રત્યે વધુ થાય છે." (પૃ. ૧૨૪) "અહીં હજારો લોકો ...ચિત્ત દઇને સાંભળે છે અને સમજે છે અને આ હજારો લાભ ...હિંદ માટે તમે તેમ કહી શકશો !" "અહીં વિદ્વાનોના સમા-...તું બને છે અને ત્યાં મૂર્ખાઓની સોબતમાં રહેવું પડે-આમ ...તર દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર છે. આ દેશના લોક વ્યવસ્થા-...કરે છે, જ્યારે આપણાં હાથ ધરેલાં કાર્યો આળસ કે જેને ...ાગવૈરાગ્યનું નામ અપાયું છે તેની અને અદેખાઇની સામે ...માં મળે છે."

...લાક્ષણિક ગુણોમાં રહેલ ખામીઓનો સ્વામીને સ્પષ્ટ ખ્યાલ ...સૌથી અગ્રસ્થાન તેમણે અદેખાઇને આપ્યું છેઃ-"અદેખાઇ-...પણા પ્રજાકીય વર્તનમાં શ્રાપ સમાન છે, અને તે ગુલામો-...ાવિક રીતે દૃષ્ટિગત થાય છે. (પૃ. ૫૦) "પશ્ચિમવાસીઓના ...મ્ય કુંચી એકત્ર થવાની શક્તિ છે." (પૃ. ૮૮)

...ાવે છે કે તેઓ એક બીજા પ્રત્યે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી ...તા સેવે છે. જે નેતા થવા ચાહે તેણે આજ્ઞાંકિત થવાનું ...જોઇએ. તેઓ જણાવે છે કેઃ-"આપણી પ્રજાનું સમસ્ત ...રશાહી પરાધીનતા છે....તમે તમારી જાતને સહાય ન કરી ...તમે જીવવાને માટે લાયક નથી." "આ મૃત કલેવરમાં-કે ...સર્વ નૈતિક મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રત્યે જડ-બધી ભવિષ્યની શક્યતા ...ચેતન -મૃત પિંડમાં તમે પ્રાણ મૂકી શકશો?" (પૃ. ૮૮) ...ું છું, મારા પુત્ર! કે મારે આવીને તમારા ટોળામાંથી ખરા ...ઉપજાવવા પડશે. હું જાણું છું કે હિંદમાં ફક્ત સ્ત્રીઓ અને ...વસે છે. યાદ રાખો કે મહાન પરિણામો મહાન ધૈર્ય, મહાન ...ના અને મહાન પ્રયત્નોથીજ પ્રાપ્ત થાય છે." 'મહાન કાર્યો ...ારો જ કરી શકે છે, નહિ કે બાબસાહેબો.' (પૃ. ૧૨૧-૧૨૨

"હિંદમાં જેની ખોટ છે તે ઐક્યશક્તિની, વ્યવસ્થાશક્તિની છે; તે શક્તિની પહેલી કુંચી આજ્ઞાધારકતા છે." (પૃ. ૧૩૪)

આથી પોતાના અનુયાયીઓને લખેલા પત્રો ઉદાત્ત શિક્ષાવચનોથી [illegible] હોય છેઃ—"સદ્વર્તનજ દરેક સ્થળે લાભકારી છે...તમારા દેશને શૂર [illegible] જરૂર છે; શૂરવીર વીરો થાઓ!" 'મરણ પર્યંત પણ નિઃસ્વાર્થી [illegible] અને કાર્ય કરો! મહાન્ કાર્યો મહાન્ આત્મભોગોથીજ નીપજે છે.' 'પવિત્રતા, ધૈર્ય અને મંડ્યા રહેવાની વૃત્તિ સર્વ સંકટોને હઠાવે છે.' 'સર્વ મહાન્ બાબતો જરૂર ધીમી ધીમી બને છે.' "ઉચ્ચ નિરન્તર —વસ્તુઓનેજ હમેશ વળગી રહો." (પૃ. ૧૩૪)

આપણે જીતાયેલી પ્રજા છીએ એ કારણથી આપણા [illegible] આશંકા રહે છે તે ધ્યાનમાં રાખી સ્વામીજીએ પોતાના અનુયાયીઓને સ્મરણમાં રાખવા જણાવ્યું હતું કે "આધ્યાત્મિક આદર્શો હમેશાં [illegible] પતિત પામેથી આવ્યા છે.' તેઓને આત્મનિન્દા અને એને સમાન [illegible] [illegible] ગણવામાં આવે છે એ મિથ્યા નમ્રતાને [illegible] [illegible] આત્મ-નિંદા એ એક જાતનો રોગ છે. શું તેને તમે [illegible] [illegible] મિથ્યા બતાઇ છે.' 'પોતાને [illegible] [illegible] અને અજ્ઞાન છે...' પોતાને [illegible] [illegible] થવાનો નથી.'

[illegible]

દેશમાં એવી કોઈપણ શક્તિ-સત્તા નથી કે જે કોઇપણ મનુષ્ય જે કંઇ મેળવવા લાયક હોય તેને તેનાથી દૂર રાખી શકે.' (પૃ. ૮૪)

"જે સ્વતંત્રતા આપવા તત્પર નથી તે સ્વતંત્રતા મેળવવાને પાત્ર નથી. ધારો કે અંગ્રેજો તમને બધી સત્તા આપી દે. અરે! તે સત્તાઓ તો બીજા લોકોને નીચા રાખવામાટે-દાબવામાટે વપરાશે માટે તે સત્તા તેમને આપવી ન જોઇએ. ગુલામો બીજાને ગુલામો તરીકે રાખવામાટે સત્તા ચહે છે." (પૃ. ૭૯)

જોકે આ ઘણે અંશે સત્ય છે, છતાં આપણે એ ભૂલવું ન જોઇએ કે 'જે આપણીપાસે છે' અને 'જે આપણેપાસે નથી' એ બે વચ્ચે સત્તાનું યુદ્ધ હિંદમાં ચાલુ છે એમજ નથી અને જેના અભાવે વિવેકાનન્દ સ્પષ્ટથી જણાવે છે કે વિજય નથી મળતો તે વિજયની આવશ્યક સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન કરવામાં સ્વતંત્રતા તે ખાસ જરૂરની છે.

ભૌતિક સંસ્કૃતિની જરૂર છે. સ્વામીજી જણાવે છે કે "ભૌતિક સંસ્કૃતિની વિરૂદ્ધ આપણે મૂર્ખ બની બોલીએ છીએ, કારણ કે દ્રાક્ષ ખાટી છે-ખાઈ શકે તેમ નથી માટે. એક વખત આ બધી મૂર્ખ વાતને પણ કબૂલ રાખીએ, તો આખા હિંદમાં ધારોકે એક લાખ ખરા ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક સ્ત્રીપુરૂષો છે. હવે તેટલાની આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાટે શું ત્રીસ કરોડ માણસોની પ્રજાએ જંગલી દશામાં અને ભૂખે મરતા પડી રહેવું? શામાટે કોઇએ ભૂખે મરવું? હિંદુઓ મુસલમાનોથી જીતાયા તેનું શું કારણ? તેનું કારણ હિંદુઓનું ભૌતિક-જડવાદી સંસ્કૃતિનું અજ્ઞાન છે. તેઓને દરજીઓ બનાવેલા કપડાં પહેરવાનું પણ મુસલમાનોએ શીખવ્યું. ધેરીની ધૂળ ખોરાકમાં ભળ્યા વગર-શુદ્ધ સ્વચ્છરીતે ખાવાનું હિંદુઓ મુસલમાન પાસેથી શીખ્યા. ભૌતિક સંસ્કૃતિ, અરે મોજશોખપણ ગરીબોની રોજી ... તે માટે જરૂરનાં છે. રોજી! રોજી! જે પ્રભુ અહીં મને રોજી-રોટલા ન આપે, પણ સ્વર્ગમાં શાશ્વત સુખ આપે તે પ્રભુને હું માનતો નથી. (પૃ. ૭૮)

આવશ્યક છે. જેવી રીતે મનુષ્યને વિચારવાની અને બોલવાની છૂટ
જરૂર છેજ, તેવી રીતે તેને જ્યાં સુધી તે બીજાને નુકશાન કરતો ન
ત્યાં સુધી ખોરાક, પોશાક અને લગ્ન, તેમજ બીજી બધી બાબત
સ્વતંત્રતાની જરૂર છે." (પૃ. ૭૮)

સ્વતંત્રતા એ એમનો પરમઉદ્દેશ હતો. "વહેમો ભગાવી સદ્ગુ
કાર્યો લોકો પાસે કરાવવામાં શું સર્યું? હું કહું છું તે એ છે કે જે
તમારાથી બની શકે તેટલું લોકોને સ્વાતંત્ર્ય આપવા અર્થે તથા તે
બેડીઓ તોડી પાડવા માટે કરો. શું કાદવ કાદવથી ધોઇ શકાશે?
બેડીઓ બેડીથી તોડી શકાશે?" (પૃ. ૧૮૩)

હિન્દુ માબાપો પોતાનાં બાળકો માટે જે વલણ રાખે છે તે સા
જિક કાયરપણું છે. તે બાબતમાં સ્વામીજીએ એક શિષ્યાને લખેલ પ
કાઢેલ ઉદ્ગારો જાણવા જેવા છે:-"અરે! આપણી વિધવાઓ આ
ત્યાગનાં કેવાં ઉદાહરણો છે!, અરે! બાલલગ્ન કેટલું મધુરૂં છે!
આવા લગ્નમાં પતિ અને પત્નિ વચ્ચે પ્રેમ સિવાય બીજું શું
શકે!-આવો મિથ્યા પ્રલાપ હમણાં ચારે બાજુએ જોવામાં આવે
પરંતુ પુરૂષો કે જે સ્થિતિ સુધારવા માટે અગ્રણી છે તેના સંબં
પૂછાય છે કે તેમને માટે આત્મત્યાગની જરૂર નથી? બીજાની સેવા ક
કરતાં બીજો કોઇ સ્હડીઆનો સદ્ગુણ છે? પણ બ્રાહ્મણોને આ
નથી પડતું, તેથી બીજાઓ આ કરે તેને માટે છે! સત્ય વાત તો
છે કે આ દેશમાં માબાપો અને સગાંઓ ક્રૂર થઇ પોતાનાં બાળકો
બીજાના લાભોનું બલિદાન-ભોગ આપે છે, અને તે પોતાના સ્વ
હેતુ માટે-અને સમાજ સાથે કોઇપણ રીતે વાંધો પતાવી પોતાને બ
લે છે. આ બધું પેઢીઓની પેઢીઓ થયાં મનને નિર્જીવ બનાવી દે
મરેલ હિંદુસુને લઇ સંપૂર્ણ રીતે સહેલું થઇ ગયું છે." (પૃ ૧૮
"આઠ વર્ષની કન્યા ત્રીશ વર્ષના પુરૂષની સાથે પરણાવાય છે
સ્વાર્થ હેતી ખુશી થાય છે,

તો એમ દલીલ કરાય છે કે અમારો ધર્મ ઉપો વળે છે." કેવા રનો ધર્મ તેમનો છે કે જેઓ પોતાની પુત્રીઓ તારુણ્ય આવે તે માતાઓ થાય તેમ જોવા ઇચ્છે છે અને તે માટે વૈજ્ઞાનિક ખુલાસ આપે છે! ઘણા વગી મુસલમાનો પર દોષારોપણ કરે છે તેઓ ખ દોષિત છે! પણ ગૃહ્ય સૂત્રો પૂરાં વાંચી જાઓ અને તેમાં કન્યાને ણવાની વય જે કહી છે તે જુઓ...આનો નિષેધ કેવી રીતે કરી શ

સ્વામીજીએ હિંદુ જાતિની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને મહાન સિદ્ધિ જેટલું પૂરું જ્ઞાન અને તે પ્રત્યે ઊંડો આદર હતો તેટલો હાલના નાના કોઇપણ હિંદુને નહિ હોય અને છતાં સ્વામી એવા મ મતના હતા કે ભવિષ્યનું હિંદ પ્રાચીન કરતાં વધુ મહાન થશે "ભૂતકાળ નિર્વિવાદપણે મહાન હતો, પરંતુ હું અંતઃકરણપૂર્વક મા કે ભવિષ્યકાળ તેના કરતાં પણ વધારે વિજયવંતો થશે! (

પ્રાચીનકાળમાં ઘણી સારી વસ્તુઓ હતી, પણ સાથે ખરાબ વ ણ હતી. સારી વસ્તુઓ રાખવાની છે, પણ હવે પછીનું ભ [illegible] પ્રાચીન હિન્દ કરતાં વધારે મહાન બનવું જોઇએ જ."

[illegible] અર્વાચીન પ્રીતિમાન અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ [illegible] [illegible] ઉત્તમની આકરી કસોટીથી ભાગી છૂટવા માટે [illegible] [illegible] કાઢ્યું. આપણી વર્તમાન સામાજિક [illegible] માટે વિવેકાનન્દે પોતાનો મજબૂત પ્રહાર કરી [illegible]

[illegible] કર્મ શિખવાનું રહેતું નથી' એમ કહે [illegible] [illegible] એમ કહે છે કે અમે [illegible] [illegible] છે. 'હવે, અને [illegible] [illegible] [illegible]

જોઈએ. વળી આપણે બીજું બધું શીખવું જ જોઈએ...આ રીતે જે કંઈ વિદેશી પ્રજાઓએ આપણને શીખવવાનું છે તે સર્વ આપણે શીખવું જ જોઈએ પણ તે આપણું પ્રજાકીય ચારિત્ર્ય કાયમ રાખીને અને તે જે શીખવે તેને આપણી જરૂરીઆતો સાથે અનુકૂળ કરીને."

"આપણો પ્રજાકીય વારસો સૌથી અગ્રસ્થાને દૃષ્ટિસમીપ રાખવો જોઈએ; અને આપણે આ ખજાનાઓ સામાન્ય જનતાથી લઈને બધાની જાણ માટે બધા પાસે લાવી મૂકવા જોઈએ. તેજ સમયે આપણાં સર્વ દ્વારો નિર્ભયતાથી ઉઘાડાં રાખવાં જોઈએ. બધી દિશાઓથી પ્રકાશ ભલે આવે. પશ્ચિમ ભલે પોતાનાં આંકડા નાખે તેવાં કિરણોથી આપણને પૂરની માફક ભરી દે. જે નિર્બલ અને દૂષિત છે તે મૃત્યુને આધીન થાય છે– તો તેને વળગી રહીને શો લાભ છે? જે ઉત્સાહપ્રેરક અને બલદાયક છે તે અમર છે, તેનો કોણ નાશ કરી શકે તેમ છે?'

'તમારી ફરજ બજાવો, ખોટું કરો મા, બીજા પર જુલમ કરો નહિ, તમારી જેટલી શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં બીજાનું ભલું કરો. પરંતુ ગૃહસ્થને માટે તો અન્યાય સહન કરવો એ પાપ છે. તેનો પ્રતિકાર તુરત જ કરો. વિશેષ ઉત્સાહથી ધન કમાઓ, તમારા કુટુંબ અને આશ્રિતોને નિભાવો, પરોપકારી કાર્યોમાં મંડ્યા રહો. જ્યાંસુધી તમે આ નહિ કરો ત્યાંસુધી તમે માણસની ગણત્રીમાં પણ નથી—તો પછી મોક્ષ કેવી રીતે મેળવી શકશો?'

અને, વિવેકાનંદે જે ચેતવણી અને ઉપદેશ સહિત ઉત્તમ વાતો જણાવી છે અને હિંદને તેમણે જે સંદેશ આપ્યો છે તેની કુંચી છે તે [illegible].

"કપટકળાદ્વારા કોઈપણ મહાન્ મેળવી શકાતી નહિ. પ્રેમ, સત્યાગ્રહ અને અનંત બળથી દરેક વસ્તુ મેળવી લેવાય. માટે [redacted]પ્રયત્નોમાં મગ્ન બનો."

"તું વીર ! હિંમત ધર, તું એક હિન્દી છો તેનું અભિમાન ગણ. અભિમાનમાં કહે કે 'હું એક હિન્દી છું, દરેક હિન્દી મારો ભાઈ છે.'...... 'ભાઈ ! એમ કહે કે 'હિન્દની ભૂમિ મારું ઉચામાં ઉચું સ્વર્ગ છે. હિન્દનું કલ્યાણ તે મારું કલ્યાણ છે. અને રાતદિન એવી પ્રાર્થના કર્યા કર કે 'ઓ પ્રભુ ! ઓ વિશ્વમાતા ! મને મહાનગી માટે પાત્ર બનાવ. ઓ બલજનની ! મારી નામર્દાઈ હરી લે અને મને મર્દ બનાવ."

[આ વ્યાખ્યાન માટે સાધનો—મેં અનુવાદ કરેલાં 'સ્વામી વિવેકાનન્દના પત્રો (પ્ર૦ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય) કે જેની પ્રથમ આવૃત્તિના પૃષ્ઠો આમાં ટાંક્યા છે, અને માડર્ન રીવ્યુનાં મે અને જુન ૧૯૧૯ નાં અંકોના 'સ્વામી વિવેકાનન્દ' એ લેખ છે તે ઉપરાંત પરિચય કરવા ઇચ્છનારે તેમના સદુપદેશો, પત્રો અને જીવનવૃત્તાંત (Life of Swami Vivekanand by his Eastern and Western disciples) કે જે ચાર વોલ્યુમ'માં બહાર પડેલ છે તે વગેરે વાંચી જવાં.]

—મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ

જૈન ધર્મ અને નિવૃત્તિમાર્ગ.

[વ્યાખ્યાતાઃ-પંડિત શ્રી. દરબારીલાલજી.]

એકદા એક માતાએ એના આળસુ પુત્રને કહ્યું:—' બેટા! આમ આળસમાં જીંદગી કેમ જશે? આમ આપણો ગુજારો શે થશે? પૈસા પેદા કરવા બજારમાં જતો જા. દુકાને દુકાને ફર. ખૂબ મહેનત કર.'

પુત્ર માતૃભક્ત ને આજ્ઞાકારી હતો. આજ્ઞાનુસાર બજારમાં જવા માંડ્યો દુકાને દુકાને ફરી બુટનાં તળીયાં ઘસી નાખ્યાં છતાં એને કંઇ મળ્યું નહિ એટલે પરિશ્રમ અધુરો માનીને એક જગ્યાએ દંડ પીલવા માંડ્યો અને બેઠકો પણ લગાવી દીધી. આ રીતે માતાની આજ્ઞાઓનું એણે અક્ષરશઃ પાલન કર્યું, પણ આજ્ઞાંકિત છતાં બુદ્ધિ હીન પુત્રને જોઇ માતાએ આંસુ સાર્યાં.

મહાવીર પ્રભુ પુરૂષ હોવાને કારણે પિતા મનાય છે, પણ એમનો જન પ્રેમ એટલો હતો કે સેંકડો માતાઓથી પણ વિશેષ એમને માનવા જોઇએ. એમણે એકવાર પોતાના આજ્ઞાંકિત અને ભક્ત અનુયાયીઓને કહ્યું 'પુત્રો! સંસારની સ્વાર્થ જાળમાં ફસાઇને નથી તમે પોતાનું કાંઇ હિત કરી શકતા અને એથી જગતનું હિત કરવામાં અવરોધ રહે છે તો તમે કંઇક ત્યાગ કરો અને નિવૃત્ત બનો.'

આજ્ઞાકારી કેટલાકના ભગવાનના અનુયાયીઓએ પ્રભુની આજ્ઞા માથે ચડાવી અને ખૂબ ત્યાગ કરી નાખ્યો-એટલો બધો કે પ્રેમ, સેવા, કર્તવ્ય આદિ પણ છોડી દીધાં. ત્યાગ શા અર્થે છે એ એમણે વિચાર્યું નહિ. નિવૃત્તિ કંઇ ધર્મ નથી, પરંતુ એ કોઇ પ્રવૃત્તિની પુરોગામી છે. નિવૃત્તિ તો માત્ર સ્વાર્થની કરવાની અને એટલા માટે કે જગત હિતાર્થે પ્રવૃત્તિ આદરી શકાય. પ્રવૃત્તિહિન નિવૃત્તિ માનવીને પત્થર શો' બ

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને એકજ સિક્કાની બે બાજુ છે. સિક્કાની બન્ને બાજુઓ જળવાઈ રહેવી જોઈએ. એક બાજુથી ઘસાઈ ગયેલો સિક્કો ચાલતો નથી. આ રીતે દરેક ધર્મમાં આ બન્ને બાજુઓ છેજ. ધર્મના ઉદ્દેશને પરિપૂર્ણ કરવા બન્ને અંશો હોવા જરૂરી છે. ધર્મ છે સુખાનંદ સારૂ. "મોજ" શબ્દ સારો નથી લાગતો માટે "કલ્યાણ" વાપરીએ છીએ. પણ શબ્દ ગમે તે હો, ધર્મ છે તો સુખને સારૂજ, નહિ તો એને આટલી અગત્ય આપણે શા માટે આપત?

સુખ મેળવવા આપણે બે કામ કરવાં રહ્યાં. દુઃખ છે એવાં સાધનો ઘટાડી સુખનાં સાધનો વધારવાં એ પહેલું કાર્ય. કેવળ ભૌતિકજ નહિ પણ દયા, પ્રેમ, પરોપકાર પણ સુખનાં સાધન છે. એને માટે આપણે પ્રવૃત્તિ કરવાની. છતાં બધાં દુઃખો દૂર થશે નહિ. નાનાં મોટાં કોઈ તો રહીજ જશે. એને માટે આપણે સહિષ્ણુતા કેળવવી રહેશે. દુઃખથી નિર્લેપ બનતાં શિખવું પડશે.

રસ્તા પર ચાલતાં આપણે બે કાર્ય કરીએ છીએ. પહેલું કાર્ય માર્ગ બનાવવાનું, જેથી એમાં કાંટા કાંકરા ન રહે અને આખું [illegible] પૃથ્વી પર તમામ માર્ગે આપણે સડક બનાવી નથી શકતા [illegible] સડકો પર પણ કાંટા કાંકરા તો રહેવાના છે, એટલે આપણે [illegible]

[illegible]

[illegible]

ર છે. હકિકત એ છે કે એ બારે વર્ષ એમના
તર્યાં હતાં, સમાજનાં દર્દ જોવામાં એમની આંખો
ઔષધ જડ્યું કે એના પ્રયોગ માટે દિવસ રાત
એ એમ મથ્યા. આજે તો આપ સૌ એમની
પૂજો છો, સિંહાસને બેસાડો છો પણ એમના
ને એક એક રોટલી પણ મુશ્કેલીથી મળી છે.
મીન પણ સુલભ ન્હોતી. એક એકથી ચઢીયાતા
કોનો એમને સામનો કરવાનો હતો. અનુયાયીઓ
તાવતા ન્હોતા. પણ સર્વ સંકટો પર એમણે
ર્ય ફેલાવ્યો, શું આ નિવૃત્તિ છે? ધન વૈભવ
ણ એમની એ નિવૃત્તિ મહાન પ્રવૃત્તિ માટે હતી.
ન્હોતી.

ચરિત્ર પરથી ધર્મ સમજી શકાતો હોય તો
રેત્ર પરથી આપ સમજી શકશો કે જૈન ધર્મની
!

ા નામે કર્તવ્યહીનતા, જડતા આળસ અને પ્રશ્નોમાં
ાર મહાવીરના બાહ્યતપો અને એ વેળાની સાધુ
ા અને વિકૃત અનુકરણ થઇ રહ્યું છે એ વેળાની
નયમો શા ને શામાટે હતા, તેનો કે આજની સાધુ
એ તેનો આપણે વિચાર જ નથી કરતા.

નિરર્થક કષ્ટ સ્હેવા માટે કે માત્ર ધર્મજ છે માટે
કરી. એ તપસ્યાઓ ધર્મની સાધક હતી. આથી જ
પ્રકાર કહ્યા છે—અંતરંગ તપ અને બહિરંગ તપ.
તપ મહાન છે. એ સત્ય કોઇ જૈનને સમજાવ-
તપ સાધન છે, આંતરતપ સાધ્ય છે, બાહ્ય તપ

જીવન બંનેને એ વાતો મેળ ખાતી નથી. એ સેવા નથી. એ સેવા ભાર રૂપ છે. જે અનાવશ્યક છે તે આપે, જેની જરૂર છે તે ન આપે અને જે રીતે આપવું જોઈએ તે રીતે ન આપે તે સેવા નહિ પણ સેવાને લજવે છે.

ઉપદેશ આપવાની કે શિખામણ દેવાની લાયકાત હોય કે નહિ છતાં આજના સાધુ એ આપવા મંડી પડે છે. રોગીઓની સેવામાં સાધુતાની અવગણના થતી એ માને છે. એ ભૂલે છે કે સાધુસંસ્થા નિઃસ્વાર્થે સમાજની સેવા માટે છે. નિયમોના ગુલામ ન બને અને જનહિતના ગુલામ બને તો સાચું નિયમ પાલન આપોઆપ થઈ જશે.

આજે લોકોએ સાધુતાને વેશ સાથે જોડી દીધી છે. એથી સાધુ એને અને સમાજને નુકસાન થયું છે. નિવૃત્તિ અને એકાંતની સાધના [illegible] મનાઈ નથી પણ એમની નિવૃત્તિ જનહિતની પ્રવૃત્તિ [illegible]

મહાત્મા ગાંધીજીએ ઉપાશ્રયી સાધુ સંસ્થાના નિયમો અને મર્યાદા [illegible] ઘણાને એવો ભ્રમ પેદા થયો છે કે જૈન ધર્મ નિવૃત્તિમાર્ગી છે [illegible] પણ આપણે જરા વિચારીએ તો જણાશે કે [illegible] એમ ન હોત તો [illegible]

[illegible]

ન શૈતાનનું ઘર હોય છે. હકિકત એ છે કે એ બારે વર્ષ એમના નમાં વિચારનાં યુદ્ધ જાગ્યાં હતાં, સમાજનાં દર્દ જોવામાં એમની આંખો મ રહેતી, અને દર્દનું ઔષધ જડ્યું કે એના પ્રયોગ માટે દિવસ રાત થી રહ્યા. ત્રીશ વર્ષ એ એમ મથ્યા. આજે તો આપ સૌ એમની તિને સોના ચાંદીથી પૂજો છો, સિંહાસને બેસાડો છો પણ એમના વન દરમ્યાન તો એમને એક એક રોટલી પણ મુશ્કેલીથી મળી છે. વાને સાડાત્રણ હાથ જમીન પણ સુલભ ન્હોતી. એક એકથી ચઢીયાતા રોધીઓનો અને નિન્દકોનો એમને સામનો કરવાનો હતો. અનુયાયીઓ નનારા પણ ઓછા સતાવતા ન્હોતા. પણ સર્વ સંકટો પર એમણે જય મેળવ્યો અને ધર્મ ફેલાવ્યો, શું આ નિવૃત્તિ છે ? ધન વૈભવ મણે છોડ્યો ખરો, પણ એમની એ નિવૃત્તિ મહાન પ્રવૃત્તિ માટે હતી. મની નિવૃત્તિ જડતા ન્હોતી.

ધર્મના તિર્થંકરોના ચરિત્ર પરથી ધર્મ સમજી શકાતો હોય તો ર્થંકર મહાવીરના ચરિત્ર પરથી આપ સમજી શકશો કે જૈન ધર્મની વૃત્તિનો શો અર્થ છે !

આજે તો નિવૃત્તિના નામે કર્તવ્યહીનતા, જડતા આળસ અને પ્રશ્નોમાં ત જોવાય છે. તિર્થંકર મહાવીરના બાહ્યતપો અને એ વેળાની સાધુ સ્થાના નિયમોનું અંધ અને વિકૃત અનુકરણ થઇ રહ્યું છે એ વેળાની સંસ્થાના ખરા નિયમો શા ને શામાટે હતા, તેનો કે આજની સાધુ થા કેવી હોવી જોઇએ તેનો આપણે વિચાર જ નથી કરતા.

તિર્થંકર મહા[illegible] નિરર્થક કષ્ટ રહેવા માટે કે માત્ર ધર્મજ છે માટે તપસ્યાઓ [illegible] એ તપસ્યાઓ ધર્મની સાધક હતી. આથી જ ધર્મમાં તપ [illegible] ના છે—અંતરં[illegible]પ અને બહિરંગ તપ [illegible]ના કરતાં [illegible] એ [illegible] તેને મમત્વ-
[illegible]

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને એકજ સિક્કાની બે બાજુ છે. સિ[illegible] બન્ને બાજુઓ જળવાઈ રહેવી જોઈએ. એક બાજુથી ઘસાઈ ગ[illegible] સિક્કો ચાલતો નથી. આ રીતે દરેક ધર્મમાં આ બન્ને બાજુઓ [illegible] ધર્મના ઉદ્દેશને પરિપૂર્ણ કરવા બન્ને અંશો હોવા જરૂરી છે. ધ[illegible] સુખાનંદ સારૂ. "મોક્ષ" શબ્દ સારો નથી લાગતો માટે "ક[illegible] વાપરીએ છીએ પણ શબ્દ ગમે તે હો, ધર્મ છે તો સુખને સા[illegible] નહિ તો એને શાસ્ત્રથી મહત્વ આપવું શા માટે આપત?

સુખ મેળવવા આપણે જે કામ કરવાં રહ્યાં દુઃખ તે એવાં ગ[illegible] વધારી સુખના સાધનો વધારવા એ પહેલું કાર્ય. તેવા ભૌતિક[illegible] પણ દયા, નેમ, પરોપકાર પણ સુખનાં સાધન છે. એને માટે [illegible] પ્રવૃત્તિ કરવાની. જ્યાં બધાં દુઃખો દુર થશે નહિ ત્યાંલગી [illegible] [illegible] કરશે. એને સારૂ આપણું મહિમાના કેળવવી રહેશે. દુ[illegible] નિર્ણય બનવું વિષય પડશે.

[illegible] આપણે એ કાર્ય કરીએ છીએ. પહેલું કાર્ય [illegible] [illegible] કારણ ન રહે અને મળતું સુખ [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible] છે, એટલે આપણું [illegible] [illegible] છે, તેમ [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

એ એમની દષ્ટિએ એટલો મોટો સાધુ મનાય! ઉપવાસ આદરીને બાળમુ પડ્યો રહેનાર મોટો સાધુ! દુનિયાથી જે દૂર નાસે તે પરમ સાધુ! એ પ્રકારના આ સાધુઓનાં કાર્યથી જગતને શો લાભ થાય છે કે કોનું કેટલું સુખ વધે છે એ કોઇ વિચારતા નથી. જૈનોની તો નહિજ પણ કોઇપણ ધર્મની સાધુતાની આ વ્યાખ્યા નથી. સીધી, સરળ ને નિર્દોષ વ્યાખ્યા સાધુતાની એ છે કે જે ઓછામાં ઓછું લઇને વધારેમાં વધારે આપે તેજ સાધુ છે. પછી તે રાજા શેઠ કે ભિખારી, પુરૂષ કે સ્ત્રી, ગ્રહસ્થ કે ત્યાગી, આચારનો ચોક્કસ નિયમપાલક કે નહિ પાળનાર, નાગો હો કે ઓઘો રાખતો હો. મુહપત્તી રાખતો હો કે ખમીસ કોટ પ્હેરતો હો—ગમે તે હો પણ જે દુનિયાને વધારેમાં વધારે આપીને દુનિયા પાસેથી ઓછામાં ઓછું લેતો હોય તે સાધુ છે.

જૈન શાસ્ત્રમાં મહારાજ ભરત, કૂર્માપુત્ર વિગેરેના જે દ્રષ્ટાંતો છે તે કદાપિ ભલે હોય, પણ એને અપવાદ માનીને એની ઉપેક્ષા કરવા માટે તો નથી જ. કમ્પાસની સોય પર પ્રભાવ પાડીને માર્ગ નિર્દેશક ધ્રુવ તારા જેવા એ આપણુને માટે છે. આપણી સંસારી સમુદ્રયાત્રાના માર્ગે એ દિવાદાંડી જેવા છે. એની ઉપેક્ષા કરીશું તો આપણે પોતાને ડૂબાવીશું.

જૈન ધર્મની નિવૃત્તિ ને સાધુતા એ આપણુને સમજાવે છે. જ્યારે ઘરમાં રહીને, ગૃહસ્થ વેશમાં પણ કોઇ કેવળી બની શકે અને કેવળી-અર્હંત-બનીને પણ પોતાનાં માબાપની સેવા કરી શકે તો સાધુઓએ ગરીબોની-ગૃહસ્થોની સેવા ન કરવી જોઇએ? જે કાર્યોથી કૂર્માપુત્રનું કેવલ્ય કલુષિત ન્હોતું થયું તે કાર્યો કરવામાં આજકાલના સાધુઓનું મહાવ્રત શી રીતે ખંડિત થઇ જતુ હશે! અને દુનિયાની કંઇએ સેવા કર્યા વિના દુનિયા પર પોતાનો અસહ્ય ભાર નાખીને મહાવ્રત જળવાતું હશે?

નિવૃત્ત-માર્ગના નામે આજની સાધુ સસ્થા સમાજના ઉપર ભાર રૂપ બની છે. લશ્કરના ભારથી આનો ભાર વધારે છે. સેવાના નામે આ લોકોને એવી વાતો પ્રસરી છે કે જે નકામી છે અને એમના પોતાના જ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મન શૈતાનનું ઘર હોય છે. હકિકત એ છે કે એ બારે વર્ષ એમના મનમાં વિચારનાં યુદ્ધ જાગ્યાં હતાં, સમાજનાં દર્દ જોવામાં એમની આંખો વ્યગ્ર રહેતી, અને દર્દનું ઔષધ જડ્યું કે એના પ્રયોગ માટે દિવસ રાત મથી રહ્યા. ત્રીશ વર્ષ એ એમ મથ્યા. આજે તો આપ સૌ એમની મુર્તિને સોના ચાંદીથી પૂજો છો, સિંહાસને બેસાડો છો પણ એમના જીવન દરમ્યાન તો એમને એક એક રોટલી પણ મુશ્કેલીથી મળી છે. સુવાને સાડાત્રણ હાથ જમીન પણ સુલભ ન્હોતી. એક એકથી ચઢીયાતા વિરોધીઓનો અને નિન્દકોનો એમને સામનો કરવાનો હતો. અનુયાયીઓ બનનારા પણ ઓછા સતાવતા ન્હોતા. પણ સર્વ સંકટો પર એમણે વિજય મેળવ્યો અને ધર્મ ફેલાવ્યો, શું આ નિવૃત્તિ છે? ધન વૈભવ એમણે છોડ્યો ખરો, પણ એમની એ નિવૃત્તિ મહાન પ્રવૃત્તિ માટે હતી. એમની નિવૃત્તિ જડતા ન્હોતી.

ધર્મના તિર્થંકરોના ચરિત્ર પરથી ધર્મ સમજી શકાતો હોય તો તીર્થંકર મહાવીરના ચરિત્ર પરથી આપ સમજી શકશો કે જૈન ધર્મની નિવૃત્તિનો શો અર્થ છે!

આજે તો નિવૃત્તિના નામે કર્તવ્યહીનતા, જડતા આળસ અને પ્રશ્નોમાં મૌન જોવાય છે. તિર્થંકર મહાવીરના બાહ્યતપો અને એ વેળાની સાધુ સંસ્થાના નિયમોનું અંધ અને વિકૃત અનુકરણ થઈ રહ્યું છે એ વેળાની સાધુ સંસ્થાના ખરા નિયમો શા ને શામાટે હતા, તેનો કે આજની સાધુ સંસ્થા કેવી હોવી જોઈએ તેનો આપણે વિચાર જ નથી કરતા.

તિર્થંકર મહાવીરે નિગ્રંથ કઈ રહેવા માટે કે માત્ર ધર્મ જ છે માટે બાહ્ય તપસ્યાઓ ન્હોતી કરી. એ તપસ્યાઓ ધર્મની સાધક હતી. આથી જ જૈન ધર્મમાં તપના બે પ્રકાર કહ્યા છે—અંતરંગ તપ અને બહિરંગ તપ. બ્હારના કરતાં અંતરનું તપ મહાન છે. એ સત્ય કોઈ જૈનને સમજાવવાનું રહેતું નથી. બાહ્યતપ સાધન છે, આંતરતપ સાધ્ય છે, બાહ્ય તપ

જીવન જોઈએ એ વાતો મેળ ખાતી નથી. એ સેવા નથી. એ સેવા [illegible] રૂપ છે. જે અનાવશ્યક છે તે આપે, જેની જરૂર છે તે ન આપે અને જે રીતે આપવું જોઈએ તે રીતે ન આપે તે સેવા નહિ પણ સેવાનો [illegible] છે.

ઉપદેશ આપવાની કે શિખામણ દેવાની લાયકાત હોય કે નહિ પણ આજના સાધુ એ આપવા મંડી પડે છે. રોગીઓની સેવામાં સાધુતાની [illegible] થતી એ માને છે. એ ભૂલે છે કે સાધુસંસ્થા [illegible] સમાજની સેવા માટે છે. નિયમોના ગુલામ ન બને અને જનહિતના [illegible] બને તો સાધુ નિયમ પાલન આપોઆપ થઈ જશે.

આજે ત્યાગીઓ સાધુતાને [illegible] છે. એથી [illegible] ઓને અને સમાજને નુકસાન થયું છે. નિવૃત્તિ અને સેવાની [illegible] નથી પણ એમની નિવૃત્તિ જનહિતની પ્રવૃત્તિ [illegible] છે.

[illegible]

મન શેતાનનું ઘર હોય છે. હકિકત એ છે કે એ બારે વર્ષ એમના મનમાં વિચારનાં યુદ્ધ જાગ્યાં હતાં, સમાજનાં દર્દ જોવામાં એમની આંખો વ્યગ્ર રહેતી, અને દર્દનું ઔષધ જડયું કે એના પ્રયોગ માટે દિવસ રાત મથી રહ્યા. ત્રીશ વર્ષ એ એમ મથ્યા. આજે તો આપ સૌ એમની મૂર્તિને સોના ચાંદીથી પૂજો છો, સિંહાસને બેસાડો છો પણ એમના જીવન દરમ્યાન તો એમને એક એક રોટલી પણ મુશ્કેલીથી મળી છે. સુવાને સાડાત્રણ હાથ જમીન પણ સુલભ ન્હોતી. એક એકથી ચઢીયાતા વિરોધીઓનો અને નિન્દકોનો એમને સામનો કરવાનો હતો. અનુયાયીઓ બનનારા પણ ઓછા સતાવતા ન્હોતા. પણ સર્વ સંકટો પર એમણે વિજય મેળવ્યો અને ધર્મ ફેલાવ્યો, શું આ નિવૃત્તિ છે? ધન વૈભવ એમણે છોડયો ખરો, પણ એમની એ નિવૃત્તિ મહાન પ્રવૃત્તિ માટે હતી. એમની નિવૃત્તિ જડના ન્હોતી.

ધર્મના તિર્થંકરોના ચરિત્ર પરથી ધર્મ સમજી શકાતો હોય તો તીર્થંકર મહાવીરના ચરિત્ર પરથી આપ સમજી શકશો કે જૈન ધર્મની નિવૃત્તિનો શો અર્થ છે!

આજે તો નિવૃત્તિના નામે કર્તવ્યહીનતા, જડતા આળસ અને પ્રશ્નોમાં મૌન જોવાય છે. તિર્થંકર મહાવીરના બાહ્યતપો અને એ વેળાની સાધુ સંસ્થાના નિયમોનું અંધ અને વિકૃત અનુકરણ થઇ રહ્યું છે એ વેળાની સાધુ સંસ્થાના ખરા નિયમો શા ને શામાટે હતા, તેનો કે આજની સાધુ સંસ્થા કેવી હોવી જોઇએ તેનો આપણે વિચાર જ નથી કરતા.

તિર્થંકર મહાવીરે નિરર્થક કષ્ટ સ્હેવા માટે કે માત્ર ધર્મજ છે માટે બાહ્ય તપશ્ચર્યાઓ ન્હોતી કરી. એ તપશ્ચર્યાઓ ધર્મની સાધક હતી. આથી જ જૈન ધર્મમાં તપના બે પ્રકાર કહ્યા છે—અંતરંગ તપ અને બહિરંગ તપ બ્હારના કરતાં અંતરનું તપ મહાન છે. એ સત્ય કોઇ જૈનને સમજાવવાનું રહેતું નથી. બાહ્યતપ સાધન છે, આન્તરતપ સાધ્ય છે, બાહ્ય તપ

શરીર છે, તો આંતરતપ પ્રાણ છે. ઉપવાસ, કાયાદમન એ સર્વ બાહ્યતપ છે, ધર્મના શારિરીક અવયવો છે પણ પ્રાણ નથી. તપના પ્રાણ છે–પ્રાયશ્ચિત, વિનય, સેવા અને સ્વાધ્યાય પરંતુ આજે આપણામાં તો શું સાધુતાના ઇજારદારોમાં પણ પ્રાયશ્ચિતાતુર દયાબુદ્ધિના ભૂલ સ્વીકારનારા ને સુધારનારા કેટલા છે? અને એવા સાચા તપસ્વીઓનું સ્વાગત કરનારા આપનામાંથી કેટલા છે? કેવળ બાહ્યતપથી નહિ પણ અંતરતપથી મહાવીર સ્વામીનું અનુકરણ કરવું જરૂરી છે. નહિતો પ્રાણહીન શરીરની જેમ આંતરતપવિહિન બાહ્ય તપ કેવળ બાળી નાખવાની જ વસ્તુ બની રહેશે.

બાહ્યતપ તો કેવળ એક સાધનની કસરત છે અને એવી નહિ બનીને તમે ખૂબ સેવા કરી શકો એ માટે છે. દિવસ ભર નિદ્રામાં કે આળસમાં પડી રહેવા માટે અને પારણાને દિવસે પકવાનોમાં સારું થ… માટે ઉપવાસ નથી. પણ જનસેવા કરતાં તમારે ભૂખે રહેવું પડે તે એ ભૂખે રહેવાની શક્તિ ઉપવાસથી વધે તે માટે છે.

ઘણા સેવકોને પરિવાર જનતાના કે શાસકોના કોપના [illegible] પડે છે. એવા પ્રસંગે ભૂખ્યા તરસ્યા રહેવું પડે છે, કદી કે [illegible] રહેવું પડે છે, અને કોઈ કોઈ વખતનાં દુ:ખોનો સામનો કરવો પડે છે. આ દુ:ખો છતાં જે ટકી રહે છે તેજ [illegible]

[illegible]

નિયમો નિવૃત્તિરૂપ જણાય છે, પણ એ બરાબર નથી. સાધુ સંસ્થાના સંરક્ષણ માટે એ નિયમો ઘડાયા હતા. ઓછામાં ઓછું લઈને વધારેમાં વધારે આપે એ સાધુ. એ અનુસારજ સાધુનાં કર્તવ્ય નિયમબદ્ધ થયા છે. એ ત્યાગી બને છે, કોઈનું નિમંત્રણ સ્વીકારે નહિ, ઘર ઘર ટુકડા ભીખીને પેટ ભરી લે, જેથી એના ભોજનનો બોજો સમાજ પર ન પડે ને સમાજને એનો ભાર ન લાગે; એ નાગો રહે છે કે ફાટલ તુટલ કપડાંથી ચલાવી લે છે જેથી કોઈની સામગ્રી લુંટવાની એને રહે નહિ— અને સમાજને એને સારૂ કશી તકલીફ ઉઠાવવી ના રહે. એ પોતાની ચીજ પોતેજ ધુએ છે ને કોઈને કષ્ટ દેવાની એની મરજી નથી. આ નિયમનનો અર્થ એ છે કે એ સમાજ પાસેથી ઓછામાં ઓછું લેવાનો પ્રયાસ કરે.

આજે આ નિયમનની કેવળ નકલ થઈ રહી છે. ત્યાગ એ ઢોંગનો વિષય બન્યો છે. લીલોતરીનો ત્યાગ કરનાર છપ્પન ભોગ ભોગવશે. નિમંત્રણ સ્વિકારીને જે તકલીફ અપાય તેથી કેટલીય વધારે તકલીફો, આર્થિક નુકશાની, અને હાડમારી આજના ત્યાગીઓને ખાતર સમાજને ભોગવવી પડે છે. ઓછામાં ઓછું લેવાનું પણ જાણે વધારેમાં વધારે લેવાના નિયમનમાં પલટાઈ ગયું છે.

આમજ આપવાની વાતમાં બધું ફેરવાઈ ગયું છે. એ જમાનામાં સાધુઓ જે આપતા તે સમયને અનુકુળ હતું. એ વખતે સમાજ પાસે ભૂખમરાનો પ્રશ્ન ન હતો. અને કેવળ જ્ઞાનદાનની આવશ્યકતા હતી. એ વેળા આજના જેવાં જ્ઞાન પ્રચારનાં સાધન ન્હોતાં. આજ તો એક જગ્યાએ બોલાય તે પવનવેગે જગત આખુંય સાંભળી–વાંચી શકે છે. છાપા ને પુસ્તકો જ્ઞાનને ઘેર ઘેર ફેલાવે છે. પ્હેલાં આવા સાધન ન હતા. એટલે સાધુ સંઘે એની શક્તિ જ્ઞાન પ્રચારમાં ખરચવાની યોજના ધારી હતી. એટલે સમાજની પરમ સેવાનું આ કાર્ય સાધુઓએ કર્યું. આજે સમાજની જરૂરીઆત બદલાય છે તો સાધુ સંસ્થાએ સેવાકાર્ય કેમ ન બદલવું જોઈએ ? તરસ્યાને પાણી પાવું એ સેવા છે તો ભુખ્યાને

ભોજન દેવું એ પણ સેવા છે. જે કરવું ઘટે તે ન કરે અને બીજાનું કાર્ય કરનારા સેવાનો ઘમંડ ભલે કરે પણ એ સેવાથી વંચિત છે.

રોગીઓના સાચા ચિકિત્સકો, રોગીઓનાં આંસુ લુછનારી [illegible] કે નર્સોની આજ જરૂર છે, તો જૈન સાધુઓ રોગીઓની સેવામાં [illegible] જીવન કેમ ન ખર્ચે? જૈન સાધ્વીઓ નર્સ બની સેવા કેમ ન કરે [illegible] આવા કાર્યોમાં પડવાથી એમની સાધુતા વિનાશ નહિ પામે [illegible] ચમકશે અને આમ સાધુઓ શિક્ષક પણ શા માટે ન બને! [illegible] જરૂર હોય ત્યાં [illegible] પણ [illegible] ન [illegible]?

[illegible] નહિ, [illegible] નિઃસ્વાર્થભાવથી [illegible], પ્રેમથી ને સહાનુભૂતિથી આ કાર્ય [illegible] કરતા [illegible] સાચા સાધુ [illegible] તેજ સાચા [illegible]

[illegible]

હાની થતી નથી. ઉલટું સાધુતા ને મહાવ્રત એનાથી ઓપશે. માત્ર એનો ખ્યાલ ઓછામાં ઓછું લેવાનો અને શક્ય તેટલું વધારે આપવાનો હોવો જોઈએ. બહુજ આસાનીથી પોતાનો બોજો બીજાને માથે નાખનાર કરતાં પગ પર ઉભા રહેનાર ઉત્તમ છે, એથી એક પ્રકારે બીજાનું ભલું છે અને પરમાર્થી પ્રવૃત્તિ હોવાના કારણે એ ધર્મનું જ એક અંગ છે.

ફરીવાર હું એ વાતનું સમર્થન કરૂં છું કે સાધુતાની કસોટી નિવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ નથી, પણ નિસ્વાર્થ જનહિત છે. આ કસોટી મુજબ આપ સાધુની-એમની સાધુતાની પૂજા કરો એમ હું ઇચ્છું છું. આ કસોટી આપ ઉપયોગમાં લેશો પછી આપને સાધુતાને ઢુંઢવા ઓઘા, મુહપત્તિ કમંડલો કે નગ્નવેષનો આશ્રય નહિ લેવો પડે. પછી આપને નિષ્ક્રિય નહિ પણ પરમ કર્મયોગી ગુરૂ સાંપડશે. એ વેળા આપને સાચા જૈન સાધુની પ્રાપ્તિ થશે અને 'નમો લોએ સવ્વસાહુણમ્'નો અર્થ પણ આપને સમજાશે. એ વેળા 'સવ્વસાહુ'માં આપ દેશોધ્ધારને માટે કષ્ટ રહેતા ને ફાંસીએ ચડતાં દેશ ભક્તોનો પણ સમાવેશ થએલો જોઈ શકશો. આપ જોઈ શકશો કે સાધુતા પ્રત્યેક દેશ, જાતિ અને ધર્મમાં છે. વસ્ત્રધારી પણ સાધુ હોઇ શકે છે ને નાગા રહેનાર પણ સાધુ હોઇ શકે છે. વ્યાખ્યાન દેનારામાં અને એની કરનારામાં પણ સાધુતા મળી શકશે. ન્યાય માટે ઝગડનારાઓમાં અને પીડીતોની પગચંપી કરનારાઓમાં પણ સાધુત્વ મળશે. ઉપાશ્રયોમાં, વ્યાખ્યાન દેનારાજ માત્ર સાધુ નથી. સાધુત્વ અતિ વ્યાપક છે. 'નમો લોએ સવ્વ સાહુણમ્' કહેતી વખતે આવી વ્યાપક સાધુતાનો આપણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિભિન્ન નિવૃત્તિ-એ સાધુતાની નિશાની ન બનવી જોઈએ. પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ સમજવામાં સ્યાદ્વાદ બહુ મદદ કરે છે. એક ભાઈએ મ્હને પૂછ્યું હતું કે પ્રવૃત્તિ સત્ય છે કે નિવૃત્તિ! મ્હેં તો એનેજ પુછ્યું કે ટોપી સત્ય છે કે બુટ! એ તો ચુપ રહ્યા. પછી મ્હેં સમજાવ્યું

ટોપીને બુટ બન્ને સત્ય છે અને બન્ને અસત્ય પણ છે. માથા પર ટોપી સત્ય છે, પગમાં બુટ સત્ય છે, પરંતુ બુટ માથા પર અને ટોપી પગમાં એ અસત્ય છે, [illegible] પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ તેમના સ્થાને સત્ય છે, [illegible] બન્ને અસત્ય છે

આપણે [illegible] પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ [illegible] તેમાંથી એક પણ [illegible] કહેવાય. એકને [illegible] લગી લેવાનું [illegible] હોવાના કારણે કહેવાય [illegible] અર્થ એ નથી કે એ [illegible] પ્રમાણિક [illegible] ઈમાનદાર હોય, તો [illegible] પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો સમન્વય [illegible]

કેવળ નિવૃત્તિને પ્રાધાન્ય દેવાય, [illegible] [illegible] [illegible] સૌથી મોટો [illegible] નિયમ નથી [illegible] નથી, [illegible] ધર્મ [illegible] નથી, [illegible] ન [illegible] પ્રાપ્ત [illegible]

સુધારક ધર્મમાં સુધારા.

આપનું આમંત્રણ સ્વીકારી અહિં આવ્યો એમાં એક ઉદ્દેશ એ હતો કે એ બહાને એકાદ દિવસ પરમાનંદભાઇ જોડે રહેવાનો આનંદ મળશે. હમણાં હમણાં એમના અમદાવાદના ભાષણ સામે ભારે તકરાર થઇ છે. મને રહી રહીને આશ્ચર્ય થાય છે કે પરમાનંદભાઇ જેવા સૌમ્ય અને સમધારણ વ્યક્તિઓના ભાષણમાં લોકોને એવું તે શું જડ્યું હશે કે તેઓ એમને માર્ટિન લ્યુથર બનાવવા તૈયાર થઈ ગયા છે! આકરા વિચાર ધરાવનાર દરેક મિત્રને સામી બાજુ બનાવી એને સૌમ્ય અને જવાબદાર બનાવવો એ અત્યાર સુધીનો પરમાનંદભાઇનો પ્રિય વ્યવસાય. એમનું ભાષણ આખું વાંચ્યા વગર જ હું કહી શકું છું કે એમાં ઉત્પાત કરનારું કે વિનાશક એવું કશું તત્વ નથી, પણ જમાનો પરમાનંદભાઇ જેવી સૌમ્ય મૂર્તિ મારફતે પણ પોતાનો અવાજ પ્રગટાવી શકે છે.

સાંભળું છું કે અમુક સમાજે એમનો બહિષ્કાર કર્યો છે. એટલે આ બહિષ્કાર વિષેજ પ્રથમ બે શબ્દ કહું.

બહિષ્કાર એ દરેક સુસંસ્કૃત અને સંઘટિત સમાનનો સ્વાભાવિક હક છે. સુધારેલા સમાજના હાથમાં એ એક અસરકારક અને સાત્વિક શસ્ત્ર છે, પણ એ શસ્ત્ર બેધારી તલવાર છે. જેમની સામે એ વપરાય છે તેમને એ હણશે ત્યારે હણશે, પણ જે એ શસ્ત્રને વાપરે છે તે જો યોગ્ય પ્રસંગ, યોગ્ય પદ્ધતિ અને મર્યાદા ન જાણે તો એ શસ્ત્ર એનેજ પ્રથમ હણે છે. અમારી ન્યાતમાં એક સમજુ વૃદ્ધ પુરૂષે એક વખતે આ બહિષ્કારની મીમાંસા કરી હતી તે અત્યારે મારી ભાષામાં અહીં કહી દઉં. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં જઇ મેં હરિજનના હાથની રસોઇ ખાધી, એટલે અમારા ગામ જતાં મેં ન્યાતવાળાઓને કહ્યું કે હું આ રીતે વર્તું છું. ગુજરાતમાં છે એવું ન્યાતનું બંધારણ અને જ્ઞાતિની પંચાયતી અમારે ત્યાં ન--

નહિ. જ્યાં ન્યાતવાળા ધારે તો બહિષ્કાર કરી શકે છે. મેં દરિજનો જોડે ખાવાનો એકરાર કર્યો એટલે કેટલાક ભાઈઓ બોલી ઉઠ્યા "બેસો, બેસો. અમે પુછવા આવીએ ત્યારે આવી વાતો અમને કહેજો" એજ વખતે પેલા વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું કે "ભારે પૈસાદાર માણસ [illegible] ત્યારે તો એનો બહિષ્કાર કરવાનું આપણે નામ નથી લેતા. [illegible] પાખંડ ચલાવે છે ત્યારે આપણે એમને આગમામાં પાડી શકતા નથી પછી એકાદ નિખાલસ અને સજ્જન માણસનોજ બહિષ્કાર કરવા [illegible] ત્યારે આપણને શોભે નહિ. એથી સમાજનું [illegible] પણ [illegible] આના જેવા લોકો રૂઢાચારને તોડે છે, પણ અનાચાર કરતા નથી [illegible] [illegible] સામે થાય તોયે એમની પ્રતિષ્ઠા તો કાયમજ રહે છે. [illegible] બહિષ્કાર [illegible] મોટાજ વગોવાય છે. જો નિર્મળ સંતોનો બહિ[illegible] [illegible] એમનું [illegible] બેસીશું તો ન્યાતમાં રહેશું શું! [illegible] [illegible] એમનું નામજ ન લેવું. કહીયુગ છે [illegible] [illegible] એ વૃદ્ધ પુરુષની દૃષ્ટિ [illegible] [illegible] નથી એનો [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

સામયિક સુધારા વિના ધાર્મિક જીવન ટકાવી જ ન શકાય, એટલ
માટે જ સામાજિક સુધારાના—સામાજિક પ્રગતિના સાર્વભૌમ નિયમ
જાણી લેવા જોઇએ. હજારો વર્ષોનો અનુભવ અને ઇતિહાસ જેમન
પાસે છે તેઓ જો ધર્મવિકાસનું અને જીવન પરિવર્તનનું શાસ્ત્ર ન રચે
તો તેઓ ઋષિમુનિઓની પરંપરાને લજવશે. આપણા સ્મૃતિકારો વખતો
વખત ધર્મ વ્યવસ્થામાં ફેરફારો કરતા જ આવ્યા છે. હવે આપણે આવ
ફેરફારોનું આખું શાસ્ત્ર તૈયાર કરવું જોઇએ. તોજ આપણે આપણુ
સમાજનું જહાજ જીવન સાગરમાં સહીસલામત હંકારી શકીશું. આવી
રીતે જીવન વ્યવસ્થા ફરી ફરી તપાસીને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન નવેસર ગોઠ
વનારાઓમાં ભગવાન મહાવીર એક અગ્રેસર હતા। એમનો જમાનો
કેવા હતો એ તપાસીએ.

× × ×

ભારતીય યુદ્ધની ઘટના આર્યોના જીવનમાં ભારેમાં ભારે ક્રાન્તિકારી
નીવડી. અંગ્રેજ અને જર્મન વચ્ચેનો ભાઇવેરનો વિશ્વવ્યાપી વિગ્રહ જેમ
આજની દુનિયાને ઇજા નડે છે, તેમજ કૌરવ પાંડવ વચ્ચેનું એ સર્વનાશી
મહાયુદ્ધ ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જીવલેણ નીવડ્યું. ભારતીય યુદ્ધ
પહેલાં, જેમાં રોજ રોજ પચીસ પચીસ હજાર ગાયોનું આલંભન થતું
એવા મહાયજ્ઞો કરવામાં રન્તિદેવ જેવા સમ્રાટો ભારતીય યુદ્ધ પહેલાં
ધાર્મિકતા માનતા. રાજાઓ, સમ્રાટો થવા માટે હુંસાતુંસી ચલાવી એક-
બીજાનો નિઃપાત કરતા અને એક દિગ્વિજય કરવા માટે કરેલા રાજ-
સંહારનું પાપ ધોઇ કાઢવા એટલોજ હિંસક બીજો યજ્ઞ કરતા. જેથી
દ્રોણાચાર્ય અને ધર્મરાજ જેવા પુણ્ય પુરુષોને ક્ષાત્રધર્મ પાપી છે એવો
એકરાર કરી એનો ધિક્કાર કરવાનું મન થયું. સેવાથી પોતાના કુટુંબી
બનેલાં અસંખ્ય જાનવરોનો—ગાય, બળદ અને ઘોડાઓનો—યજ્ઞને નામે
સંહાર કરવા સૂચવનાર વેદોથી ત્રાસી જઇ એક ઋષિ ભગવાનું વચન
ગોખી ગયો, પિતા કૈરવા વૈદિક સંસ્કૃતિની ભરીભરથાળીમાં આવું વચન મળતું

એ તો વરૂણની લડાઇ લડતાં હિન્ડેન્બુર્ગે આગળ યુદ્ધનો નિષેધ કરવા હિંમત ભર્યું હતું. વૈદિક ધર્મના અભિમાની આપણા પૂર્વજોએ વચન પણ નોંધી રાખ્યું છે. એ તેમની ઐતિહાસિક પ્રામાણિકતા સૂચવે છે, તેમ એ જમાનાની અટવાયેલી ધર્મબુદ્ધિનું પણ સૂચન

ભારતીય યુદ્ધ, યાદવોની કાપાકાપી, મારામારી અને ઋષિએ બંધ પાડેલો જનમેજયનો સર્પસત્ર એ બધા વાતાવરણનું સ્મરણ હતું એવા લોકોએ આપણી જીવનદૃષ્ટિમાં પરિવર્તન કરવાનું નક્કી

એ વિચાર ધીમે ધીમે પાકતો ગયો; છતાં વખત સુધી પાકતો ગ... તેમાંથી આર્યપરંપરાના બે પંથો નીકળ્યા. આપણે એમને બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ તરીકે ઓળખીએ છીએ. **[न हि] वेरेन वेरानि [सम्म]न्तीध कुदाचन। अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो** ... બુદ્ધ ભગવાને અવેરનો સંદેશો આપ્યો. दुरतं मेतं वर्णितं ... ભગવાન મહાવીરે પ્રાણએ એ સંદેશો ઝીલ્યો. બુદ્ધ ભગવાને ... [illegible] ન કર્યો હોય પણ એમણે જાહેર કર્યું કે ... [illegible] કરની ન હતી, ત્યારે માનુષોમાં ... [illegible] પરિસ્થિતિ ... તેવો મનુષ્ય અને ... [illegible] તો અહિંસાને ... [illegible]

અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ વસના બેકુલ વીરો વચ્ચે વચલી નદીના પાણી માટે જ્યારે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને બન્નેના આગેવાનોને બોલાવીને પૂછ્યું કે પાણી કિંમતી છે કે માણસનું લોહી કિંમતી છે? પાણી માટે લોહી રેડવું એ ડહાપણ કયાંનું?

યયાતિ રાજાએ પોતાનું અને પોતાના દીકરાનું યૌવન અનુભવી સમ્રાટ-સુલભ બધા ભોગો ભોગવ્યા પછી અનુભવવાણી ઉચ્ચારી કે દુનિયામાં જેટલા ચોખા અને તલ છે, જેટલાં એશઆરામનાં સાધનો છે તે બધાં એક માણુસ પોતાનાં કરે તોયે એનાં સુખોપભોગને માટે તે પૂરતાં નથી, એને તૃપ્તિ ન ઉપજાવી શકે. માટે વાસનાનો જ ત્યાગ કરી સંતોષ કેળવવો એમાં જીવનની સરળતાની કુંચી છે. ભગવાન મહાવીરે પણ લોકોને એજ કહ્યું હિંસાદ્વારા બીજાને દબાવવા કરતાં તપદ્વારા પોતાની વાસનાઓ દબાવવી એજ વિશ્વજિત યજ્ઞ છે. એમાંજ જીવન-સાફલ્ય છે. માણુસનું જીવન એની આસપાસનાને શાપ અને ત્રાસરૂપ થવાને બદલે આશીર્વાદરૂપ થાય એમાંજ ધર્મ રહેલો છે. તપના મૂળમાં આજ વસ્તુ છે. તપ વિના જીવન નિષ્પાપ થાય નહિ.

જેમ યજ્ઞનો અસલી ભવ્ય જીવન-સિદ્ધાન્ત તે વખતના લોકોએ પશુહત્યા કરીને બગાડયો, તેમ ત્યાર પછીના લોકોએ તપનું સર્વ મંગલત્વ વીસરી જઇ એને અર્થ વગરનું દેહદમન કરી મૂક્યું. આપણા દેશમાં મહાનમાં મહાન ધર્મસિધ્ધાન્તોને અર્થવગરની યાંત્રિક ક્રિયાનું રૂપ આપવામાં લોકોએ બુધ્ધિદ્રોહ અને સમાજદ્રોહ ઓછો નથી કર્યો.

આહાર શાસ્ત્ર, જીવન શાસ્ત્ર, પ્રાણી શાસ્ત્ર, સમાજ શાસ્ત્ર, અર્થ શાસ્ત્ર માનસ શાસ્ત્ર, તર્ક શાસ્ત્ર, વગેરે મનુષ્યોપયોગી શાસ્ત્રોનો જેમણે ઉત્તમ અને અદ્યાવધિ (up-to-date) અભ્યાસ કર્યો છે તેવા સમાજ હિતૈષી લોકોએ ધર્મશાસ્ત્રનો ફરી ફરી વિચાર કરવો જોઇએ, અને પોતાના જમાનાના સ્વધર્મીઓને દોરવાનું કામ કરવું જોઇએ.

એવી સનાતન આવશ્યકતા ન હોત તો ભગવાન બુધ્ધ અને મહાવીર જેવાને પુરુષાર્થ પૂર્વક લોકોને સનાતન ધર્મની નવેસર દીક્ષા આપવાનું ક-

વસ્તુત ન જાણે [illegible] ધર્મ ગમે તેટલો ઉજ્જવળ હોય, માનવી બુદ્ધિની કે [illegible] જડતાને કારણે એના ઉપર રાખ બાઝવાની જ. એ રાખ ખંખેરીને ફરી ધર્મતત્ત્વોનો [illegible] કરીને ધર્મને નવેસર ચેતના આપવાનું કામ યુગે યુગે થતું આવ્યું છે. માટે જ ધર્મ ટક્યો છે. ધર્મના મંથો, ધર્મના મંદિર, ધર્મના [illegible] અને મુનિઓ અને ધર્મના અભિમાનથી હિંસા-[illegible], [illegible] અને શાન્તિ [illegible] જેવી જડ ધર્મનો જ દ્રોહ કરનાર આચાર્યો, ધર્મનું [illegible] નથી કરી શકવાના. શાન્તિ, તિતિક્ષા, અને ઉદારતા જેમને [illegible] [illegible] પક્ષની [illegible]. [illegible] અત્યંત અને શુભ હેતુ મમતા અને [illegible] [illegible] જેમને એ ઉતર્યો છે એવા ધર્મપરાયણ માણસ ધર્મ [illegible] ઉચ્ચ વર્ણમાં જન્મ પામવાથી માણસ ઉચ્ચ બને નહિ. [illegible] ઉજ્જવળ થાય છે એમ શુદ્ધ અને [illegible]

[illegible]

પ્રગતિ એટલે શું ? એ સવાલ હમેશ ઉઠે છે. જ્યાં જીવનના આદર્શો વારંવાર બદલાય છે ત્યાં પ્રગતિની દિશા નક્કી કરવી સહેલી નથી. તે તે વખતના લોકોને તાત્કાલિક જે ઇષ્ટ લાગે તે તરફ જવા માટે જોઇતા ફેરફાર કરવા એનું નામ પ્રગતિ, એમ સામાન્યપણે કહી શકાય. લોકોને રુચે એ દિશામાંજ લોકો જાય. એક વખતે સંગીત અને નૃત્યને આપણા લોકોએ વખોડી કાઢ્યું અને એને સામાજિક સડારૂપ સમજી ગયા જમાનાના અમુક લોકોએ એમની સામે ઝુંબેશ ચલાવી આજે એજ સંગીત અને નૃત્ય આપણી સંસ્કૃતિની ખાસિયત તરીકે આપણે કેળવીએ છીએ અને દુનિયાને સ્વીકારવા નોતરીએ છીએ રમતો પાછળ વખત બગાડવા માટે આપણે આપણા છોકરાઓને સજા કરતા હતા. આજે રમતોમાં જે વિદ્યાર્થી ભાગ ન લે તેને વઢીએ છીએ. આપણા પોશાકનું પણ એમજ છે માંસ મદિરાના સેવનમાંજ પ્રગતિ રહેલી છે એમ માનનારોય એક જમાનો આપણે ત્યાં થઇ ગયો. આદર્શો હીંચકાની પેઠે એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચે જ છે છતાં પ્રગતિ જેવી કાંઈક સ્થાયી વસ્તુ છે અને બધા જમાનાને ઇષ્ટ જણાય એવાં કેટલાંક તત્ત્વો કેળવવા જેવા છે જ. એનો વિચાર આગળ જતાં કરીશું. સામાન્યપણે એમ જોવાયું છે કે સમાજને સ્થૈર્ય અને પ્રગતિ બન્ને તત્ત્વો સાચવવાં પડે છે. જો સ્થિરતા ન હોય તો સામાજિક સદ્‌ગુણોની મુડી બંધાયજ નહિ, ચારિત્ર્ય કેળવાયજ નહિ અને માણસને સામાજિક જીવનનો વિશ્વાસ પણ ન બેસે. ઉલટું, જો આપણે અપરિવર્તનવાદી બન્યા તો જીવન કટાઇ જશે, કોહવાઇ જશે, અને તમામ જીવનરસો સુકાઇ જશે. સ્થૈર્ય અને પ્રગતિ આ જોડિયા તત્વો શ્રમ અને વિરામની પેઠે કોક કોક વાર એક પછી એક આવે છે. એ પણ પ્રગતિનો મોટો સિદ્ધાન્ત છે એ બન્નેની અપરિહાર્યતાના ધ્યાનમાં લઇનેજ સામાજિક જીવનના નિયમો ઘડી કાઢવા જોઇએ. ધર્મદાસોએ સામાજિક નિયમો વખતો વખત ઘડ્યા છે. આ નિયમો ધર્મને આધારે આપ્યા છે અથવા સામાન્ય બુદ્ધિની પર એવા અલૌકિક હિલચાલ

લોકો જ આપી શકે છે, એવી માન્યતા આપણા સમાજની ઠરી ગયેલ [illegible]
આવી છે. પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં તો બધા જ ફેરફારો કરે છે પણ માન્યતામાં
બધા ઉપરના વિચારને જ ઉત્તેજન આપે છે કે પૂર્વે આપેલી સમાજ
વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાનો સમાજને હક જ નથી. પ્રત્યક્ષ અનુભવ,
એ અનુભવ ઉપરથી થતો વિચાર, સમાજની લાગણીઓ અને સમાજની
વિશ્વની સનાતન શ્રદ્ધા એના પર જ સમાજ વ્યવસ્થા આધાર રાખે
ત્માની શ્રદ્ધા એ તો સમાજનું મૂળ બળ છે. એ બળનું [illegible]
[illegible] મૌલિક શક્તિનું મૂળ બળ છે.

[illegible] હવે ફેરફાર કર્યા કરીશું તો સમાજ કેવીના [illegible]
[illegible] (કેરિકેચર) આવીજ નહિ, અને જો ફેરફારો ન જ
[illegible] મડદાની પેઠે સમાજ મરવા માંડે.

[illegible] ફેરફારો કર્યા કરવાં [illegible] નથી એવ
[illegible] લખ્યું [illegible]
[illegible] નથી [illegible]
[illegible] Legal Fictio [illegible]
[illegible]

છે આમ અંદરનો મસાલો પૂરેપૂરો બદલાયા પછી નવા લોકો દલીલ કરે છે કે મસાલો એ મુખ્ય વસ્તુ છે, આકાર એ ગૌણ વસ્તુ છે, માટે અંદરની વસ્તુ સાચવીને એને ગમે તે આકાર આપીએ એમાં ધર્મદ્રોહ થતો નથી, તત્ત્વ સચવાય એજ મહત્વનું છે. આમ આકાર બદલાયા પછી એ આકારનેજ ફરી મહત્વ આપવામાં આવે છે અને ફરી એમાં નવો મસાલો સ્વીકારવાની તૈયારી થઈ જાય છે. જુનું એક વચન છે **चलत्येकेन पादेन, तिष्ठत्येकेन पण्डितः** એક પગ ઉપાડીને આગળ મૂકવા માટે બીજો પગ અડગ સ્થિર રાખવો પડે છે. ઉપાડેલો પગ આગળ સ્થિર થયા પછી પાછળના અડગ પગનો ઉપડવાનો વારો આવે છે, આમજ સામાજિક પ્રગતિ થતી આવી છે આ સિધ્ધાન્ત જેમણે જાણ્યો તેમની સમાજ સેવા કરવાની શક્તિ ઘણી વધે છે.

આજનો જમાનો ચર્ચાનો છે. જે વસ્તુ વિષે મનમાં પરમ આદર હોય એની ચર્ચા કરાય નહિ એવો જુનો નિયમ હતો. માતા પિતા કે ગુરુની આજ્ઞાનો વિચાર કરાયજ નહિ, **आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया।** મુરબ્બીઓના વર્તનના કાજી આપણે ન થઈએ, તેઓ જે કરે છે તે ઉચિતજ છે **वृद्धास्ते न विचारणीय चरिताः।** પણ એ વૃત્તિ ખુબ કેળવાઈ હતી આજે જેની ચર્ચાજ ન થઈ શકે એટલી પવિત્ર વસ્તુ એકે રહી નથી, બધાજ બધીજ વસ્તુઓ ચર્ચે એમા અમુક કેળવણી છે અને અનાધિકાર ચેષ્ટા પણ છે. આ વાટે સમાજની આગેવાની લોકોની શુદ્ધ લાગણીઓ ઉશ્કેરનાર બેજવાબદાર લોકોના હાથમાં એકેજે જાય છે, પણ આ દોષ ટાળવા માટે જો નિયમ કર્યો હોય કે 'અધિકારી પુરુષોજ ચર્ચા કરવાને લાયક ગણાય' તો એના પણ જુદા ગુણદોષો છેજ. તેમ કરતાં સમાજહિતનો વિચાર પીડાવું થાય છે, પ્રજાનો બુદ્ધિ ભેદ થતો નથી, સ્થિરતા સચવાય છે, અને સમાજ બળવાન સામર્થ્ય કેળવી શકે છે. પણ આવી સ્થિતિમાં ઘણી વાર કેળવણી જડતા આવે છે અને આગેવાનોની ખાત જોવાય છે. સમાજની કર્તૃત્વશક્તિ ઘટે । ત્યાં ... શક્તિ ક્ષીણ થાય

છે અને આગેવાન કોમનો નૈતિક અધઃપાત થતાં આખો સમાજ ભાંગી પડે છે.

* * * *

ધર્મસુધારા કરનાર લોકો પરમ ધાર્મિક અને [illegible] જોઈએ. ધર્મના વિધિવિધાનમાં અને બાહ્ય રિવાજોમાં જે ક્રાંતિ કરી શકે તેની પાસે ધર્મનો આત્મા અખંડ હોવો જોઈએ. એમણે ધર્મનાં રહસ્ય પોતાનું કરેલું હોવું જોઈએ. આવા લોકો દરેક જમાનામાં અને દરેક દેશમાં કે સમાજમાં પેદા થાય જ છે એમ ધર્મગ્રંથમાં [illegible] છે અને ઇતિહાસમાં દેખાતું આવ્યું છે.

વિકાસનો અર્થ આપણે બરાબર સમજવો જોઈએ. [illegible] અને સાથે [illegible] ઘટનાઓ બની છે [illegible] શું કરી ચૂકી છે અને શું કરવાની છે [illegible] વિકાસ એવી માન્યતા [illegible]

આવા માણસમાં એક વિશેષ શક્તિની આવશ્યકતા હોય છે, અને તે છે ભવિષ્યના આદર્શની ઝાંખી. જેમ જહાજનો તાંડેલ પોતા પાસેના નકશા પ્રમાણે જહાજ ચલાવે છે, જેમ મકાનો બાંધનારા પોતાના નકશા પ્રમાણે બધું ચણતર કરે છે, જેમ કોઇ મહાકાવ્યના લેખક ધારેલા ઉદ્દેશ પ્રમાણે કાવ્યનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ સમાજનો ધુરીણ સમાજનો સંધરી પોતાના મનમાં જે આદર્શ બંધાયો હોય તે તરફ નિઃશંકપણે સમાજને દોરે છે. એની આગળ એના આદર્શનું ચિત્ર જેટલે દરજ્જે સ્પષ્ટ અને જીવતું હશે તેટલે દરજ્જે એ વિશ્વાસપૂર્વક સમાજને રસ્તો બતાવશે બુધ્ધ અને મહાવીર આવા સમાજ સુધારકો હતા, તેથી જ પોતાની પાછળ આવી સમર્થ સંસ્કૃતિ તેઓ મૂકતા ગયા.

પણ પાછળના લોકો ધર્મરહસ્ય ભૂલી જઇ કેવળ રૂઢીને અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને વળગી રહે છે. અહિંસા ધર્મનો સર્વત્ર વિજય થયેલો જોવા ઇચ્છનાર જૈનોમાં જ્યારે સામસામે મારામારી થાય છે અને તે પણ ધર્મના નામે ત્યારે ધર્મ લજવાય છે શમદમનો ઉપદેશ કરનારા આચાર્યો જ્યારે રીસે ભરાય છે અને કોઇનો સત્યાનાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે ત્યારે જે ધર્મને નામે તેમ પ્રતિષ્ઠા મળી છે તે ધર્મ વિમાસણમાં પડે છે કે હવે હું ક્યાં જાઉં? જેમનો આધાર મુખ્ય ગણ્યો તેઓ મારા રક્ષક હોવાનો દાવો તો કરે છે, પણ એમના જીવનથી જ મને ગુંગળાવી મારે છે. મધ્યપ્રાંતમાં નાગપુર પાસે રામટેક કરીને એક સ્થાન છે. ત્યાંનું એક જૈન મંદિર જોવા ગયેલો. એને બારણે બંદુક, તલવાર આદિ શસ્ત્રો રાખ્યા હતા અને સિપાઇઓ મંદિરનું રક્ષણ કરતા હતા મંદિરમાં સંઘરેલી ધનદૌલતનું રક્ષણ આમ જરૂર થતું હશે પણ અહિંસા ધર્મનું તો અખંડ ખૂન જ ચાલ્યું હતું.

ધનદૌલત નાદગલા અને અહિંસાનો મેળ થાય નહિ. યુરોપમાં અહિંસા-વાદી ક્વેકર લોકોને અને હિંદુસ્તાનમાં અહિંસાવાદી જૈન લોકો [illegible] સ્થિતિમાં જોઈ મનમાં [illegible] આ [illegible] મા

ધર્મ બરાબર સમજતો હશે? ગરીબોનો વૃત્તિચ્છેદ કર્યા વગર શ્રી[illegible] વાન થઈ શકેજ નહી. અને વૃત્તિચ્છેદમાં શિરચ્છેદ કરતાં ઓછી હિંસા [illegible] નથી. જો ધર્માચાર્યો ધર્મનો વિજય જોવા માગતા હોય તો એમણે [illegible] આત્મ્યમૂલક વ્યવસ્થા અપનાવવીજ જોઇએ, અને દરેકને એનું [illegible] ફરી પૂરેપૂરું મળી રહે એવી સ્થિતિ લાવવા પ્રયત્ન કરવોજ [illegible]

આહારશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ નિયમો જુના વખતમાં પાળવા જેમ [illegible] પણ આજે એ નિયમો બદલવાજ જોઇએ. નવું આહારશાસ્ત્ર [illegible] રચે છે એનો નાશ ધર્મની દૃષ્ટિએ [illegible] દેખાડવા જોઇએ [illegible] સમજનાર [illegible] આગમોમાં જેમ [illegible] [illegible]

[illegible]

જૈન ધર્મમાં વિશ્વધર્મ બને એવાં તત્ત્વો છે ખરાં ?

(વક્તા:—દલસુખભાઈ ડાહ્યાભાઈ માલવણિયા.)

જ્યારે વિજ્ઞાન એની પ્રાથમિક દશામાં હતું ત્યારે ધર્મના કહેવાતા ઠેકેદારોએ તેને ધર્મ વિરોધી માની વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિકોને આ પૃથ્વીમાંથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા માટે જે અત્યાચારો કર્યા છે તે વાંચી-સાંભળી એ ઠેકેદારોની તે વખતની 'સર્વ' ક્ષેત્રમાં પહોંચ અને શક્તિનો ખ્યાલ આવે છે અને તેમની ધાર્મિક ક્રૂરતા પ્રત્યે તિરસ્કાર છૂટે છે. પરંતુ બીજી જ ક્ષણે એ ઠેકેદારોને આજે મને કે કમને જ્યારે વિજ્ઞાનના બારણે ભીખ માગતા જોઈએ છીએ ત્યારે આ વીસમી સદીમાં વિજ્ઞાનનો વિજય સ્પષ્ટ આંખ સામે તરી આવે છે અને એ રંકો પર દયા આવે છે.

એ જમાનામાં—એ જમાનો કાંઈ બહુ જૂનો નથી થઈ ગયો, પૂરી બે સદી જૂનો પણ નહિ—જીવનનું એક પણ ક્ષેત્ર એવું ન હતું કે જ્યાં ધર્મ દખલ કરતો ન હોય, આજે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. જીવનનું એવું એક પણ ક્ષેત્ર નથી જ્યાં વિજ્ઞાનની પહોંચ ન હોય. એ જમાનામાં શાસ્ત્ર અને બાબા વાક્યના બળે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ વસ્તુને પણ ઉડાવી દેવા, પોતાની આંખને આંધળી માનવા સૌ કોઈ નિઃસંકોચ તૈયાર થઈ જતા. આજે એ જ શાસ્ત્રો અને બાબાવાક્યોને, યદિ કોઈ વૈજ્ઞાનિક આધાર ન હોય તો માનતા સૌ કોઈ સંકોચ અનુભવે છે. અને માત્ર વિજ્ઞાન-સિદ્ધ વસ્તુની ચર્ચા રહી ગઈ છે. આમાં અપવાદ છે પણ તે ન ગણાય.

ધર્મનું મૂળ વિવેક છે એમ તો બધા ધર્મ શાસ્ત્રો કહે છે. પણ ધર્મે જ્યારે સામ્પ્રદાયિક, કટ્ટર સાંપ્રદાયિક રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે એ વિવેક વિસારે પડ્યો, અને તેનું સ્થાન અવિવેકે લીધું. અને જ્યાં

વખત અવિવેકે પગપેસારો કર્યો, ત્યાં પછી અનર્થોની પરંપરા [illegible] વગર કેમ રહે ? તેથી પરિણામે માનવ જાતનો ઉદ્ધારક ધર્મ [illegible] વિનાશક થયો. અને આશ્ચર્ય તો એ જ છે કે પરસ્પર સંહાર [illegible] પોતાને પરમ ધાર્મિક માની એ સંહાર કાર્યમાં જોડવા અને [illegible] સંહારને પણ ધર્મના નામે અપરિહાર્ય માન્યો. ધર્મનું આ [illegible] ધર્મને નામે અધર્મિકોનું આ તાણ્ડવ જે વખતે પરાકાષ્ઠાએ [illegible] [illegible] ધર્મોદ્ધાર આવશ્યક થઈ પડ્યો. અને ઠીક તેજ વખતે [illegible] [illegible] વચ્ચે વિતાન રૂપી શ્રીકૃષ્ણને આવવું પડ્યું. તેનો [illegible] [illegible] અનેક પ્રયત્નો થતા પણ આખરે વિતાન વિજયી નિવડ્યું છે.

વિતાન એ વિવેકનું શાસ્ત્ર છે જ્યારે ધર્મના તો [illegible] [illegible] ખરી રીતે જોઈએ તો આ [illegible] [illegible] નથી જેમ કોઈ પોતાના [illegible] [illegible] માં [illegible] છે અને [illegible] [illegible] પ્રત્યક્ષ દર્શન [illegible] [illegible] ધર્મની [illegible] માં પણ ઠીક તેમજ [illegible] છે [illegible] [illegible] છે ધર્મ જે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

શ્રેષ્ઠ, પછી તે સ્વાર્થ અને ધર્મનું એવું મિશ્રણ થયું કે કહેવાતા શૂદ્રોને સ્પર્શ ન કરવો એ પણ એક ધર્મકૃત્ય મનાયું. સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્ય અને ધર્માધર્મનો શો સંબંધ છે એ કાંઈ વિચારવાની જરૂર રહી જ નહિ. માનવ માનવ વચ્ચેનો સંબંધ કેવો મીઠો હોવો જોઈએ એ શીખવવાનું કામ જાણે ધર્મનું હોય જ નહિ, ઉલટું માનવ માનવમાં પણ જેટલા બને તેટલા ભેદ ભાવનું પોષણ કરવું, પરસ્પરના કલહનું અત્યંત પોષણ કરવું, એવા માનવ જાતિના નાશક ભાવોનો પ્રચાર કરવો એ એક જ ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો.

જૈન ધર્મે શીખવ્યું કે આંતરિક અને બાહ્ય ત્યાગ અને તપસ્યા દ્વારા જીવન વિતાવવું એ ધર્મ છે. પરિણામે સાધુ જીવનની તેવા ત્યાગ અને તપસ્યા દ્વારા પ્રતિષ્ઠા જામી. એક વખત એ વસ્તુની પ્રતિષ્ઠા જામી પછી તો એ ત્યાગ અને તપસ્યાને નામે એ ત્યાગી અને તપસ્વીઓમાં પ્રતિષ્ઠિત એવો માત્ર વેશ પહેર્યો એટલે ત્યાગી અને તપસ્વી ગણાઈ ગયા. એ વેશધારી ત્યાગી અને તપસ્વી આજે જૈન સમાજમાં જે અનર્થો કરી કરાવી રહ્યા છે. એને નથી શાસ્ત્રનો આધાર કે નથી ધર્મનો આધાર છતાં એ બધું ધાર્મિક કૃત્યોમાં ગણાયું અને એની સામે કોઈને કાંઈ બોલવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત કોઈ પણ અધિકાર માનવામાં આવ્યો જ નથી. ઉલટું એ નામધારી ત્યાગીઓ વિરુદ્ધ સાચો એક પણ શબ્દ કહેવો એ ધર્મ દ્રોહ મનાવા લાગ્યો અને એ રીતે જૈન સમાજમાં ધર્મને નામે અધર્મનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું.

ભગવાન બુદ્ધે તો સંસારને દુઃખ મુક્ત ક્લેશ મુક્ત કરવા તૃષ્ણા છોડવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને આદેશ કર્યો કે પર દુઃખ ભંજનમાં જીવનને ખપાવી નાખો. ક્યાં આ પોતાનું જીવન આપીને પણ બીજાના દુઃખને દૂર કરવાનો અનુત્તમ આદર્શ અને ક્યાં એ પર દુઃખ ભંજનને નામે સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે પ્રજામાં જીવ વિરાધના વધેલો અને મત્ર તંત્રની એ પર દુઃખ ભંજક ભિક્ષુઓએ મિઠાઈની મજા!

ભગવાન ઇશુએ તો જગતજનોના પાપના પ્રાયશ્ચિત ખાતર પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી ખ્રિસ્તી ધર્મને એક મહાન આદર્શ આપ્યો. પણ એ ઇશુના જ અનુયાયીઓ એટલા બધા ક્રૂર કે તેમને મન સમસ્ત વિશ્વમાં માત્ર ઇશુ સિવાય બીજો કોઈ મહાન માર્ગ જ નહિ, તેથી સમસ્ત વિશ્વને એ ઇશુના ઝંડા નીચે લાવવા ભયંકર અત્યાચારો કરી એમણે એ મહાન આદર્શને અપવિત્ર કર્યો. એટલું જ નહિ પણ જે ક્રમમાં ભયંકર અનાચાર, જનસંહાર, લડાઈ, કત્લ એ બધું [illegible] કરીને પણ એ રવિવારે દેવળમાં જઈ ઘૂંટણીએ પડી માત્ર મેરીની એ [illegible] પ્રાયશ્ચિત કર્યું એટલે એ પાપો ભૂંસાયા અને બીજા નવાં તેથી પણ વધારે ભયંકર પાપો કરવાની છૂટ મળી ગઈ. આમ એ પ્રાયશ્ચિત્ત [illegible] સિદ્ધાન્તને દૂર [illegible]

[illegible]

[illegible]

અમારે જોઈતી નથી એમ કહેનાર એક મોટો વર્ગ એ ધાર્મિકોની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો છે એને જ પરિણામે આજે ધર્મશોધનના વિવિધ આંદોલનો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

એક વર્ગ કહે છે કે ધર્મમાં સંપ્રદાયો ભલે રહ્યા પણ સંપ્રદાયનું ઝેર દૂર કરવું જોઈએ, એટલે કે જે વિધિ વિધાનો અમુક કાળે યોગ્ય હતા, અમુક કાળે ધર્મ મનાયા હતા તે આજે સમયાનુકૂલ ન હોવાથી બદલી નાખવા જોઈએ અને જે નિયમોના આચરણથી બીજાને હાનિ ન પહોંચે તેવા સાંપ્રદાયિક નિયમોના આચરણની સૌ કોઈને છૂટ હોવી જોઈએ. અર્થાત્ સંપ્રદાયો બન્યા રહે છતાં ધર્મને નામે સાંપ્રદાયિક અત્યાચારને અવકાશ ન રહે.

બીજો વર્ગ કહે છે કે એ ધાર્મિક સંપ્રદાયોનો તો સદંતર નાશજ થવો જોઈએ. ભૂતકાળનો અનુભવ બતાવે છે કે સંપ્રદાયના અસ્તિત્વેજ ધર્મને જોખમમાં નાખ્યો છે. ગમે તેટલી સાવધાની રાખવામાં આવે પરંતુ વાડામાં રહેનાર માનસ સંકુચિત જ રહેવાનું એ વધારે સંભવિત છે અને જ્યાં સંકુચિતતા છે ત્યાં ધર્મ કેવી રીતે સંભવે? માટે ધર્મ શુદ્ધિ કરવી હોય તો સંપ્રદાયોનો તો સદંતર નાશ જ કરવો જોઈએ અને સર્વ ધર્મ સમભાવ ફેલાવવો જોઈએ

ત્રીજો વર્ગ કહે છે કે જો સંપ્રદાયો ન જોઈએ તો પછી જુદા જુદા ધર્મો પણ શા માટે જોઈએ! એક પછી એક ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ એમ વિશ્વમાં એ વિવિધ ધાર્મિક લોકોએ શાંતિના પ્રચારને બદલે ધાર્મિક કલહો જ વધારી દીધા છે. અને ગાનર જાતને એ પગપિયે પાડી મૂકી છે કે એ ધર્મનોજ સદંતર નાશ માગે, માટે સર્વ ધર્મ સમભાવ એ અશક્યાનુષ્ઠાન છે. એટલે બધાજ ધર્મોનો નાશ કરી એક વિશ્વ ધર્મ યોજના હાથ ધરવી એ જ ધર્મોદ્ધારનો ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ છે.

આ રીતે ધર્મ શોધન ધર્મોદ્ધારના આંદોલનોના ત્રણ વહેણો મંદ ગતિએ પણ વહી રહ્યા છે એ વહેણોને અધિકાર પ્રાપ્ત ધાર્મિક ગુરૂ,

પંડ્યા, પાદરી, પૂજારી, મૌલાના સાથે અયગ્રામણીમાં આવતું પડ્યું છે પરંતુ એ અયગ્રામણીઓને પાર કરીને એ વર્ગોએ પોતાનો [illegible] કરી લીધો છે, અને હવે ધીરે ધીરે વિતાને-વિવેકે વચ્ચે [illegible] તેમની ગતિને સુસંવાદી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણે [illegible] બહુજ ધ્યાન પૂર્વક બધા ધર્મની ગતિ-સ્થિતિ વિચારીશું, [illegible] ધાર્મિક લોકોની આંતરિક ગતિનું ધ્યાન પૂર્વક નિરીક્ષણ કરીશું [illegible] જણાશે કે પ્રત્યેક ધર્મની માન્યતાવાળાઓમાં એવો અમુક વર્ગ [illegible] થયો છે જેની વિવેકે આંખ ઉઘાડી છે અને આ વિવિધ [illegible] વિસંવાદી ગતિથી કંટાળી ઉઠ્યો છે અને સુસંવાદી ગતિ ચાહે છે

તે વર્ગ જુએ છે કે બધા ધર્મવાળાઓ પરસ્પર ધર્મને નામે [illegible] [illegible] કરે છે, કેટલા કલહો, કેટલા વિખવાદો ઉભા કરે છે [illegible] [illegible] કેમ કરવું આયોજન કરતા હો. [illegible]

[illegible]

રાત દિવસના સામાજિક કે વ્યક્તિગત સંબંધો વ્યાપારિક લેવડદેવડમાં એવા હોય છે કે તેમાં વિરોધી ધર્મવાળાને પણ બાધ નથી આવતો. પરંતુ જ્યાં ધર્મનું નામ આવ્યું ત્યાં બન્નેના મંદિર–મસજિદ જુદાં છે, ધર્મની વાત આવી ત્યાં એક મુસલમાનનો મંદિર તરફ પગ નહિ ઉપડે અને એક હિન્દુનો મસીદ તરફ, એક હિન્દુનો જૈન મંદિર તરફ એટલો બધો તિરસ્કાર પોષવામાં આવે કે **હસ્તિના તાડ્યમાનોऽपि न गच्छेज्जैनमंदिरम्**–તે મરવાનું કબુલ કરે પણ દર્શન માટે તો શું પણ એ મંદિરને સાધારણ મકાન માની પોતાનું રક્ષણ કરવાનું પણ એ પસંદ ન કરે. જ્યારે બીજી તરફ જૈનને કહેવામાં આવે છે કે હિન્દુઓના મંદિરોમાં તો દેવ પોતાની પત્નીના ગળામાં હાથ નાખી બેઠા છે, ક્રૂરતા સૂચક હથિયારો હાથમાં રાખી બેઠા છે, ત્યાં વીતરાગતા કે મૈત્રી ભાવની જાગૃતિ કેવી રીતે થઇ શકે? પરંતુ એ ઉપદેશક ભૂલી જાય છે કે પોતાના જ મંદિરમાં દેવો પર ઉપડી પણ ન શકે એટલો શણગાર લાદવામાં આવે છે, એથી વીતરાગતાનું પોષણ કેવી રીતે થવાનું હતુ?

એક સ્થાનકવાસીને ધર્મ ગુરૂ શીખવશે કે જિન મંદિરમાં પ્રવેશથી મિથ્યાત્વ લાગી જશે, પરંતુ એ ઉપદેશકનુ ધ્યાન, એ સ્થાનકવાસીઓ પુત્રાદિ માટે ભેરૂ ભવાનીની સદા માટે પૂજા કરતા ફરતા હોય છે તે તરફ તો જતું જ નથી અને જાય છે તો ઉપેક્ષાશીલ રહે છે. વળી જિન મંદિરમાં પ્રવેશ કે દર્શનનો નિષેધ કરનાર એ જ ઉપદેશકો જ્યારે પોતાના ફોટા પડાવી શ્રાવકોના ઘરમાં રાખવાનો હુકમ છોડે છે ત્યારે તો તેમની સ્વાર્થલીલા પ્રગટ રૂપ ધારણ કરે છે.

મુસલમાનો મૂર્તિનો વિરોધ કરે છે એટલે તેમને મન મૂર્તિ કે મંદિર જેવી દુનિયા પર બીજી કોઇ અપવિત્ર વસ્તુ છેજ નહિ. પરંતુ એ ભૂલી જાય છે કે જાણ્યે અજાણ્યે આખી મસજીદનેજ સાક્ષાત્ મૂર્તિ કે મંદિરનું રૂપ આપી બેઠા હોય છે. મન મસીદનો એકે એક પથ્થરનો ટૂકડો પવિત્ર અને પૂજનીય મ... ...ય છે.

ધર્મના નામે આ પ્રતિદિનની લડાઈઓથી ત્રિજો વર્ગ [illegible] એમાં નવાઈ શી?

અને તેથી જ પ્રત્યેક ધર્મમાં નાસ્તિકપણાની પ્રગતિ [illegible] વર્ગ પ્રતિદિન વધતો જ જાય છે એ વર્ગ આ બધી ધાર્મિક [illegible] નાશ ઇચ્છે છે અને કોઈ એક એવો ધર્મ ઇચ્છે છે જે [illegible] થઈ શકે, જેનો વિરોધ આખા વિશ્વમાં કોઈને હોય નહિ. [illegible] એવું એક પણ તત્ત્વ ન હોય જેને લઈને કદી મતભેદ [illegible] લડાઈ જાગે, પ્રત્યુત એના પ્રત્યેક તત્ત્વમાં સર્વ સમન્વયનું [illegible] વહેતું હોય.

એ વર્ગ કહે છે કે ધર્મ એ જો સત્ય હોય તો તે [illegible] જોઈએ. તેમાં ભેદ કેવી રીતે સંભવે? [illegible] વસ્તુની જુદી જુદી [illegible] એ એક જ વસ્તુની જુદી જુદી બાજુઓ [illegible] કહેવું જોઈએ. પણ એવી કોઈ પૂર્ણ વસ્તુ [illegible] બાજુઓ કોઈ પૂર્ણ [illegible] [illegible]

[illegible]

બાજુએ રાખી માત્ર જૈન ધર્મના અનુયાયીઓના એ દાવાની યોગ્યા-યોગ્યતા વિષે થોડો ઘણો યથામતિ વિચાર કરવો અહિં પ્રસ્તુત છે.

જૈનોના એ દાવાની પરીક્ષા કરતાં પહેલાં આપણે વિશ્વધર્મના સ્વરૂપ અને તેના આવશ્યક તત્ત્વો પર થોડો વિચાર કરી લઇશું તો અપ્રસ્તુત નહિ થાય, પ્રત્યુત એ પરીક્ષાનો માર્ગ શીધો થઇ જશે.

જે ધર્મને વિશ્વમાં સૌ કોઇ સ્વીકારવા તૈયાર થાય, પોતાના આદર્શ તરીકે જેને સૌ કોઇ નજર સામે રાખી શકે, ભલે સંપૂર્ણ રીતે એ ધર્મને આચરણમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ ન લાવી શકતી હોય, પણ આદર્શ ધર્મ તો એ જ હોઈ શકે એમ દઢપણે માની જેને આચરણમાં લાવવા પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રયગતિશીલ થઇ શકે, એ ધર્મ તે વિશ્વધર્મ અને તેના સ્વરૂપને એક શબ્દમાં "વિશ્વ બંધુત્વની ભાવના" એમ કહી શકાય. એ વિશ્વબંધુત્વથી જગતની અશાંતિનો, યુદ્ધનો નાશ થઇ માનસિક વાચિક અને કાયિક શાંતિ-વિશ્વશાંતિ જગતભરમાં સ્થાપિત થાય એ વિશ્વધર્મનો ઉદ્દેશ છે. આવા ધર્મને ધર્મ તરીકે, ફરજ તરીકે સ્વીકારવામાં જે ધર્મવિરોધી વર્ગ ઉભો થયો છે એને પણ વાંધો નથી જ એ ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર રહે છે.

વિશ્વ ધર્મના આવશ્યક તત્ત્વોમાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ સંયમ ઇત્યાદિ સદ્ગુણોનો સમાવેશ થાય છે. પરતુ તેમની જૂની વ્યાખ્યાઓને બદલીને વ્યાપક રીતે વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવી છે, એ ભૂલવું જોઇએ નહિં.

"આખો માનવ સમુદાય એક છે તેમાં નથી કોઇ ઉચ્ચ કે નથી કોઇ નીચ. બધાને સુખ પૂર્વક જીવવાનો સરખો અધિકાર છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને વિચાર અને વાણીનું સ્વાતંત્ર્ય છે. તેમાં કોઇ આડે આવી શકે જ નહિ. સૌ પોતાની રીતે સત્યની શોધ કરી શકે છે, પોતાના વિચાર દર્શાવી શકે છે, તેને દબાવવાનો અધિકાર કોઇને છે જ નહિ. બુદ્ધિ અને તર્કનો ધર્મ સાથે વિરોધ નથી જ. ઉલટું ધર્મની શુદ્ધિ તર્ક અને બુદ્ધિથી થાય છે. વિજ્ઞાન અને ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી પણ

ધર્મમાં પ્રવેશ પામતી અશુદ્ધિઓ શોધવાનું કામ ચિંતન કરે છે. માનવ સમુદાયમાં સ્ત્રી અને પુરૂષના સમાન અધિકાર છે. અને માનવ શરીરના અવિભાજ્ય અંગો છે. કોઈ પણ પૂર્ણમતને સ્થાન છેજ નહિ પરંતુ સાચું તે સ્વીકારવાની નીતિએ એકજ પૂર્ણમતને સ્થાન છે. બધે શાંતિ અનુભવે, બધા મંગલકારી થાય" The dawn of the New Day ઉપરથી સૂચિત થતી ઉદાત્ત ભાવનાઓનેજ વિશ્વધર્મમાં સ્થાન છે. મનની વચનની કે આચરણની સંકુચિતતાને વિશ્વધર્મમાં અવકાશ નથીજ.

હવે તો બધા ધર્મવાળા [illegible]

[illegible]

ધર્મને દુનિયાના ધર્મોમાં સંખ્યાની દષ્ટિએ પ્રથમ સ્થાન અપાવ્યું છે. સેવા અને શ્રમણ એ બન્નેને નામે જૈનોમાં મોટું મીંડું છે. જૈનોની સેવા હજુ સમસ્ત માનવ જાત સુધી પહોંચી જ નથી. જૈનોની સેવાનું ક્ષેત્ર પાંજરાપોળ સુધી છે. અને પાંજરાપોળમાં પણ થતી સેવાને સેવા કહેવી કે કુસેવા એ પણ ચર્ચાનો વિષય છે. જૈનોની દષ્ટિ માનવ જાત સુધી પહોંચાડતા હજુ કેટલી સદીઓ જોઈશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જો જૈન ધર્મનો ફેલાવો વિશ્વમાં કરવો હોય તો માનવ સેવાના પ્રબળ સાધન દ્વારા જ થઈ શકે અને એ તત્ત્વની જ ખુદમાં ખામી ત્યાં જૈન ધર્મને વિશ્વ ધર્મ બનાવવાની આશા સેવવી એ અસ્થાને નથી શું? વળી દીન દુ:ખીની સેવા કરવી એ જૈન સાધુઓ પોતાનો ધર્મ માનતા નથી. અવ્રતીની સેવામાં તો તેમને ન જાણે કેટકેટલી ક્રિયા લાગી જાય છે! એક સાધુ હરિજનોમાં બહુ બહુ તો ઉપદેશ દેવા સિવાયનું કાંઈ શારીરિક કાર્ય કરવા માગે તો તે સર્વથા નિષિદ્ધ મનાયું છે અને જો કોઈ ભલા સાધુને હરિજન કે ઇતર જનની શારીરિક સેવા કરવાનું મન થાય તો તેને સાધુ સંસ્થામાંથી રાજીનામું આપવા સિવાય બીજો રસ્તો જ નથી. જ્યાં સાધુઓની આ સ્થિતિ છે, ત્યાં ગૃહસ્થોમાં સેવાની ભાવના કેવી રીતે આવી શકે? અને સેવા વિના જગતને જીતવાની આશા રાખવી એ હવાઈ કિલ્લા નહિ તો બીજું શું છે? સાધુઓ પોતે ગંદકી કરી શકે, તેમ કરવામાં તેમને કાંઈ પાપ લાગતું હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ જો કોઈ સાધુ ભૂલે ચૂકે પણ એ ગંદકી દૂર કરે તો તેને એ સાધુ સંસ્થામાં રહેવું ભારે થઈ પડે એ ગંદકી સાફ કરી એ એનો મોટામાં મોટો ગુન્હો ગણાય અને તેને જો ફરી એવું કામ કરવું હોય તો સાધુવેશ ઉતારીને જ કરવાની સૂચના અપાય. જે ધર્મના મુખ્ય નેતાઓમાં આવી ભ્રમણાઓ હોય એઓ પોતાનો ધર્મ જગતને [illegible] જગતને ખાડામાં નાખવાનો વિચાર કરે છે કે જગતનો ઉદ્ધાર [illegible] કહેવું કઠણ છે.

ધર્મમાં પ્રવેશ પામતી અશુદ્ધિઓ શોધવાનું કામ વિજ્ઞાન કરે છે. માનવ સમુદાયમાં સ્ત્રી અને પુરુષના સમાન અધિકાર છે. બન્ને [illegible] શરીરના અવિભાજ્ય અંગો છે. કોઈ પણ પૂર્વમતને સ્થાન છે જ [illegible] પરંતુ સાચું તે સ્વીકારવાની નીતિએ એ જ પૂર્વમતને સ્થાન છે. [illegible] શાંતિ અનુભવે, બધા સંસ્કારી થાય" The dawn of the New Day ઉપરથી સૂચિત આવી ઉદાત્ત ભાવનાઓને જ વિશેષ સ્થાન છે. મનની વચનની કે આચરણની સંકુચિતતાને વિશેષ અવકાશ નથી જ.

હવે તો બધા ધર્મવાળા બહાર આવીને [illegible] રહેતા થયા છે. આ બધા [illegible] અને એ [illegible] સમગ્ર ધર્મમાં સ્થાન છે એટલે અમારો જ ધર્મ [illegible] જૈનો પણ પોતાના [illegible] [illegible]

[illegible]

ભેદ જુવે છે ત્યાં તેને મિથ્યા માનતો થઇ જાય છે; આનું પરિણામ ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા અને પરસ્પરના ધાર્મિક કલહોમાં આવે છે. એટલે આ લડાઇ અહંતાની છે, મારાપણાની છે. એમાં ધર્મનું તો નામજ માત્ર છે.

આ ઉપરથી આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે આ ધાર્મિક લડાઇઓ જો વિશ્વધર્મમાં ન જોઇતી હોય તો એ ધર્મમાં પ્રચલિત કોઈ પણ એક ધર્મનેજ માન્ય એવું વિશેષણ—જેના પર તે તે ધાર્મિક લોકોનો મોહ બંધાયો છે ,અને જે તેમને પરસ્પર કલહનું કારણ બને છે—ન આપવું જોઇએ. એ હિન્દુ નહિ, જૈન નહિ, બૌદ્ધ નહિ, ખ્રિસ્તી નહિ, ઇસ્લામ પણ નહિ. વિશ્વધર્મ એ ધર્મ છે, માત્ર ધર્મ જ છે બીજું કાંઇ નહિ. એના પ્રવર્તક માત્ર કૃષ્ણ કે રામ નહિ, માત્ર મહાવીર કે બુધ્ધ નહિ. માત્ર ઇસા કે મહમ્મદ નહિ પણ અત્યાર સુધીમાં જે જે મહાન પુરૂષોએ આ જગતને દુઃખ મુક્ત કરવા માટે પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું છે તે બધા જ એ વિશ્વ સંસ્કૃતિના :ધાર્મિક મહેલના પ્રણેતા છે. તેમાં કૃષ્ણરામ પણ હોય, મહાવીર અને બુદ્ધ પણ હોય, ઇસુ અને મહમ્મદ પણ હોય પછી એ પ્રવર્તકો માત્ર અમુક જ વર્ગના નથી રહેતા, પણ આખી માનવ જાતના એ સહીયારા બની જાય છે, તેમને માન આપવાનો, તેમના આદેશોને ઝીલવાનો સૌ કોઇ પ્રયત્ન આદરે છે, અને માનવ સમુદાયના એ બધા પ્રિય થઈ પડે છે.

જો આટલી વસ્તુ સ્વીકારીએ, એ સ્વીકારવી જ પડે છે, તો પછી કોઇ પણ ધર્મ માત્ર પોતાનોજ વિશ્વધર્મને યોગ્ય હોવાનો દાવો કરે તો એનો આપણે ઇન્કાર જ કરવો જોઇએ. તો પછી જૈન ધર્મનો એ દાવો શી રીતે સ્વીકારી શકીએ?

ધારો કે વિશ્વધર્મને યોગ્ય ગુણો જૈન ધર્મ ધરાવે છે, પરંતુ બીજા ધર્મો એ ગુણો નથી ધરાવતા એમ તો આપણાથી કહી શકાય એમ છે જ નહિ, તો પછી વિશ્વધર્મ તો જૈન ધર્મ જ થઇ શકે એ કહેવાનો [illegible] તેવી વાત નથી. પોતાનો દાવો [illegible]

ધર્મવાળા રજૂ કરે છે. એમનો દાવો જો જૈન ધર્માનુયાયી મંજૂર કરતા હોય તો બીજા પણ જૈન ધર્મનો દાવો મંજૂર કેવી રીતે ન કરી શકે? એટલે યુક્તિ પુરઃસર તો એજ છે કે વિશ્વધર્મ એ અનિશ્ચિત રહે. તેને પ્રચલિત ધર્મનું કોઈ પણ વિશેષણ ન લાગે. પ્રત્યેક ધર્મવાળાએ એવો આગ્રહ જ શા માટે કરવો જોઈએ કે અમારો ધર્મ વિશ્વધર્મ થઈ શકે અને તે એ જ સમજાતું નથી. અરે, જો તમને વિશ્વાસ હોય કે તમારા ધર્મમાં એ યોગ્યતા રહેલી છે તો, [illegible]

[illegible]

ધર્મને દુનિયાના ધર્મોમાં સંખ્યાની દષ્ટિએ પ્રથમ સ્થાન અપાવ્યું છે. સેવા અને શ્રમણ એ બન્નેને નામે જૈનોમાં મોટું મીંડું છે. જૈનોની સેવા હજુ સમસ્ત માનવ જાત સુધી પહોંચી જ નથી. જૈનોની સેવાનું ક્ષેત્ર પાંજરાપોળ સુધી છે. અને પાંજરાપોળમાં પણ થતી સેવાને સેવા કહેવી કે કુસેવા એ પણ ચર્ચાનો વિષય છે. જૈનોની દષ્ટિ માનવ જાત સુધી પહોંચાડતા હજુ કેટલી સદીઓ જોઇશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જો જૈન ધર્મનો ફેલાવો વિશ્વમાં કરવો હોય તો માનવ સેવાના પ્રબળ સાધન દ્વારા જ થઈ શકે અને એ તત્ત્વની જ ખુદમાં ખામી ત્યાં જૈન ધર્મને વિશ્વ ધર્મ બનાવવાની આશા સેવવી એ અસ્થાને નથી શું ? વળી દીન દુઃખીની સેવા કરવી એ જૈન સાધુઓ પોતાનો ધર્મ માનતાજ નથી. અવતીની સેવામાં તો તેમને ન જાણે કેટકેટલી ક્રિયા લાગી જાય છે ! એક સાધુ હરિજનોમાં બહુ બહુ તો ઉપદેશ દેવા સિવાયનું કાંઇ શારીરિક કાર્ય કરવા માગે તો તે સર્વથા નિષિદ્ધ મનાયું છે અને જો કોઈ ભલા સાધુને હરિજન કે ઇતર જનની શારીરિક સેવા કરવાનું મન થાય તો તેને સાધુ સંસ્થામાંથી રાજીનામું આપવા સિવાય બીજો રસ્તો જ નથી. જ્યાં સાધુઓની આ સ્થિતિ છે, ત્યાં ગૃહસ્થોમાં સેવાની ભાવના કેવી રીતે આવી શકે ? અને સેવા વિના જગતને જીતવાની આશા રાખવી એ હવાઇ કિલ્લા નહિ તો બીજું શું છે ! સાધુઓ પોતે ગંદકી કરી શકે, તેમ કરવામા તેમને કાંઇ પાપ લાગતું હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ જો કોઈ સાધુ ભૂલે ચૂકે પણ એ ગંદકી દૂર કરે તો તેને એ સાધુ સંસ્થામા રહેવુ ભારે થઈ પડે. એ ગંદકી સાફ કરી એ એનો મોટામા મોટો ગુન્હો ગણાય અને તેને જો ફરી એવું કામ કરવું હોય તો સાધુ[illegible] ઉતારીને જ કરવાની સૂચના અપાય. જે ધર્મના મુખ્ય નેતાઓમા [illegible] સમજણો હોય એઓ પોતાનો ધર્મ જગતને આપીને જગતને [illegible] ન ખવાનો વિચાર કરે છે કે જગતનો ઉદ્ધાર કરવાનો એ કહેવુ [illegible]

રજૂ કર્યા તે બદલ તેમને કાંઇ ઓછું સહન નથી કરવું પડ્યું, અત્યારનો નવીન માનસ ધરાવતો જૈન, સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે સિદ્ધસેનને ભલે ગમે તેટલું મહત્વ આપી ગૌરવ લે, પણ સિદ્ધસેન જ્યારે જીવતા ત્યારે તેમનું માન કેટલું થયું છે તે પરથી જ જૈન સમાજમાં વિચાર સ્વાતંત્ર્યને કેટલી હદે અવકાશ છે એ નક્કી કરવું જોઇએ. વળી આજની સંઘ બહારની પ્રવૃત્તિ જૈનો કેટલા વિચાર સહિષ્ણુ છે એનું માપ કાઢવા બસ નથી શું? જૈનોની પ્રકૃત્તિ સદા શ્રદ્ધાળુ રહી છે. તેથી નવા વિચાર માટે તેમને કદી બહુ આદર થયો હોય એની સાક્ષી ઇતિહાસમાંથી તો શોધી જડે તેમ નથી. બૌદ્ધ આચાર્યોએ બુદ્ધના ઉપદેશને સામે રાખીને જે પ્રસ્થાન ભેદ ઉપજાવી કાઢ્યા છે તે બે ઘડી આજના ઉદ્દામ વિચારકને પણ આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરે તેવાં છે. તે બુદ્ધના જ "મારા વચનની પૂરી પરીક્ષા કર્યા પછી જ તેને સ્વીકારજો" એ આદેશને આભારી છે. જૈનાચાર્યો સામે તો સર્વજ્ઞ બેઠા હતા અને પોતે પરમ શ્રધ્ધાળુ થઇને સર્વજ્ઞની સામે ઉપસ્થિત હતા. જૈનોના પ્રસ્થાનભેદ જો કહેવા હોય તો-સાધુ કપડા પહેરી શકે કે નહિ, સંવત્સરી ચોથની કે પાંચમની, એવા બાલીશ લાગતા મતભેદો સિવાય, બીજી મૌલિક ચિંતન વિષયક વસ્તુમાં બહુ થોડા છે. જે કાંઇ ગચ્છના કે પરંપરાના મતભેદો છે, તેમાં એવું કોઇ તત્વ નથી કે તેના પ્રસ્થાપકે પોતાની બુધ્ધિનો ચમત્કાર એ મતભેદના મુદ્દામાં બતાવ્યો હોય. એટલે જૈન ધર્મને વિશ્વધર્મ બનાવવો હોય તો તેના અનુયાયીઓએ પોતે ખૂબ ઉદાર થવું જોઇશે, વિચાર સ્વાતંત્ર્યની છૂટ આપવી પડશે પરંતુ જ્યારે તેઓ તેમ કરતાં શીખ્યા હશે ત્યારે તેઓ રઢ જૈન રહ્યા હશે કે કેમ તે અને કહી શકાય નહિ. વિશ્વધર્મમાં એટલી તાકાત હોવી જોઇએ કે ગમે તેવા ઉદ્દામ વિચારકને પણ એક વાર પોતામાં સમાવી તો લે જ અને પછી તેના વિચારનો સમન્વય કરે. જે ધર્મમાં એ જીવંત સમન્વય શક્તિ ન હોય તે વિશ્વધર્મ કેવી રીતે હો મને તો એ જ સમજાતું નથી.

વ્હેમ અને ધર્મ.

(વ્યાખ્યાતાઃ—પં. નાથુરામજી પ્રેમી.)

મિથ્યા ધારણા, મિથ્યાત્વ, ખોટો વિશ્વાસ, વ્હેમ વગેરે ઘણું કરીને એકાર્થવાચી છે, ખોટી રીતે વિચાર વિનિમયનું પરિણામજ વ્હેમ છે. જ્યારે મનુષ્યને કાર્ય કારણ ભાવનું જ્ઞાન થઇ જાય છે, ત્યારે ત્હેની સોચવાવિચારવાની પદ્ધતિ ઠીક થતી જાય છે, અને તે વ્હેમોથી છુટકારો મેળવે છે.

એક માણસ કોઇ કામે જઇ રહ્યો હતો, ત્હેની આગળ બિલાડી આડી ઉતરી ચાલી ગઈ, માણસ જે કામે ગયો હતો તે કામ સિદ્ધ ન થયું, બસ, ત્હેણે નિશ્ચય કરી લીધો કે બિલાડી આડી ઉતરવાથી કામ સિદ્ધ ન થયું પરંતુ એ વિચાર-પદ્ધતિજ ખોટી છે, કાર્યકારણના નિયમને તે સમજતો નથી, અને એટલેજ એ વિચારી શકતો નથી કે ત્હેનું કામ સફળ નહિ થવામાં "બિલાડીનું આડું ઉતરવું" કેમ કારણ બન્યું? અગર બિલાડી આડી ન ઉતરતી તો ત્હેનું કામ કેમ સફળ થાત, અને આડી ઉતરી તો કેમ ન થયું? આપણી અયોગ્યતા આળસ વગેરે પણ તે નિષ્ફળતાના કારણો હોઇ શકે છે.

બે મનુષ્યોને હૈજા કૉલેરાનો રોગ થયો, ત્હેમાં એક મરી ગયો અને બીજો બચી ગયો, જે બચી ગયો ત્હેને માટે દેવીના પુજારીએ કહ્યું કે મ્હેં ત્હેની રક્ષાને માટે દેવી પાસે પ્રાર્થના અને અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. એ સાંભળી પહેલા માણસને વિશ્વાસ બેસી ગયો કે હું દેવીની કૃપાથીજ બચ્યો છું, તે એ વિચારીજ શકતો નથી કે મ્હારો શરીરનો બાંધો અને જીવન-શક્તિ એટલી પ્રબળ દેખાય છે કે જેના ઉપર રોગોનો હુમલો અસર કરી શકતો નથી. મરનારાઓની ઘરની અપેક્ષાએ મારૂં ઘર વધારે સ્વચ્છ છે. અથવા મારી સેવા-સુશ્રુષા વિશેષ સાવધા-

રૂપમાં ગ્રહણ કરવામાં આવતા ગયા, તે સિવાય આમ પણ બન્યું છે કે દરેક ધર્મ કોઈ એક દોષ અથવા અનેક દોષો દૂર કરવા ઉત્પન્ન થયો છે. એટલે ત્હેને પોતાની ત્હમામ શક્તિ એ દોષો દૂર કરવા તરફ ખરચી છે, અને બીજા વ્હેમોની ઉપેક્ષા કરી છે, ત્હેને દૂર કરવા માટે ધ્યાન આપ્યું નથી. ત્હેને અંગે પરિણામ એ આવ્યું કે દુનિયાનો કોઇ પણ ધર્મ વ્હેમ અને મિથ્યાધારણાથી મુક્ત નથી.

બીજી પણ એક વાત છે કે ધર્મોનો ઇતિહાસ આપણને બતાવે છે કે કોઇ પણ ધર્મ પોતાના પ્રવર્તક કે ઉપદેષ્ટાના સમયમાં જે રીતે ઉપદિષ્ટ થાય છે, ત્હેનું તે સ્વરૂપ ચિરકાળ સુધી રહેતું નથી. ધીમે ધીમે દેશકાળની પરિસ્થિતિ અનુસાર જાણ્યે અજાણ્યે ત્હેમાં પરિવર્તન થાય છે. અને કોઇ કોઈ વખત તો એ એટલું વિકૃત બને છે કે ત્હેનું વર્તમાન સ્વરૂપ જોઇને મૂળ સ્વરૂપનું અનુમાન કરવું પણ મુશ્કેલ બને છે. અને સંસારમાં કોઈકજ ધર્મપ્રવર્તક તીર્થંકર યા પેગંબર એવા થયા હોય કે જેની શિષ્યપરંપરા ચિરકાળ સુધી પોતાના આદિ ગુરૂના બતાવેલ માર્ગ પર બરાબર ગમન કરતી રહી હોય! તે સિવાય જ્યારે શિષ્યો અપરિગ્રહી રહી શકતા નથી, પૂજા પ્રતિષ્ઠાના ભૂખ્યા અને સુખ સગવડીયા બની જાય છે ત્યારે તો મૂળ ધર્મની દુર્દશાનો પાર રહેતો નથી.

ઘણે દૂર ન જતાં આપણે મધ્યકાલીન સંતો કબીર, નાનક, દાદુ વગેરેના સાહિત્ય અને ઇતિહાસને તપાસીએ તો ખબર પડશે કે ત્રણસો ચારસો વરસની અંદર ઉપર્યુક્ત સંતોના અનુયાયીઓએ જુદા જુદા વાડા અને પંથ ઉભા કરીને પોતાના ગુરૂઓના ઉપદેશની કેવી કમબખ્તી કરી મૂકી છે.

મહાત્મા કબીર જીવનભર ધાર્મિક સંકુચિતતા અને સાંપ્રદાયિકતા વિરૂદ્ધ યુદ્ધ કરતા રહ્યા. પરંતુ ત્હેમના [illegible] શિષ્યોએ ત્હેમના પુત્ર અને શિષ્ય કમાલના નેતૃત્વમાં એક [illegible] ખડો કરવાનો

પૂર્ણચન્દ્ર બાળક દાદુના સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થયા અને ત્હેનું લોદીરામ નામના એક નાગર બ્રાહ્મણે પાલન પોષણ કર્યું.

આ દૃષ્ટાંતો તો ત્રણસો ચારસો વરસ પહેલાંના છે. ઘણા પૂરાણા નથી. તેથી આપ અનુમાન કરી શકશો કે જે ધર્મસંસ્થાપકો હજારો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા છે ત્હેમના વિષયમાં કેટલી અદ્‌ભૂત વાતો ગુંથાણી હશે! અને ત્હેમના સજીવ સિદ્ધાંતોને કેટલા વિકૃત બનાવી દીધા હશે.

ઈસા મસીહ કુમારિકાના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયા. બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થતાંજ સમસ્ત સંસાર પ્રકાશિત થઇ ગયો, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ સ્વયં ઉપસ્થિત થયા. ભગવાન મહાવીર બ્રાહ્મણીના ગર્ભમાંથી અપહરણ થઈ ત્રિશલા ક્ષત્રિઆણીના ગર્ભમાં મૂકવામાં આવ્યા. ત્હેમના જન્મ સમયે ઈન્દ્રાદિ દેવો આવ્યા, અંગુઠાથી સુમેરૂ કંપાયમાન થયો, હનુમાનજી સૂર્યના ગોળાને ગળી ગયા, કૃષ્ણચંદ્રે ગોવર્ધન પર્વત ઉઠાવ્યો, રામચંદ્રના જન્મકાળમાં અને કૃષ્ણની રાસલીલા વખતે સૂર્ય ચંદ્ર મહિનાઓ સુધી સ્થિર પડયા રહ્યા. આવા પ્રકારની ચમત્કારિક ઘટનાઓ ઘણું કરીને દરેક ધર્મમાં મળે છે. અને દરેક ધર્મના અનુયાયીઓ ત્હેને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે.

મ્હારો વિશ્વાસ છે કે જૈનધર્મ પોતાના સમયનો બહુ પરિષ્કૃત સંશોધિત અને સદસદ્વિવેકપૂર્ણ ધર્મ હતો. ત્હેણે વ્હેમો અને મિથ્યા ધારણાનો બધાથી અધિક વિરોધ કર્યો હતો. અને પોતાનો પાયો સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન, અને સમ્યક્ ચારિત્ર ઉપર નિર્ભર કર્યો હતો. સ્વામી સમન્તભદ્ર કહે છે કે હું પ્રાણીઓને દુઃખથી છોડાવીને ઉત્તમ સુખમાં લઇ જવાવાળા સમીચીન (સારા) ધર્મનો ઉપદેશ કરીશ. અને સાચી દૃષ્ટિ, સાચું જ્ઞાન અને સચું આચરણ એજ સમીચીન ધર્મ છે. આ ત્રણે બાબતો ધર્મની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કસોટી છે. હું સમજું છું કે આ વિજ્ઞાનયુગમાં પણ સારા ધર્મની આથી સારી વ્યાખ્યા થઇ શકે નહિ

ઉપર્યુક્ત સાચી દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ માટે લોકમૂઢતા, ગુરુમૂઢતા, અને દેવમૂઢતા એ ત્રણે મૂઢતાઓ દૂર કરવી જોઇએ. અને જેવી રીતે પહેલાં કહેવાયું છે તેમ સંસારમાં જેટલા વ્હેમ અને મિથ્યા વિશ્વાસ છે તથા આ મૂઢતામાં આવી જાય છે, આવી સ્થિતિમાં એ વાત જોરથી કહી શકાય છે કે જ્હેને સાચી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે તે વ્હેમોથી પર થઇ જાય છે. હવે સમ્યક્ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જુઓ.

अन्यूनमनतिरिक्तं याथातथ्यं विना च विपरीतात् ।
निस्संदेहं वेद यदाहु तज्ज्ञानमागमिनाम् ॥

અર્થ—ઓછું નહિ અને વધારે પણ નહિ, સીધી રીતે જેવું હોય તેવું વિપરીતતા વગર અને સંદેહ વગર જાણવું તેજ ખરું અગર સમ્યક્જ્ઞાન છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જૈનધર્મ કોઇ પણ પ્રકારના મિથ્યા જ્ઞાનને અને વ્હેમને આશ્રય આપતો નથી. સમ્યક્ જ્ઞાન વિજ્ઞાનનું વિરોધી નથી અને તે માટે તે ઓછામાં ઓછો પોતાના મૂળ રૂપમાં વિજ્ઞાનસમ્મત ધર્મ કહી શકાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે જેના દર્શન અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આટલું નિર્મળ અને વિજ્ઞાનસમ્મત છે, તેમાં પણ આટલા બધા વ્હેમોને સ્થાન કઇ રીતે મળ્યું ? અને વ્હેમ વિજ્ઞાનવિરૂદ્ધ વાતો ક્યાંથી આવી !

ત્હેના અનેક કારણો છે. સૌથી પહેલું તો એ છે કે મહાપુરૂષની વાણીને ત્હેના અનુયાયીઓ યથાર્થ સ્વરૂપમાં ધારણ કરી શકતા નથી. તેઓ ત્હેના મર્મને, રહસ્યને નહિ પણ શબ્દોને વળગે છે. અને ત્હેમની શિષ્ય-પરંપરા દેશ કાળની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ પોતાની સગવડ માફક અર્થ કરવા મંડી પડે છે. એટલે પ્રત્યેક મહાપુરૂષના તિરોધાન પછી ત્હેના અનુયાયીઓમાં મતભેદ ઉભા થાય છે અને પછી તે સંપ્રદાયનું રૂપ ધારણ કરે છે. એ સંપ્રદાયો પોતાના મતનો કદાગ્રહ

એટલા બધો પ્રબળ હોય છે કે ત્હેમનામાં Compromise યા સમજુતીની શક્તિ નષ્ટ થઇ જાય છે. અને તેઓ મૂળ વસ્તુની ખાના ખરાબી કરી નાંખે છે. તેરમી શતાબ્દિના એક ગ્રંથકર્તાએ જૈનધર્મની દુર્દશાના સંબંધમાં એક પુરાણો શ્લોક ઉધ્ધૃત કર્યો છે.–

पंडितैर्भ्रष्टचारित्रैः बठरैश्च तपोधनैः ।
शासनं जिनचंद्रस्य निर्मलं मलिनीकृतम् ॥

અર્થઃ–ભ્રષ્ટ આચરણી પંડિતો અને રીઢા સાધુઓએ નિર્મળ એવા જિનશાસનને મલિન બનાવી મૂક્યું છે.

પાડોસના પ્રત્યેક ધર્મો તથા જનસમાજની અભિરૂચીનો પણ ધર્મ ઉપર પ્રભાવ પડે છે. અને તેથીજ વર્ણભેદ અને જાતિભેદનું બીજ જૈનસમાજના શરીરમાં પ્રવેશ્યું છે. બુદ્ધ અને ઇસાઇ પણ ત્હેનાથી બચ્યા નથી.

જે ધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઓછી હોય છે અથવા ઓછી થતી જાય છે ત્હેણે પોતાના અસ્તિત્વની રક્ષાને માટે પોતાના પાડોશી ધર્મની ઘણી ખરી બાબતો લેવી પડે છે અને ત્હેની સાથે ઘણા વ્હેમોનું આગમન થાય છે સેંકડો પ્રકારના દેવી દેવતાઓ તેથીજ જૈન ધર્મમાં ઘુસી ગયા છે. અને હવે તો તે એટલા બધા મજબૂત બની ગયા છે કે કોઈ રીતે હઠી શકે તેમ નથી. મૂળ સિદ્ધાંતો સાથે પણ ત્હેમનો અનિવાર્ય સંબંધ જોડી દેવાયો છે.

ઘણું કરીને પ્રત્યેક ધર્મના અત્યંત શ્રદ્ધાળુ ભક્તો દ્વારા એવું કથા-સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે જેનો ઉદ્દેશ ધર્મનો મહિમા વધારવાનો હોય છે, ત્હેમાં કેટલીક અલૌકિક ચમત્કારપૂર્ણ વાતો તેજસ્વી વાણીમાં કહેવાય છે કે જે આગળ જતાં સત્ય અને તથ્ય બની જાય છે. અને ત્હેનું મજબૂત રીતે પ્રતિપાદન થવા લાગે છે.

દરમ્યાન ભૂગોળ અને ખગોળ સંબંધમાં આ યુગમાં જ્યારે નવી નવી શોધખોળો પૂરી ઝડપમાં રહેવા આવતી જોઈ (હસ્તામલકવત્) થઈ રહી છે અને ખગોળના સંબંધમાં વિજ્ઞાનની નવી નવી શોધો હમેશાં બાબત ઉપર પ્રકાશ ફેંકાતી રહી છે ત્યારે જૈન સાહિત્યમાં પ્રાચીન જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તેના ઉપર આક્ષેપો થાય છે, પરંતુ હવે એને કેવળ જૈન ધર્મને બતાવનાર નથી પરંતુ બ્રાહ્મણધર્મના પુરાણ ભૂગોળની પણ એમજ દશા છે. અહીં ઉપર વખત પહેલાં ભૂગોળ અને ખગોળના સંબંધમાં તે સમયના લોકોમાં જે ધારણા હતી, તેજ થોડા રૂપાન્તર સાથે લિપિબદ્ધ કરવામાં આવી. અને જૈન સાહિત્યમાં ત્હેના ઉપર સર્વજ્ઞકથિત હોવાની છાપ લગાવી દીધી, પરિણામે ત્હેમાં અત્યાર સુધી કંઈ પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું નહિ, અને એ ભૂલી જવામાં આવ્યું છે કે અન્યૂન, અનતિરિક્ત, યથાતથ, અવિપરીત—અધિક નહિ તેમ વધારે પણ નહિ સીધી રીતે જેવું હોય તેવું ધર્મનું મૂળભૂત સમ્યક્ જ્ઞાન છે

જૈન કથાસાહિત્યને આપ જરા બારીકીથી તેમજ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી વાંચશો તો જણાશે કે ત્હેના લોકપ્રસિદ્ધ અસંભવ અને અવૈજ્ઞાનિક કથાઓનું ઘણું રીતે ખંડન કરેલ છે પઉમચરિયં (પદ્મપુરાણ) ની ભૂમિકામાં જ્યારે રાજા શ્રેણિક રામચરિત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે ત્યારે કહે છે કે લોકોમાં જે કથા પ્રસિદ્ધ છે તે જુઠ્ઠી, ઉપપત્તિ વિરુદ્ધ અને અવિશ્વસનીય છે ત્હેના ઉપર વિદ્વાનો શ્રદ્ધા રાખતા નથી.

अलियंपि सव्वमेय उववत्तिनिरुद्धं पच्चयगुणेहिं ।
नय सद्दहंति पुरुसा हवंति जे पंडिया लोए ॥

એટલા માટે આપ વાસ્તવિક રામચરિત્ર સંભળાવો! ત્યારે જૈન રામાયણ કહેવામાં આવ્યું ત્હેમાં સીતા ઘડામાંથી નહિ પણ રાજા જનકની રાણીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થઈ હનુમાન પવનના પુત્ર નહિ પણ પવન યા પવનંજય રાજાના પુત્ર થયા. રાવણ રાક્ષસ અને હનુમાન

વાંદરા નહિ પણ તે તે તે નામના વંશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો કહેવામાં આવ્યા. એવી રીતે મહાભારતની કથાઓને પણ જૈન હરિવંશપુરાણમાં સંસ્કારિત રૂપ આપવામાં આવ્યું. ત્હેમાં પણ ઘણી અલૌકિક અતિમાનવ અને નહિ માનવાલાયક અસંભવ વાતોને કાઢી નાંખવામાં આવી.

હરિભદ્રસૂરિનું ધૂર્તાખ્યાન અને અમિતગતિસૂરિની ધર્મપરીક્ષા એ બે ગ્રંથો એ બાબતની સાબીતિ આપે છે કે જૈન વિદ્વાનોને લોકપ્રચલિત સાહિત્યની અસંભવ અને નકામી વાતો ઉપર કેટલી ચીઢ હતી? ત્હેમાં ગણેશજીનું મેલમાંથી ઉત્પન્ન થવું, હાથીનું શીર લગાવી દેવાનું, શેષનાગ ઉપર સુતેલા વિષ્ણુના નાભિકમળમાંથી બ્રહ્માનું પ્રગટ થવું, વગેરે સેંકડો અસંભવ વાતોની ખૂબ હાંસી કરવામાં આવી છે એટલે એ ચોક્કસ અનુમાન બાંધી શકાય કે તેઓ અલૌકિક અને ચમત્કારિક વાતોમાં વિશ્વાસ કરવાના ખૂબ વિરોધી હતા. આમ હોવા છતાં પણ જૈન સાહિત્યમાં આજે આપણે એવી બાબતો જોઇએ છીએ કે જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી. પાંચસો ધનુષ્યના શરીર, એક લાખ જોજનનો ઐરાવત હાથી, હજાર હજાર જોજનના જળકળશોદ્વારા ભગવાનનો અભિષેક, દ્વારિકાના છપ્પન કરોડ જાદવો, ભગવાનના પાંચે કલ્યાણકોમાં દેવતાઓના આગમન, ચક્રવર્તીની છન્નુ હજાર રાણીઓ, ચોરાસી લાખ હાથી, અઢાર કરોડ ઘોડા, વગેરે, એવી બાબતો છે કે જે અતિશયોક્તિ અલંકારમાં તો ખપી શકે છે, પરંતુ સત્યથી વેગળી છે.

આવા પ્રકારનું કથા-સાહિત્ય તો અપેક્ષાકૃત પુરાણું છે. ત્યારપછી જૈન ગ્રંથકારોએ એવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું કે જેથી જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ વ્હેમો અને મિથ્યા ધારણામાં ઘણી ખરાબ રીતે ફસાયા છે. વર્તમાન જૈન સમાજ આ વિષયમા કોઇનાથી પછાત નથી. આવા પ્રકારના નમુનાઓ જોવા હોય તો ભક્તામર-સ્તોત્ર ઉપર શ્વેતાંબર તથા દિગંબર સંપ્રદાયોના જે ટીકા ગ્રંથો લખાયા છે તે વાંચો! ભક્તામર-સ્તોત્ર શ્રીમાનતુંગસૂરિનું બનાવેલ એક પ્રસાદ ગુણયુક્ત શુદ્ધ સ્તોત્ર છે. પરંતુ

તેના એક એક શ્લોકની સાથે એક એક મંત્ર જોડી દેવામાં આવ્યો છે જેને લાખ લાખ અને પચાસ પચાસ હજાર વાર વિધિ વિધાન સહિત જપવાથી દુનિયામાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે ન પ્રાપ્ત થઈ શકે કોઈ કોઈ કથા કથામાં તો ગુરુ ગુરુ સાથ ઉડ્યો તેજ ઉપર્યુક્ત કથાઓમાં બતાવવામાં આવે છે ત્યારે માનતુંગસૂરિને રાજા ભોજે (જોકે માનતુંગસૂરિ અને ભોજ કરતા ઘણા કાળ પહેલાં થઈ ગયા છે) ચુમાલીસ અથવા અડતાલીસ બેડીઓ* પહેરાવી જેલમાં પૂર્યા, એટલે શ્રી માનતુંગસૂરિએ ભક્તામર સ્તોત્રની રચના કરી તેનું પાઠ કર્યું, તેથી બેડીઓ તડાતડ તૂટી ગઈ અને જેલની બહાર આવ્યા. માનતુંગ અને કાલિદાસને પણ એક સ્થળે ગણી દીધા છે (જોકે એ બન્નેના સમયમાં સેકડો વર્ષોનું અંતર છે) જેમાં માનતુંગ ચક્રેશ્વરી દેવીને બોલાવે છે, જ્યારે કાલીદાસ કાલીને બોલાવે છે અને પછી બન્ને દેવીઓમાં ધમસાણ મચે છે

જ્યારે દિગંબર અને શ્વેતાંબર સાધુ વનવાસને છોડીને મઠવાસી થયા ત્યારથીજ આવા પ્રકારના સાહિત્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને ત્હેમનાથી આવી બાબતોનો પ્રચાર પણ ઘણો થયો છે ત્હેમના અનુયાયીઓમાં એ દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે આ મંત્ર તંત્રના પ્રભાવથી જતિઓ અને ભટ્ટારકોની પાલખીઓ અધર ચાલતી હતી કુમુદચંદ્રની સ્તુતિના પ્રભાવથી અમાવાસ્યાની રાત્રિએ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ઉગ્યો હતો ધનંજય શેઠના વિષાપહારસ્તોત્રના પાઠથી ત્હેમના પુત્રને ચઢેલું સાપનું ઝેર ઉતરી ગયું હતું. સ્વયંભૂસ્તોત્રના પાઠથી શીવલિંગ ફાટ્યું હતું અને ત્હેમાથી ચંદ્રપ્રભુની મૂર્તિ નીકળી હતી મક્ષી પાર્શ્વનાથનું મંદિર તોડવા માટે પ્રહાર કરવામાં

* શ્વેતાંબર સંપ્રદાય અનુસાર ભક્તામરના ચુમાલીશ પદો છે અને દીગંબર-સંપ્રદાય અનુસાર અડતાલીશ છે એટલે બેડીઓ પણ ચુમાલીશ યા અડતાલીશ હોવી જોઈએ

આવ્યો હતો, હેમાંથી દૂધની ધારા નીકળી અને બાદશાહ મુસ્કેટાટ બંધાયો. અકલંક દેવે બૌધ્ધ ધર્મની તારા દેવી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી વિજય મેળવ્યો હતો. ગીરનાર પર્વત ઉપર શ્વેતાંબર દીગંબરના સ્વામિત્વનો નિર્ણય એક દેવી દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. અમુક દેવીએ અમુક નગરમાં મરકી ફેલાવી હતી. અને તે મંત્ર તંત્રથી દૂર થઇ હતી. વગેરે વગેરે.

ભટ્ટારકો અને યતિઓ પાછળથી તો માદળીયા બાંધવા, મંત્રથી ઝાડો નાંખવો, જ્યોતિષ અને સામુદ્રિક શાસ્ત્રથી લોકોનું ભવિષ્ય બતાવવું, દવાઓ આપવી વગેરે કામો ધંધાદારી રીતે કરતા હતા, ધર્મોપદેશ કરતાં ઉપરોક્ત ચમત્કારોથી ત્હેમની પૂજા-પ્રતિષ્ઠા અધિક થતી હતી. તેઓ પાલખીમાં નીકળતા, સિંહાસનાધીશ્વર કહેવાતા. ત્હેમના આગળ ચોપદારો ચાલતા હતા, રાજા લોકો પણ ત્હેમની સેવામાં હાજર થતા હતા. વ્હેમોના કિચ્ચડમાં ફસાવવાને આ લોકોએ બધાથી અધિક કાર્ય કર્યું છે, અને જૈન ધર્મને વર્તમાન સ્વરૂપમા મૂકવાનું શ્રેય ત્હેમણેજ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

વર્તમાન જૈનોને જોઇને કોઇ એ વિશ્વાસ કરી શકે નહિ કે એ લોકો કોઇ પરિષ્કૃત, બુદ્ધિવાદી ધર્મના અનુયાયી છે. ઇશ્વર કર્તૃત્વમાં ન માનવા છતાં પણ પોતાના દુઃખોને ટાળવા અને સુખી થવા માટે તે પાડોશીઓનુંજ અનુકરણ કરી રહ્યા છે. પાડોશીઓના જીવન ભરના પાપ ગંગા સ્નાનથી ધોવાઇ જતાં હોય તો ત્હેમાના શત્રુંજય યા સમ્મેત શિખરજીની યાત્રાથી પ્રત્યેક પાપ નષ્ટ થાય છે. પદ્માવતી અને ક્ષેત્રપાલ આદિ શાસન દેવો સંકટ સમયે ત્હેમને સહાયતા કરે છે. અને જૈન મંત્રના જાપથી ઇચ્છિત ધન પ્રાપ્ત કરવામાં અને શત્રુઓનો નાશ કરવામાં સમર્થ થાય છે. ત્હેમના તીર્થો ઉપર કેશરની વર્ષા થાય છે. મૂર્તિઓ અંતરિક્ષમાં રહે છે. ઘણી મૂર્તિઓ ભક્તોને સ્વપ્ન આપી

જમીનમાંથી જાગ નિકળવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે. અને ઘણી લોકોને પહોંચે આવે છે.

ઉપર્યુક્ત બધી બાબતોનું મૂળ અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનના ઘોર અંધકારમાં બધાય ધર્મતત્ત્વો વિકૃત રૂપ ધારણ કરી લે છે. અને ત્હેના સ્થાનમાં વિવિધ પ્રકારના વ્હેમો આવી જમાવી લે છે. તે માટે સૌ પહેલાં જનતાની અજ્ઞાનતા દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે. દેશના શિક્ષિત નવ યુવાનો કે જે અમારા ભવિષ્યના નિર્માતા છે ત્હેમનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે કે તે સ્વામી સમંતભદ્રના શબ્દોમાં અજ્ઞાન અંધકારને દૂર કરી સાચા ધર્મની પ્રભાવના કરે, જ્યાં સુધી જનતા અજ્ઞાનમાં પડી છે ત્યાં સુધી કદિ પણ તે વ્હેમોથી મુક્ત થશે નહિ, અને જ્યાં સુધી વ્હેમોનો નાશ નહિ થાય ત્યાં સુધી પોતાના પગ ઉપર ઉભી રહી શકશે નહિ અને સ્વરાજ્યની યોજના સંપાદન કરી શકશે નહિ.

લોકોના અજ્ઞાન અને જડતાને દૂર કર્યા સિવાય ધર્મરક્ષાની બાંગ પૂકારે છે તે કાંતો મૂર્ખ છે અથવા ધૂર્ત છે. કમમાં કમ આપણા યુવક વર્ગે એ સમજી લેવું જોઇએ અને બીજા બધાં કામ છોડી આ કામમાં લાગી જવું જોઇએ.

મ. ગાંધીજી—કેટલાક ધાર્મિક વિચારો.

(આખ્યાતાઃ—શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ.

બી. એ. એલ એલ બી. એડવોકેટ.)

ગાંધીજી **"वसुधैव कुटुंबकम्"** એવી દશાને પામેલા વિશ્વપ્રેમી મહાત્મા છે. જગતના ભાગ્ય વિધાતા-જગતના મહાન્ પુરૂષ છે. ભારતના અપૂર્વ અપ્રતીમ દિવ્ય પુત્ર છે કે જેણે હિન્દના અસંખ્ય જનો પર પોતાની પ્રભાભરી અજબ છાપ પાડી છે. ભારતવર્ષના તેઓ મિત્ર માર્ગદર્શક અને દૃષ્ટા (Friend, Guide and Philosopher) છે. તેમની ચૈતન્ય શક્તિ સુતેલામાં જાગૃતિ આણે છે, તેમનામાં પ્રેરણાનું પરમ સામર્થ્ય છે, તેમનો નિષ્કામ ત્યાગ કીર્તિને ઇચ્છતો નથી, કોઈ ભોગેચ્છા સેવતો નથી. ઓછામા ઓછુ લઇ વધુમાં વધુ જનસમાજને આપનારો તે સાધુ-એવા તે છે. મહાન્ સત્તા, શસ્ત્રાસ્ત્ર, તુરંગ, અપમાન કે ખુદ મૃત્યુ પણ તેમને પોતાના પરમાર્થ કાર્યથી કે સ્વીકારેલા સિદ્ધાંતથી અટકાવી શકે નહિ એવી તેમની નિર્ભયતા છે. ભવિષ્યમાં જગતને નવીન વલણ આપવાના કાર્યમાં તે અતિ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવ કરશે એ નિર્વિવાદ છે.

તેમનો ઇંદ્રિયનિગ્રહ, સંયમ જબરો છે. સૂત્રકૃતાંગમાં કહ્યું છે કેઃ—

कोहं च माणं च तहेव मायं। लोभं चउत्थं अज्झत्थदोसा।
एआणि वंता अरहा महेसी। ण कुव्वइ पाव ण कारवेइ॥

"ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ એમ ચાર પ્રકારના અધ્યાત્મ-દોષ છે, તેઓનો ત્યાગ કરીને અર્હંત્ અથવા મહર્ષિ થવાય છે કે જે પાપ (સાવદ્ય અનુષ્ઠાન) કરતા નથી તેમ (અન્ય પાસે) કરાવતા નથી."

એટલે કે ક્રોધાદિ કષાયને જીતવામાં મહોદિન ઉપયોગવાળા રહેનાર એ મહર્ષિ થવાને યોગ્ય છે. ને સત્યની નિશ્રાએ સદા ચાલનાર હોય સંસાર સાગરને વહેલા તરી જશે, કારણ કે જિનાગમમાં કહ્યું છે કેઃ-

सच्चस्साणाए उवट्ठिए मेहावी मारं तरइ

— સત્યની આજ્ઞાથી ઉભો થયેલો બુદ્ધિમાન પુરૂષ સંસાર સમુદ્રને તરી જાય છે.

મહાત્માજી એક વ્યક્તિ માત્ર છે. એમ નહિ, પણ તે એક મોટી સંસ્થા (Institution) છે, જગતને અનેક સદેશા પાઠવે છે, ભારતને અનેક પાઠો શીખવી ટટ્ટાર કરે છે, નિર્ભય બનાવે છે, દેશ માટે-ધર્મ માટે પ્રાણ આપનાર એવા અનેક વીરોને ઉત્પન્ન કરે છે. વિચારો સર્જે છે અને તે સ્પષ્ટાકારે મુસદ્દીપણું બનાવ્યા વગર-દ્વિઅર્થીપણાને સ્થાન આપ્યા વિના બોલે છે, લખે છે. ભાષામાં વાક્છટા કે વાક્પટુતા નહિ પણ આંતરિક પ્રેરણામય ઉદ્ગારો નીખાલસતાથી નીકળે છે અને તેથી લોકો પર સચોટ છાપ પડે છે.

તેમની વિશિષ્ટતાઓ-

૧ તેમણે લોકોને માથે સસ્તી, સ્વચ્છ, અને શ્વેત ખાદીની ટોપી પહેરાવી કે જેને "ગાંધી ટોપી" (Gandhi cap) કહેવામાં આવે છે

૨ અંગ્રેજી ભણેલાઓનો અંગ્રેજી પહેરવેશ પ્રત્યેનો મોહ દૂર કર્યો અને તેમને અસલી સાદા પહેરવેશ પ્રત્યે વાળ્યા.

૩ યંત્રવાદના ભીષણ પરિણામોથી બચવાનો સાવચેતીનો સૂર કાઢી રેંટીઓ-ખાદીની ઘેર ઘેર આણ ફેરવી.

૪ મહાન સત્તા સામે નિ:શસ્ત્ર સામનો કરવા માટે પ્રજાને અહિંસામય અને શાંતિમય શસ્ત્ર નામે અસહકાર-સત્યાગ્રહ આપીને પ્રજાને નિર્ભય અને સ્વમાનશીલ બનાવી

૫ રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિન્દીનો પ્રચાર કરી હિન્દના જુદા જુદા પ્રાંતો વચ્ચે રહેલો ભેદભાવ દૂર કર્યો.

૬ પ્રજાજીવનમાં શુદ્ધ ચારિત્ર, ત્યાગ–સંયમને સ્થાન આપ્યું, આત્મશુદ્ધિ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો **શઠં પ્રતિ શાઠ્યં** નહિ, પણ **શઠં પ્રતિ સત્યાગ્રહં** એ પાઠ ભણાવ્યો અને પ્રજા હિતાર્થે સ્વાર્પણનો ધર્મ નેતાઓને શીખવ્યો.

૭ માત્ર ઠરાવો કરી 'અરજી અને વિનવણી કરતી રાષ્ટ્રસભાને સ્વાવલંબી કાર્ય કરતી પ્રાણવાન જીવંત સંસ્થામા ફેરવી નાંખી.

૮ સામાજિક અસમાનતાઓ, જાતિ ભેદ, અસ્પૃશ્યતા અન્યાય છે તે બતાવી અસ્પૃશ્યતા–નિવારણનાં ચારે બાજુ આંદોલનો કર્યાં.

૯ સ્ત્રીઓ–ખેડુતો અને મજૂરોનું સંગઠન કરી કરાવી તેના દુઃખમાં ભાગ લીધો અને ગરીબ અને શ્રીમંતોનો, કીસાન અને જમીનદાર વર્ગોનો સમન્વય સાધ્યો.

૧૦ ગ્રામ્ય ઉદ્યોગોનો ઉદ્ધાર કરવાની ચળવળ ઉપાડી.

૧૧ તેના ચઢતે રાજકારણમાંજ નહિ, પણ ખોરાક, આરોગ્ય, વ્યાયામ, અર્થકારણ, ધર્મ, સમાજ, ભાષા આદિ સર્વ વિષયોમાં પોતાના પ્રેરણામય વિચારો એક ધર્મજિજ્ઞાસુ–મહર્ષિ કહેતા હોય તેમ વિના સંકોચે સ્વતંત્રતાથી જણાવ્યા. આ સર્વમાં ધર્મદષ્ટિ ઓતપ્રોત રહેતી. એક વખતે પોતે કહ્યું છે કે "બહારથી ધર્મજિજ્ઞાસુ તરીકે જણાતા અનેક પુરુષો અંદરથી રાજપ્રકરણી હોય છે, ત્યારે બહારથી રાજપ્રકરણનો સ્વીકાર કરવા છતાં પણ અંતરમાંથી હું ધર્મજિજ્ઞાસુ છું.' વળી 'રાજપ્રકરણી વિષયો સાથે ધર્મને કે સંસારસુધારાને સંબંધ નથી એ વિચાર અયોગ્ય છે' એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે

૧૨ સર્વ વિષય–બાબતમાં તેમણે અહિંસા અને સત્યને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે અને પોતાના [illegible] અને આત્મબળથી લોકોની સેવા

ટકવામાં પોતાનું સત્ત્વ આપી કોઇ નેતાએ હજુ સુધી મેળવી નથી એટલી બધી કીર્તિ લોકપ્રીતિ મેળવી છે વગેરે વગેરે.

ગાંધી યુગ—તેમણે છેલ્લા ૧૫-૨૦ વર્ષમાં ભારતમાં મહાન ક્રાંતિ કરી પોતાનો યુગ પ્રવર્તાવ્યો છે-તેઓ યુગપ્રવર્તક બન્યા છે. એથી આ યુગ તેમના નામથી-ગાંધી યુગ તરીકે વાસ્તવિક રીતે ઓળખાય છે.

આ યુગમાં આપણે જન્મ્યા છીએ તેથી આપણે આપણી જાતને ધન્ય માનવી ઘટે છે. મહાપુરુષો કેવા હશે, કેવી રીતે ખાતા પીતા-વિચરતા હશે, ઉપદેશતા હશે, ધર્મ પાળતા હશે, લોકો પર પ્રભાવ પાડતા હશે, પ્રજાને ઉન્નત બનાવતા હશે તેનું પ્રત્યક્ષ તાદૃશ દૃષ્ટાંત-ઉદાહરણ વર્તમાનમાં આપણને આ મહાત્માજી પૂરું પાડે છે.

અર્હંતો, મહર્ષિઓ થઇ ગયા. તેમણે વિશ્વપ્રેમ બતાવ્યો-પ્રેર્યો-ઉપદેશ્યો પણ તે ધર્મ કારણે, ધર્મવીરો તરીકે, પોતાના ધાર્મિક સમૂહમાં પણ જેણે રાજકારણમાં અહિંસાતત્ત્વને મૂકી રાજપ્રકરણી નેતા તરીકે પ્રભાવ બતાવ્યો હોય તે આ એકજ છે.

એક કવિ કહે છે તેમ ઇચ્છીએ કેઃ—

જગતથી દૂર નિજ ધર્મ જીવન મહીં,
પ્રેમ-પથ બુદ્ધ **મહાવીર** આપ્યો.
જગત સમુદાયમાં રાજ્યના કાર્યમાં,
એહ સદેશ અધુરો રહ્યો'તો.
કિન્તુ સર્વાંગ જીવન વિષે તેં કરી,
પ્રેમના તત્ત્વની કાર્ય-ઘોષ,
(એ) તત્ત્વ ઝીલાવવા વર્ષ શત જીવ, ઓ
પ્રેમ સાધન ભર્યા દિવ્ય ડોસા!

તેઓ ઓછામાં ઓછા શત વર્ષ જીવો, પોતે તરી જાઓ અને આપણને તારી જાઓ.

આધુનિક યુગકારોમાં-મહાન લેખકો-વક્તાઓમાં સૌથી વધારે મને અને ઘણાંને ગાંધીજી પ્રિય લાગે છે. તેમનું કથન, વ્યાખ્યાન અને લખાણમાંથી ઘણી પ્રેરણા મળે છે, જીવનને સચ્ચારિત્રવાળું ઘડવામાં, મનને વિકારહીન અને નિર્મળ બનાવવામાં બહુ નિમિત્તભૂત થાય છે. એ એક દીવા દાંડીની ગરજ સારે છે. તેમના ગ્રંથોનો-લખાણોનો સંગ્રહ કરી વાંચી મનન કરતા રહેવું અને તેમના વિચારરત્નોને હૃદયમાં સ્થાન આપતા રહેવું; એથી ઘણો લાભ થશે.

તેમના પર જૈન ફિલસુફ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જરૂર અસર પડી છે. અહિંસા અને અનેકાંતવાદ એ બે જૈન ધર્મના મૂળગત અને સનાતન પાયા છે. એ બંનેએ ગાંધીજી પર ભારે પ્રભાવ પાડ્યો છે. (આથી મેં ૫-૮-૧૯૨૩ ને દિને "જૈન દષ્ટિએ મહાત્મા ગાંધી" એ વિષય પર જાહેર ભાષણ શ્રી મુંબઈ માંગરોળ જૈન સભામાં આપ્યું હતું. જુઓ માસિક જૈનયુગ. પુ. ૫ અંક ૧ થી ૩) સત્યશોધક તરીકે-તત્ત્વગવેષક તરીકે જુદા જુદા દષ્ટિબિન્દુથી વિચારકરી નિર્ણય બાંધવામાં અનેકાંતદષ્ટિએ પ્રધાન ભાગ ભજવ્યો છે. તેમના ધાર્મિક વિચારો 'ધર્મમંથન' એ નામના પુસ્તકમાં બહાર પડયા છે. તે આપ સૌ અને ખાસ કરી આપણો યુવકવર્ગ વાંચશે તો ઘણો અંતર પ્રકાશ પડશે.

'અહિંસા પરમોધર્મ' જેનું મૂળ છે એવા જૈન ધર્મના કેટલાક અનુયાયીઓમાં આ અહિંસા ધર્મના પયગંબરને હૃદયમાં સ્થાન અપાયું નથી એ અફસોસનો વિષય છે. આ મહાન વિભૂતિને ગાળો દેવા-તેની નિંદા કરવાની હદ સુધી કેટલાક જતા જોવામાં આવે છે તેનો શોક ઉપરાંત શરમનો વિષય છે. પરમાત્મા તેમને સદ્બુદ્ધિ આપો.

બાકી **लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति** એટલે કે લોકોત્તર પુરુષનાં ચિત્તને સંપૂર્ણપણે જાણવાની આપણી તાકાત નથી.

એને તો વિશેષ વિશેષ ઓળખવાનું કાર્ય ભવિષ્ય કરશે. અને એક પ્રસંગ જણાવું છું:—

એક વખત ગાંધીજીને એક સભાના પ્રમુખે કહ્યું કે 'આવી વ્યવસ્થા કરવાનું કારણ એ છે કે આપને હજી અમે ઓળખ્યા નથી' ત્યારે ગાંધીજીએ વિનોદમાં કહ્યું 'મને શેના ઓળખો? હું તો મરી ગયા પછીજ ઓળખાવાનો છું ના?'–આ જોકે વિનોદ હતો છતાં તેનો આશય લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, કારણ કે તેમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો '× × સુધારકોનું જ્યારે મૃત્યુ થાય ત્યારે માત્ર તેમના દેહનો જ નાશ થાય છે. એમનું કામ અને એમના વિચારો દેહની સાથે મરી જતા નથી. એમની શક્તિમાં તો સમય જાય તેમ વધારો થાય છે. આપણને એનો અનુભવ વધારે થાય છે, કેમકે જેમ કાળ જાય તેમ માટીના ખોળિયાથી સ્વતંત્ર રીતે એનો પ્રભાવ પ્રગટ થતો જાય છે. મનુષ્યમાં જે ક્ષણજીવી અંશ છે તે દેહની સાથે નાશ પામે છે. મનુષ્યનો જે શાશ્વત અવિનાશી અંશ છે તે તો દેહની રાખ થઈ ગયા પછી પણ જીવે છે અને દેહનું બંધન દૂર થવાથી વધારે પ્રકાશે છે.'

કાલાન્તરે મહાપુરુષોના સંબંધમાં બન્યું છે તેમ ગાંધીજીનાં પત્રો, વાર્તાલાપો, વ્યાખ્યાનો, ગ્રંથો, વગેરે સર્વ અતિ આદરપાત્ર થશે અને તેમની મૂર્તિ એક મહાપુરુષ–દેવમૂર્તિ સમ લેખાશે.

ગાંધીજી એ પરમ સત્યશોધક છે. સત્યને શોધનારે સત્યને ખુલ્લું મન રાખીને શોધવું જોઈએ એટલુંજ નહિ પરંતુ એના પ્રત્યે નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ, એની સાધના કરવી જોઈએ; અને તેમ કરતાં જે સત્ય સાંપડે તેને તે પૂર્ણ છે, શાશ્વત છે એમ માનીને તે પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ; સત્યશોધક જીવનો ભોગ આપીને સત્યની રક્ષા કરવા બંધાયલો છે. આવા સત્યશોધક ગાંધીજીએ સામાજિક, ધાર્મિક, શિક્ષણ–વિષયક, રાજકીય વગેરે અનેકવિધ વિષયોની પર્યેષણા શુદ્ધ પ્રામાણિક

બુદ્ધિ અને દૃષ્ટિથી કરી તે તે સંબંધે પોતાના વિચારો વ્યાખ્યાનો, સંવાદો અને જાહેર પત્રો દ્વારા જણાવ્યા છે.

આમ છતાં પોતાના મનને હમેશાં ખુલ્લું રાખ્યું છે, હુંજ સાચો અને બીજા ખોટાજ, એમ માન્યું નથી; પોતાનું હૃદય નમ્ર રાખ્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે 'મારી ભાષામાં ને મારા કાર્યમાં નમ્રતા છે કે નહિ એ તો જગત જાણે; પણ મારા હૃદયમાં નમ્રતા ભરી છે ને તે વધતી જાય છે, કેમકે મારી માનસિક, શારીરિક ને આત્મિક શક્તિની મર્યાદા હું જાણું છું ને જોઇ રહ્યો છું.' 'સત્યની મારી શોધમાં મેં ઘણા વિચારોનો ત્યાગ કર્યો છે ને ઘણી નવી વસ્તુઓ શીખ્યો છું. મને એક જ વસ્તુની પડી છે, ને તે પ્રતિક્ષણ સત્યનારાયણની વાણીને અનુસરવાની મારી તત્પરતા છે.' 'મારાં વચનોમાં સર્વ કાળે અવિરોધ હોવો જ જોઇએ એવો આગ્રહ મેં કદી રાખ્યો નથી જે ક્ષણે મને જે સત્ય ભાસે તે પ્રમાણે હું બોલું ને આચરૂં તો મારાં વાણી ને આચરણમાં ગમે એટલા વિરોધો બતાવવામાં આવે એની મને પરવા નથી.' 'મેં ખૂબ આત્મનિરીક્ષણ કર્યું છે, એકે એક ભાવને તપાસ્યો છે, તેનું પૃથક્કરણ કર્યું છે, પણ તેમાંથી નીપજેલા પરિણામ એ સૌને સારૂ છેવટનાં જ છે, એ ખરાં છે અથવા એજ ખરાં છે એવો દાવો હું કોઇ દિવસ કરવા ઇચ્છતો નથી' પણ એ દાવો તો છે કે 'મારી દૃષ્ટિએ ખરા છે અને અત્યારે તો છેવટના જેવાં લાગે છે.' તેમના વિચારો પ્રત્યે આપણે કેવું વલણ રાખવું તે સંબંધમાં તે સાથે સાથે સ્પષ્ટ કરી નાખે છે કે —'સારો માર્ગ એ છે કે મહાત્માના વચનને પણ બુદ્ધિની [illegible] ચકાસવું ને તેમાં કસ ન ઉતરે તો તે વચનનો ત્યાગ [illegible]

[illegible]નો તિરસ્કાર કરનાર અને નિંદનાર સજ્જન [illegible] માની શકાતું નથી.

પોતાના વિષે પ્રમાણિકપણે જણાવે છે કે 'મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે હું પ્રેમથી ઉભરાઈ રહ્યો છું. મને સ્વપ્ને પણ કોઈના પ્રત્યે વેરભાવ ઉત્પન્ન થયો નથી' 'મારી બધી પ્રવૃત્તિ મોક્ષને ખાતર છે,' 'મારે જે કરવું છે, જેની હું વર્ષો થયાં ઝંખના કરી રહ્યો છું, તે તો આત્મદર્શન છે, તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે, મોક્ષ છે. મારૂં ચલનવલન બધું એજ દૃષ્ટિએ છે, અને મારૂં રાજપ્રકરણી ક્ષેત્રની અંદર ઝંપલાવવું પણ એજ વસ્તુને આધીન છે.'

અત્યારે તેઓ ગામડાંના લોકોની સેવા કરવા વર્ધા પાસે સેગાંવ નામના ગામડામાં વસે છે, તેમાં તેમનું ધ્યેય શું છે એમ એક યુરોપિયન સજ્જને પૂછ્યું ત્યારે ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું, 'હું અહીં બીજા કોઈની સેવા કરવા નથી આવ્યો, પોતાની જ સેવા કરવા આવ્યો છું. આ ગામડાના લોકોની સેવા દ્વારા મારે આત્મ–સાક્ષાત્કાર કરવો છે. માણસનું અંતિમ ધ્યેય ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે, અને એની સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક બધી પ્રવૃત્તિઓ ઈશ્વરદર્શનના અંતિમ ધ્યેયને અનુસરીને થવી જોઇએ. મનુષ્ય માત્રની સેવા એ સાધનામાં એક આવશ્યક અંગ બની જાય છે, કેમકે ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનો એક માત્ર રસ્તો એ છે કે એની સૃષ્ટિમાં (બધા જીવોમાં) એને જોવો ને એની સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું. એ તો સૌની સેવા દ્વારાજ બની શકે, ને એ સેવા દેશસેવા વિના બની ન શકે. હું સમસ્ત વિશ્વનો એક અંશ છું ને માનવ જાતિથી ભિન્ન એવી રીતે હું ઇશ્વરને જોઈ ન શકું'

આમ છે તો વિશ્વબંધુત્વ રાખી સર્વ દેશના લોકોની સેવા કરતાં આ દેશની સેવા કેમ પસંદ કરી, તેનો પણ પોતે જવાબ આપી દે છે:— 'મારા દેશબંધુઓ મારા નજીકમાં નજીકના પડોશી છે, એ એવા અસહાય, એવા નિર્ધન, એવા નિષ્ક્રિય બની ગયા છે કે મારે મારી બધી શક્તિ એમની સેવામા વાપરવી જોઇએ.'

હવે તેમના ધાર્મિક વિચારો પ્રત્યે આવીએ. પહેલાં ધર્મની વ્યાખ્યા ટુંકમાં જણાવે છે:—

ધર્મની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા–'આત્માની દૃષ્ટિએ પાળેલી નીતિ તે ધર્મ, ધર્મ એટલે સંકુચિત સંપ્રદાય નહિ, કેવળ બાહ્યાચાર નહિ. બહોળા વ્યાપક અર્થમાં ધર્મ એટલે ઇશ્વરતત્ત્વ વિષે અચલિત શ્રદ્ધા, પુનર્જન્મ વિષે અચલિત શ્રદ્ધા, સત્ય અને અહિંસા વિષે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા. ધર્મ એટલે ધર્માચરણ. ધર્મમાં કોઇ પણ અંશ અસત્ય ન હોય, કઠોરતા ન હોય, હિંસા ન હોય. ધર્મનું માપ પ્રેમથી, દયાથી, સત્યથી થાય છે. આ ત્યાગથી મળેલું સ્વર્ગ પણ નિંદ્ય છે. સત્યનો ત્યાગ કરવાથી હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો તે નકામું છે.'

'ધર્મની રક્ષા શુંડાબાજીથી અથવા પાખંડથી, વાક્ચાતુર્યથી અથવા [illegible]ર લેખોથી કદી નથી થઈ, નથી થવાની. ધર્મરક્ષા ધર્મીઓની શુદ્ધિથી, [illegible]પંથીજ થઈ શકે છે.

'મંદિર એ ધર્મ માત્રનું આવશ્યક અંગ છે–પછી ભલે તેને કોઈ 'મંદિર' કહે, 'મસ્જિદ' કહે, કોઇ 'ગુરુદ્વાર' કહે, કોઇ 'અપાસરો' [illegible] જ્યાં સુધી શરીર અને આત્માનો સંબંધ રહેશે ત્યાં સુધી મંદિર અને ભગવાનનો મેળ સધાયલોજ રહેશે. શરીર નરકની ખાણ છે, અને ઇશ્વરને (આત્માને) રહેવાનું સ્થાન પણ છે. એજ રીતે મંદિર પણ નરકની ખાણ થઈ શકે છે અને ભગવાનનું સ્થાન તો છે જ. 'જેની જેની ભાવના તેવી તેની સિદ્ધિ.'

'શાસ્ત્ર—ધર્મનું આચરણ કરવામાં પ્રવચનની જરૂર કોઇવાર હોય પણ પ્રવચન કરનારનું જીવન ધર્મનિષ્ઠ હોવું જોઇએ. તે પ્રવચન એટલે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા ટુંકમાં એ છે કે 'જે આપણને મોક્ષ તરફ પ્રવર્તાવે તે શાસ્ત્ર.' તે 'સત્યનું, અહિંસાનું' બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી ન હોય, તેને ધર્મદૃષ્ટિથી જોવાં જોઇએ, તેનું રહસ્ય પામવું જોઇએ. કેટ[illegible]ના અક્ષરાર્થને વળગનારા છે. તેના દરેક વચનનો અક્ષરાર્થ [illegible]

[illegible]રા ગાંધીજી

વિવિધ ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વધારતા ગયા તેમ તેમને જણાયું કે દરેક ધર્મ-શાસ્ત્રનો અર્થ કરવામાં તેના રહસ્યાર્થ-ગૂઢાર્થ સમજવા અને તેને સદાચારની કસોટીએ ચડાવી તેની કિંમત આંકવી જોઈએ. તેમણે એક સહેલો રસ્તો અનુભવ્યો છે, તે બતાવતાં કહે છેઃ– 'દરેક ધર્મનો વિચાર કરીને મે દઢભાજક કાઢયો છે. કેટલાક સિદ્ધાંત અચલિત જેવા માલમ પડે છે, અનુભવ તેનો અનાદર નથી કરી શકયો. ભક્ત તુલસીદાસે અર્ધ દોહામાં કહી દીધું છે 'દયા ધર્મકા મૂલ હૈ.' 'સત્ય સિવાય બીજો ધર્મજ નથી ' એ સનાતન વાકય છે. કોઈ પણ ધર્મે આ સૂત્રોનો ઈનકાર નથી કર્યો, દરેક સૂત્ર જેને વિષે શાસ્ત્રવાકયનો દાવો કરવામાં આવે તેને સત્ય રૂપી એરણ ઉપર દયા રૂપી હથોડા વતી ટીપી જોવું. જે તે નક્કર લાગે ને તૂટી ન જાય તો યોગ્ય માનવું. અખાની અનુભવ વાણીમા શાસ્ત્રાર્થ-શાસ્ત્રવાદ એ 'અંધારો કૂવો ' છે. તેમાં પડે તે ગોથાં ખાધા જ કરે. જે શાસ્ત્ર મને મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, પાખંડ ઈત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય.'

'શાસ્ત્રના અક્ષરને વળગ્યો તે વેદિયો છે એમ ઘણા કવિઓએ ગાયું છે. શાસ્ત્રોનું દોહન ઘણા જગદ્ગુરૂઓએ એક એક વાકયમાં આપ્યું છે. ને તે બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે ઈશ્વરભક્તિ કરી જ્ઞાન મેળવવુ અને તે વડે મોક્ષ મેળવવો.'

'ગુરૂ— ગુરૂ વિના જ્ઞાન ન હોય ' એ સુવર્ણવાકય છે. પણ ગુરૂ મળવા જ દોહ્યલા છે અને સદ્ગુરૂને અભાવે ગમે તેને ગુરૂ કરી બેસીને આપણે સંસારસાગરની વચ્ચોવચ્ચ ડૂબવું યોગ્ય નહિ ગણાય. ગુરૂ તે કે જે તારે. પોતે તરી ન જાણે તે બીજાને શું તારે? એવા તારા (તારનારા) આજકાલ હોય તો પણ તે એકાએક જોવામાં આવતા નથી.

'જેણે અહિંસા, સત્ય અને બ્રહ્મચર્યમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત નથી કરી અને જેણે સર્વ પ્રકારની માલિકી અને ધનવૈભવનો ત્યાગ નથી કર્યો, તેવો કોઇ પણ મનુષ્ય શાસ્ત્રોને ખરેખગ સમજી ન જ શકે એ ધર્મસૂત્રમાં

મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. હું ગુરૂની પ્રથાને માનું છું, પણ સાથે સાથે એ પણ જોઉં છું કે અત્યારે તો લાખો મનુષ્યોએ ગુરૂ વગર જ પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી કરવી રહી છે, કારણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે તેટલા જ સંપૂર્ણ સદાચારનો સંગમ આ કાળમાં સાંપડવો દુર્લભ છે

'જે આપણને રાગદ્વેષાદિ રહિત કરે, જે આપણને પ્રેમધર્મ શીખવે, જે આપણને ભયમુક્ત કરે, સાદાઇ શીખવે, ગરીબમાં ગરીબની સાથે ઐક્ય સાધવાની બુદ્ધિ આપે એટલુંજ નહિ પણ ઐક્ય અનુભવવાનું હૃદયબળ આપે તે ગુરૂ.

પણ 'જેનામાં દંભ છે, દર્પ છે, જે સેવાનો ભૂખ્યો છે, તેને ગુરૂ માની બેસવું એ તો અનેક પ્રકારનાં ગંદાં પાણીઓને સમુદ્ર તરફ ઘસડી જતી ગંગા નદીના ઝેરી પાણીના જેવું સમજવું જોઇએ.

'અત્યારે તો ધર્મને નામે આપણે અધર્મ આચરીએ છીએ, સત્યને નામે પાખંડ પોષીએ છીએ, અને જ્ઞાની હોવાનો ડોળ કરીને અનેક પ્રકારની પૂજા ચોરી લઈ પોતે અધોગતિ પામીએ છીએ અને બીજાને સાથે ઘસડીએ છીએ. એવે સમયે કોઇને પણ ગુરૂ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડવાનો જ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. સાચો ગુરૂ ન મળે તેથી માટીનું પૂતળું બેસાડીને તેને ગુરૂ બનાવવામાં બેવડું પાપ છે. પણ સાચો ગુરૂ ન મળે ત્યાં લગી દૃઢતાપૂર્વક 'નેતિ' 'નેતિ' કહેવામાં પુણ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ તેથી કોઈ દહાડો સાચો ગુરૂ મળવાનો પ્રસંગ પણ આવે.'

સાધુઓને સંદેશ—'સાધુઓને હું વિનતીને કહું છું કે જ્યાં સુધી પ્રેજા ખીણ અને નિઃશસ્ત્ર છે અને સરકાર અને લુટારૂઓનો કેર વર્તે છે ત્યાં સુધી તમે તમારો અધિકાર ઉપયોગમાં લઇ રૈયતના કામે પડી જાઓ. લુચ્ચા, ચોર, લંપટના રોગોનું હરણ કરવું એ તમારો ધર્મ છે. × × પડોશી પર અત્યાચાર થતો હોય ત્યારે રક્ષા કરવી એ તમારો ધર્મ છે. તમારી પાસે યમ-નિયમનાં તિવ્ર શસ્ત્રો છે. એ શસ્ત્રોને

યત્કિંચિત્ તપશ્ચર્યાથી તમે સહેજમાં માર્યા કરી શકો છો. પ્રભુઓની પાસેથી હું નિર્ભયતા અને દયાના પાલનની આશા રાખું છું.'

જીવનનો હેતુ—'આપણે દુનિયામાં જન્મ લીધો તે ભોગ માટે નહિ પણ ત્યાગ માટે, સંયમ માટે. × × ઇશ્વરી કડક નિયમ છે કે જેને ઈશ્વરની નજીક જવું હોય તેણે દુનિયાનો ત્યાગ કરીને દુનિયામાં રહેવું જોઇએ. એ વાત કઠણ છે છતાં સહેલી પણ છે. જીવવું તે સેવાને માટે છે એમ માનીએ તો સહેલી વાત છે.

અહિંસા—'અહિંસાનું જીવન લક્ષણ પ્રેમ છે—અવેર છે. મનુષ્યનો ધર્મ અહિંસા છે અને જેટલે અંશે તે અહિંસક છે તેટલેજ અંશે તે પોતાની જાતિને શોભાવી શકે છે. મનુષ્ય-સ્વભાવ હિંસા નહિ પણ અહિંસા છે, કેમકે તેજ પોતાના અનુભવથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકે છે 'હું દેહ નથી પણ આત્મા છું, અને આ દેહને આત્માના વિકાસને અર્થે, આત્મદર્શનને અર્થેજ વાપરવાનો મને અધિકાર છે' અને તેમાંથી તે દેહદમનની, કામ ક્રોધ મદ મોહ મત્સર ઇત્યાદિ શત્રુઓને જીતી લેવાની નીતિ ઘડાવે છે, તેને જીતવાનો ભારે પ્રયત્ન આદરે છે અને તેમાં એ સંપૂર્ણ વિજય મેળવે છે. અને જ્યારે એવો વિજય મેળવે ત્યારે જ તેણે મનુષ્યજાતિના સ્વભાવને અનુકૂળ કાર્ય કર્યું કહેવાય. તેથી રાગદ્વેષાદિને જીતવા એ અતિ-માનુષી કાર્ય નથી, પણ માનુષી કાર્ય છે અહિંસાનું પાલન એ ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારની વીરતાનું લક્ષણ છે. અહિંસામા ભીરૂતાને ક્યાંયે સ્થાન નથી.

'અહિંસાધર્મનો સંપૂર્ણ પાળનારોજ સંપૂર્ણ મરદાની બતાવી શકે. એક માણસ પણ અહિંસા જીવન સંપૂર્ણપણે ગાળવાને તૈયાર હશે, તો દુનિયાને વશ કરી શકશે. હું નમ્રતાથી કહીશ કે આજે મારા આ જર્જરીત દેહે પણ આટલી ભારે લડત ઉઠાવવાની મારી કંઇક શક્તિ છે, તેનું કારણ મારૂં અહિંસાધર્મનું પાલન જ છે.

૧ 'અહિંસા એ મનુષ્ય જાતિનો સ્વધર્મ છે અને પશુબળ કરતાં એની શક્તિ અનંતગણી મોટી ને ચઢીઆતી છે.

૨ અહિંસા માણસનાં સ્વમાન અને આબરૂનું પૂરેપૂરૂં રક્ષણ કરે છે, અહિંસાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે અનીતિથી મેળવેલા ધનના કે અનાચારના બચાવમાં એ કશી મદદ કરતી નથી.

૩ અહિંસા એવી શક્તિ છે કે જેનો પ્રયોગ બાળક, જુવાન, સ્ત્રી, વૃદ્ધ, સૌ સરખી રીતે કરી શકે છે. માત્ર તેમનામાં પ્રેમસ્વરૂપ ઇશ્વર વિષે અવિચલ શ્રદ્ધા હોવી જોઇએ અને તેથી મનુષ્ય માત્રને માટે સમાન પ્રેમ હોવો જોઇએ. અહિંસાનો જીવનધર્મ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તે છૂટાંછવાયાં કાર્યોને લાગુ ન પાડતાં આખા જીવનમાં વ્યાપવી જોઇએ ને જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રગટ થવી જોઇએ.

૪ અહિંસાધર્મ વ્યક્તિઓને માટે સારો છે પણ જનસમૂહોને માટે સારો નથી એમ માનવું એ ગભીર ભૂલ છે.'

સત્ય—'ધર્મ એટલે સત્ય અને અહિંસા, અથવા કેવળ સત્ય કહો તોપે બસ થાય. અહિંસા સત્યના પેટમાં જ સમાયેલી છે. તે વિના સત્યની ઝાંખી સરખીયે ન થાય.

'અહિંસા વિના સત્યનો સાક્ષાત્કાર અસંભવિત છે, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ પણ અહિંસાને અર્થે છે, અહિંસાને સિદ્ધ કરનારા છે. અહિંસા સત્યનો પ્રાણ છે. મનુષ્ય તેના વિના પશુ છે. આ બધું સત્યાર્થી પોતાની શોધના પ્રવાસમાં વહેલોજ જોઈ લેશે.

'સત્ય સ્વયંસિદ્ધ છે, અહિંસા તેનું સંપૂર્ણ ફળ છે. સત્યમાં તે છુપાયેલી પડીજ છે, પણ તે સત્યની જેમ વ્યક્ત નથી તેથી ભલે તેને માન્ય કર્યા વિના મનુષ્ય શાસ્ત્ર શોધે. તેમ છતાં તેનું સત્ય તેને અહિંસાજ શીખવશે.

"આપણે ધર્મનેજ ભૂલ્યા છીએ. સહુ પોતપોતાનો કક્કો ખરો રાખવા મથે છે. ધર્મ શું છે, ક્યાં છે, તે કેમ ઓળખાય, તેની કેમ રક્ષા થઇ શકે એ જાણવાની ઇચ્છા સરખી નથી રહી.

"જૈનોની પાસેથી તો આથી વધારે સારાની આશા રખાય. તેઓ તો સ્યાદ્વાદના પૂજારી છે, દયા ધર્મના ઇજારદાર છે. તેમનામાં સહિષ્ણુતા હોવી જોઇએ. એટલે અંશે પોતાને પોતાનું સત્ય પ્રિય છે તેટલેજ અંશે બીજાને તેનું હોય જ એમ માનવું જોઇએ. જ્યાં વિરોધીની ભૂલ લાગે ત્યાંયે મનમાં રોષ ન લાવતાં દયાભાવથી કામ લેવું ઘટે.

"પણ સ્યાદ્વાદ અને દયાભાવ જૈન ઘરોમાં અને જૈન મંદિરોમાં પણ કેમ જાણે પોથીઓમાંજ શોભતા હોય એવો આભાસ મને આ લેખો વાંચતાં થયો, એવો અનુભવ તો થયાંજ કરે છે. જ્યાં દયાનો અમલ છે ત્યાં તે કીડિયારાં પૂરવામાં ને માછલાં બચાવવામાંજ પરિમિત થઇ જતો જોવામાં આવે છે. અને આ દયાધર્મ પાળવાને ખાતર મનુષ્ય પ્રત્યે ક્રૂરતા વપરાય તો તેની ગણતરી ધર્મમાં થતી જાણી છે.

"રાયચંદભાઇ તો કહેતા જ કે જૈન સિદ્ધાંત વાણિયાઓને ત્યાં ગયો એટલે તેનો વાણિયાશાઇ દિમાળ થયો; જ્ઞાન અને વીરતા જે દયાનાં" લક્ષણ હોવાં જોઇએ, તેમનો પ્રાયઃ લોપ થયો ને દયા અને બીરના એ બે શબ્દો પર્યાયવાચક બની જઇ દયા વગોવાઇ.

"વળી ધર્મને અને ધનને હાડવેર રહ્યાં. પણ જૈન મંદિરોમાં લક્ષ્મીદેવીએ વાસ કર્યો એટલે ધર્મના સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય તપશ્ચર્યાથી નહિ, પણ વકીલોની દલીલોથી અદાલતોમાં થવા લાગ્યો. એટલે જે વધારે પૈસા આપે, તે પોતાને ગમતો ધર્મનો નિર્ણય લાવી શકે એમ થયું

"આ ચિત્રમાં કદાચ અતિશયોક્તિ જણાશે, પણ નથી. જૈનોને હું જાણું છું. એટલો પરિચય મને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો ને વૈષ્ણવોનો છે તેટલો જ લગભગ જૈન સિદ્ધાંતનો ને જૈનોનો છે. કેટલાક મને દેશભાવે

જૈન માને છે, કેટલાક પ્રેમભાવે હું જૈન હોઉં એમ ઇચ્છે છે. કેટલાક જૈનો વિષેનો મારો પક્ષપાત જોઇ રાજી થાય છે. તેમનાં પુસ્તકોમાંથી હું ઘણું શીખ્યો છું. ઘણા જૈન મિત્રોનો સહવાસ મને ઉપકારક નીવડ્યો છે. તેથી ઉપરનું લખવા અને તે વાટે જૈન ધર્મ પ્રિય છે એવા જૈનોને જાગૃત કરવા પ્રેરાયો છું.

"શ્વેતાંબર દિગંબરમાં વૈરભાવ શો? બન્નેના સિદ્ધાંતો એક છે. થોડા ભેદ છે તે સહ્ય છે, બન્નેના પક્ષનું સમાધાન થાય તેવા તે ભેદ છે; જેવા દ્વૈતી અદ્વૈતીના.

"જૈનોમાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓ પુષ્કળ છે, તેમને સમય છે. તેઓ કાં ખરી તપશ્ચર્યા ન કરે? તેઓ કાં શુદ્ધ જ્ઞાન ન મેળવે? તેઓ કાં અનુભવજ્ઞાન ન આપે?

"જૈન યુવકો પોતાના વડવાઓની જેમ ધન ઉપાર્જનમાં ગૂંથાયેલા જોવામાં આવે છે, તેઓ કાં ગૃહસ્થાશ્રમી રહેતા છતાં તપસ્વી જેવા બની ઉદારચિત્ત, સ્વચ્છ, દયામૂર્તિ ન બને?

"હું હિંદુ અને જૈન એવા બે વિભાગ નથી કરતો. સ્યાદ્વાદની જ સહાયથી હું હિંદુ એટલે વૈદિક મત અને જૈન મતનું ઐક્ય સાધી શકું છું. મેં તો તેની મદદથી ધર્મો માત્રની એકતા મારા પૂરતી તો ક્યારની સાધી છે. શ્વેતાંબર દિગંબરના ઝગડાનો ન્યાય છાપાં દ્વારા ન મળે, અદાલતમાં ન મળે. બન્ને અથવા બેમાંથી એક એકને સારૂ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થાય. આટલુંયે ન કરી શકે તે ધર્મનું નામ ભૂલી નમ્ર બની મૌન ધારણ કરે."

જૈનોને માટે આમાંથી ઘણું સમજવાનું, ઘણો સાર લેવાનું મળે છે. સાધુ અને શ્રાવકો, વૃદ્ધો અને યુવાનો, ધનવાન અને ગરીબ વગેરે ધર્મદ્રષ્ટિથી—સ્યાદ્વાદથી વિચારે, શુદ્ધ તપશ્ચર્યા કરે, ખરી દયાનું જ્ઞાન

લઈ તેને આચારમાં મૂકે, તો સર્વે ધર્મોની એકતા સમન્વય, વૈમનસ્ય ને ઝઘડા દૂર થાય અને વિશ્વની શાંતિમાં મોટો ફાળો આપી શકાય.

મહાત્માજીનાં વચનો એ દિવ્યવાણી છે-તેમાંથી અમૃત ઝરે છે અને હૃદયને શાંતિ અર્પે છે.

મારા મિત્ર શ્રી રામનારાયણ પાઠકજીના શબ્દોમાં કહીએ તો—'ગાંધીજીની પ્રેરણા ધાર્મિક છે અને તેઓ જગતને અહિંસા પંથે દોરે છે છતાં તેઓ ધર્મપ્રવર્તક કે ધર્મસંસ્થાપક નથી. ધર્મપ્રવર્તક કે ધર્મ-સંસ્થાપક, ખરી કે ખોટી રીતે, પોતે જગતનું અંતિમ સત્ય પામ્યો છે, અંતિમ ઉન્નત દશાએ પહોંચ્યો છે, એવી શ્રધ્ધાવાળો હોય છે અને એવી શ્રધ્ધાના ગૂઢ બળથી તે લોકોને પોતા તરફ આકર્ષે છે. ગાંધીજી બન્નેની ના પાડે છે. તેઓ કહે છે કે પોતાને ઇશ્વરનું દર્શન થયું નથી, તેમ પોતાને ગુરૂ પણ મળ્યો નથી. દરેક ગૂઢતાને તેઓ વર્જ્ય ગણતા જણાય છે. × છતાં તેમના અનુભવમાં કાંઇ ગૂઢ નથી જ એમ કેમ કહી શકાય ! તેમની ઉપવાસની પદ્ધતિ તેઓ પ્રભુ પાસેથી બળ મેળવે છે તે, અંતર્યામીના અવાજ પ્રમાણે ચાલે છે, કલાકોના કલાકો પ્રાર્થનામાં ગાળે છે તે સર્વ ગૂઢ એટલે સામાન્ય માણસને નહિ થયેલો અનુભવ છે. × × તેમના જીવનમાં બુદ્ધિ હૃદયને અનુસરે છે, હૃદયની દાસી છે, અને કેવળ બુદ્ધિને માટે તેમને અણગમો પણ હશે, તેમ છતાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. જેટલી ભાવનાઓને કાર્યોને અને વસ્તુઓને તેઓ બુદ્ધિના પ્રકાશમાં તપાસે છે તેટલી બહુ ઓછા તપાસતા હશે, × ધાર્મિક વૃત્તિના હોવા છતાં પાંજરાપોળ, સ્વચ્છતા, અહિંસા, સ્પર્શાસ્પર્શ અને સામાન્ય રહેણી કરણીના પ્રશ્નો ઉપર તેમણે બુદ્ધિથી જેટલી ચર્ચા કરી છે તેટલી ક્યાંએ નથી કરી એમ કહી શકાય. × ગાંધીજીની અંતઃપ્રેરણા ધર્મની છે, છતાં તેઓ પોતાના કાર્યક્રમો બુદ્ધિની પરીક્ષા માટે રજુ કરે છે. અહિંસાની પ્રેરણા ધાર્મિક છે, પણ તેઓ હિંદ આગળ તેને એક વ્યાવહારિક સાધન તરીકે રજુ કરે છે. નિઃશસ્ત્ર હિંદને મરજીઆત નહિ—આખી

દુનિયાને માટે એ અમોઘ શસ્ત્ર છે અને સૌથી ઓછી હાનિવાળું છે એમ એ પૂરવાર કરે છે. સ્પર્શાસ્પર્શનું પાપ તેઓ પોતાની ધર્મબુદ્ધિથી સમજ્યા છે અને તેને પણ બુદ્ધિની કસોટીએ તેઓ કસી આપે છે.

'જીવનનો એવો એક પણ પ્રદેશ નથી, એવો એક પણ પ્રશ્ન નથી જેમાં ગાંધીજીએ કંઇને કંઇ ન કર્યું હોય. જેમ સૂર્ય ઉગે, અને ખુલ્લામાં તો અજવાળું થાય પણ બંધ બારણામાં પણ પ્રકાશ પ્રવેશે, તડોમાં પણ અજવાળું પહોંચે, તેમ તેમણે પ્રેરેલું ચેતન સમાજના અંધારામાં અંધારા ભાગમાં પણ પહોંચ્યું છે. તેમણે પ્રશ્નો વિચાર્યાજ નથી, ઉભા નહોતા થતા ત્યાંથી ઉભા કર્યા છે. તેમનામાં અનેક વિરોધી બળોનો સમન્વય છે. ક્રાંતિકાર છતાં તે પ્રાચીનતાને માટે આદર ધરાવે છે. મૃદુ છતાં હઠીલા છે. આગ્રહી છતાં છૂટછાટ મૂકનાર છે. પ્રેમાળ છતાં ભીષણ છે. × તેઓ મને મનુષ્યના કરતાં ગૂઢ કુદરતી બળ જેવા લાગે છે. × ખુલ્લામાં ખુલ્લા અને નિખાલસ છતાં, તેમના આત્મદોહનમાંથી સ્ફુરતાં બળો કુદરત જેવાં ગૂઢ છે, અકળ છે, અમેય છે, અપ્રતિહ્ત છે. કોઇ મહાન્ હેતુ સિદ્ધ કરવા કુદરત આવાં બળો પેદા કરે છે, એ મહાન્ હેતુ સિદ્ધ થવામાં આપણે સર્વ જેટલે અંશે નિમિત્તભૂત થઇ શકીશું તેટલે અંશે ધન્ય થઇશું."

એક લેખક મનોરમ શબ્દોમાં મહાત્માજીને સંબોધી જે જણાવે છે તેમાંથી થોડું ટાંકીએઃ—

"તારો સ્પર્શ માટીમાંથી માનવી ઘડે છે, તારા શબ્દે જડ ચેતન રૂપ બને છે, તારા જીવન-અમૃતે કંઇ કંઇ શુષ્ક વેરાનોને લીલાંછમ બનાવ્યાં છે. તેં માનવીમાં માનવતા રેડી છે; માનવીને આદર્શ આપ્યો છે, જીવનમાં કાંઇ જીવવા જેવું છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. સુકાન-વિહોણા નાવની માફક આથડતા જીવોનો તું સુકાની બન્યો. માર્ગ ભૂલેલાનો તું રાહબર બન્યો છું. અંધારે અથડાનારને , ૧૫

બન્યો છું. તું નિર્બળોની નિર્બળતા નિવારી છે. બીરુની બીરુતા ટાળી છે. કાચા હૈયાવાળાને તેં કડણ બનાવ્યાં છે.

'અજ્ઞાનીઓને તેં જ્ઞાન આપ્યું છે. મૂઢ માનવીઓની મૂઢતા તેં નિવારી છે. પ્રકાશહીનોને તેં પ્રકાશ આપ્યો છે. દર્દીનો તું વૈદ્ય બન્યો છું. વેદનાઓનો તું શામક બન્યો છું. ભાંગેલા હૈયાને તું જીવાડનાર બન્યો છું.

'પીડિતોની પીડા તારાથી જોવાતી નથી, કંગાલોની કંગાલીયત તારાથી ખમાતી નથી. શોષિતોનાં હાડપિંજરો પ્રતિ તું દૃષ્ટિ નાખી શકતો નથી.

'× × × આથી તું અમારો પૂજ્ય છે."

આ પૂજ્ય મહાત્મનના સંદેશ ઝીલી આપણે કૃતાર્થ બનીએ અને આપણી પામરતા, સ્વાર્થલાલસાઓ નિવારી પવિત્ર બનીએ એ હૃદયપ્રાર્થના.

અંતે વર્તમાન કવિશ્રી ઉમાશંકરની "વિશ્વશાંતિ"માંની નીચેની કડીઓથી આ વકતવ્ય અત્ર સમાપ્ત થાય છેઃ-

ધુમ્ર દાવાનળે દાઝયા તપેલા પૃથિવીતલે,
ઝમી વર્ષાવની શીળી કોની આ પગલી પડે?

કોના સુણીને સુર આંસુભીના,
ગળી જતી વિશ્વની ઘોર હિંસા?
હોલવવા પાપ યુગો—યુગોનાં,
શું ઊતરી મૂર્તિમતી અહિંસા?

